

KONSOLIDACIJA DEMOKRATIJE

20 godina nakon pada Berlinskog zida

Zbornik radova

Priredili:

Ilija Vujačić, Čedomir Čupić

i Bojan Vranić

Beograd, 2009.

SADRŽAJ

UMESTO PREDGOVORA

- Klaudija Kraford, *1989. - godina preokreta ne samo za Nemce*

I – KORENI PROMENA

- Vesna Knežević Predić i Miloš Hrnjaz, *Međunarodno-pravni subjektivitet Nemačke pre i nakon pada Berlinskog zida*
- Dejan Milenković, *Uticaj pada Berlinskog zida na preobražaj javnog prava u zemljama Centralne i Istočne Evrope*
- Rade Veljanovski, *Komunikacija kroz gvozdenu zavesu ili tračak kroz ruševine*
- Dragana Stanković, *Rušenje Berlinskog zida – uklanjanje granica između istoka i zapada u odnosu na slobodan protok ljudi*

II – ANALIZE

- Radmila Nakarada, *Pad Berlinskog zida – propuštena istorijska šansa*
- Dragan Živojinović, *Međunarodni odnosi posle Hladnog rata – jedna kratka priča o dvadeset godina traganja za imenom*
- Vujo Ilić i Nemanja Džuverović, *Promena konteksta delovanja mirovnih instituta posle Hladnog rata*
- Jelena Lončar, *Razvoj globalnog civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*
- Dušan Spasojević, *Dinamika i faze razvoja istočnoevropskih partijskih sistema posle 1989. godine*
- Natalija Perišić, *Položaj i perspektiva istočno-evropskog socijalnog modela u procesima evropskih integracija – komparativni prikaz*
- Biljana Đorđević, *Povratak budućnosti – marksizam posle komunizma*
- Ana Milojević i Aleksandra Ugrinić, *Mediji i Berlinski zid – vest ili istorija*

III – IZAZOVI

- Mirjana Vasović i Milena Gligorijević, *Pad Berlinskog zida – kraj autoriteta ili početak „nove“ autoritarnosti?*
- Nikola Beljinac, *Liberalizacija postkomunističkih društava Evrope – multikulturalna perspektiva*
- Vladimir Pavićević, *Evropske integracije Zapadnog Balkana: naredni koraci za Srbiju*
- Marko Simendić, *Da li je humanitarna intervencija moralno opravdana: doslednost liberalne argumentacije*
- Srđan Perišić, *Liberalizam i kraj zapadne demokratije: između kraja istorije i straha od budućnosti*

UMESTO PREDGOVORA

Sociološko-politički i vrednosni procesi koji su doveli do pada Berlinskog zida kao i rušenja celog jednog sistema koji je ležao u njegovoj senci, danas predstavljaju mnogo veći izazov nego pre dve decenije. Ovo se na prvi pogled može činiti začuđujućim. Ipak, ova nedoumica vrlo brzo navodi na kritičko osvrtanje u prošlost. Dve decenije iskustva nužno nose i mudrost koja otrežnjuje svest, ali i potrebu za kritičkim preispitivanjem koja budi odgovornost. Ovo otrežnjenje i pobuđivanje može da bude iritantno u euforiji slobode i nade u novi život koje su dominirale svetom pre dve decenije. Sa ove istorijske distance ovo su ipak nužne i samonametljive potrebe. Tako se otrežnjenje svesti i buđenje odgovornosti pojavljuju u paru, ruku pod ruku. Zbog toga je to svest o odgovornosti, kako za one koji su osetili sve čari punog zamaha te novoosvojene slobode, tako i za one koje je taj zamah teško pogodio. Svest o odgovornosti nas skoro instinktivno podseća na ono što je trebalo da donesu sloboda i ostale vrednosti na kojima su promene počivale.. Ako to razumemo, moći ćemo da shvatimo i koji je vrednosni projekat dosledno urađen, koji promašen, a koji je u osnovi bio osuđen na propast.

Zbornik radova koji dajemo na uvid javnosti predstavlja skromni pokušaj grupe mlađih autora da razmotri neke korene i tokove, pre svega, političkih promena nakon pada Berlinskog zida, ali i izazove za budućnost koje su one nužno nametnule. Zbornik počinje analiziranjem korena promena, odnosno nekih od ključnih momenata i principa koji su inicirali doba u kojem mi danas živimo. Neki od tih momenata su svakako promene državnih granica, aktiviranje principa samoopredeljenja u Evropi, građenja novih nacionalnih i supranacionálnih država, zatim novi izazovi koje je nametnula osvojena sloboda kretanja, kao i opšti uticaj promena na medijske sisteme. U drugom delu zbornika, autori su pristupili analiziranju nekih nužnih procesa koje su promene pokrenule i još uvek pokreću. Ovaj deo započinje polemisanjem o mogućnosti epistemološkog saznanja saznanja srži promena sa ove istorijske distance, a time i njihovog mogućnosti vrednovanja. Ipak, upravo kroz analiziranje ove (ne)mogućnosti, autori pokušavaju da razumeju prirodu tih promena. Analize tako zalaze duboko u

transformacije prirode novih i starih socio-političkih tvorevina: mirovnih instituta, civilnog društva, partijskog sistema, socijalnih modela, ali i onih koji su najviše bili pogođeni ovim promenama – marksistima kao nosiocima i medijima kao podupiračima sistema. Poslednji deo zbornika pokušava da identifikuje neke predstojeće izazove i nejasnoće koje nose promene sa sobom. Koliko je autoritarizam zaista uklonjen, kakvi su izazovi evropskih integracija, koliko ima slobode u svetu koji češće primenjuje humanitarne intervencije umesto pružanja humanitarne pomoći i, na kraju, kakve izazove ove promene nose po samu demokratiju i demokratsku konsolidaciju, samo su neka uopštena pitanja kojim se autori bave u ovom delu.

Zbornik radova „Konsolidacija demokratije – dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida“ realizovan je u okviru šireg istoimenog projekta uz podršku Konrad Adenauer Fondacije i Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Ideja oko koje se realizovao zbornik je bila da se na jednom mestu okupi grupa mlađe generacije politikologa kao nosioca nasleđa i vrednosti promena, ali i kao nepristrasnih kritičara vremena koje je iza nas. Koliko su u tome uspeali, ostavljamo na sud onima koji su bili svedoci perioda promena nakon rušenja Berlinskog zida. Ovaj zbornik stoga treba da pobudi čitaocu potrebu da odgovorno i nepristrasno preispita kako svoje postupke, tako i postupke svojih saboraca za slobodu u vremenu promena koje traje već dve decenije.

*Claudia Cawford
direktor Konrad Adenauer Stiftung*

1989. – GODINA PREOKRETA NE SAMO ZA NEMCE

Počecu od početka: 1989. je godina koja me asocira na slobodu, godina koja je ostavila duboke tragove u mom životu, godina koja i danas u meni budi snažne emocije kada o njoj razmišljam. Ta 1989. me je promenila, baš kao što je promenila Nemačku, Evropu i čitav svet. Postoje događaji koji su od velikog značaja za neku osobu, ali koje ljudi oko njega ili nje nisu ni primetili, a još manje njihova zemlja, ili ostatak sveta. Postoje događaji, kao što su prirodne katastrofe, u kojima učestvuje ceo svet, ali se ubrzo nakon njih život većine ljudi vraća u normalu. Pad Berlinskog zida, međutim, promenio živote miliona ljudi, kao što je promenio Evropu i svet. Taj je događaj popunio raskol između dva sveta.

Godinama je svet uspevao da nekako živi s tom podelom. Konfrontacija dva sistema donela je čudnu stabilnost, a 1989. neki su osećali nelagodnost u odnosu na pokušaje da se to stanje poremeti. Svi smo bili navikli na date okolnosti. Možda na Zapadu nije bilo tako teško uspeti, mada čak su i na Istoku mnogi od nas to bili. Znali smo granice u okviru kojih smo mogli da se krećemo bez ikakvih problema. Ponekad je u DDR bilo prilično dosadno i sivo. Ali većina nije brinula o zaposlenju, niti o penziji - sem ako bi neko previše otvoreno bio protiv sistema. Privatni život se odvijao kod kuće, gde je percepcija marksističko-lenjinističkih krilatica bila izbegavana. Tek je posle 1989. postalo jasno koliko je ta ideologija uticala na ljude.

Jedna od najvažnijih vrednosti socijalizma bila je jednakost. Skroman životni standard bio je prihvatljiv kad niko drugi nije znao za bolje. I svi su morali da dele ista verovanja. Marksizam-lenjinizam nije bio religija, ali je tako tretiran. To je naročito teško padalo onima koji nisu bili „jednaki“ ili nisu želeli da budu jednaki.

Odrasla sam u katoličkoj porodici kao najmlađe od troje dece. Čak i u najranijem detinjstvu, dok sam bila tek đaćić, morala sam da se pravdam zbog odlaska u crkvu

---

¹ Autorka je bivša savezna ministarka SR Nemačke. Danas: Fondacija Konrad Adenauer, šef kancelarije u Beogradu.

nedeljom i zbog toga što verujem u Boga. U sofisticiranom socijalističkom društvu nije bilo mesta za takve stvari. Pošto nisam učestvovala u socijalističkoj ceremoniji punoletstva poznatoj pod nazivom nije *Jugendweihe*, koja je bila tvorevina socijalističke i ateističke države, nije mi bilo odobreno, kao ni mom bratu pre mene, da pohađam pripremnu nastavu za fakultet. To je bio normalan put do mature i studija na univerzitetu. Činjenica da je sve to bilo u suprotnosti sa Ustavom, koji je predviđao slobodu veroispovesti, nije nimalo smetalo funkcionerima. Mnogo su bili pogođeni time i svesni razlika. Znali smo da se loše vesti kriju od javnosti, da se manipuliše statističkim podacima i da važna radna mesta dobijaju članovi moćne SED (Socijalističke jedinstvene partije Nemačke). Stalna poređenja i laganje - pa i sebe samog - bio je sistem Istočne Nemačke, koji je sam izazvao svoju propast. Na kraju, ni pokušaji da se disidenti učutkaju represijom i potiskivanjem na margine društva nisu pomogli onima koji su bili na vlasti.

Uticao koji je sve to imalo na ljude koji su želeli da budu „drugačiji“ bio je upravo suprotan od onoga koji su drugovi želeli da postignu. Lojalnost prema sistemu je sve više slabila. Želja da se bude „drugačiji“ bila je, pre svega, želja da se preuzme odgovornost, da se mogu donositi samostalne odluke, da se ima pravo na sopstveno mišljenje. Hrišćanske grupe su počele da organizuju molitve za slobodu. Te grupe su nastale usled zabrinutosti oko moguće konfrontacije dvaju blokova. Zahtev za razoružavanjem upućen je na obe strane, što je bilo u suprotnosti sa političkom linijom komunističke partije na Istoku, koja je agresora videla isključivo na Zapadu. Slogan koji je lansiran početkom osamdesetih, „mačeve u plugove“, tumačen je kao pretnja. To je bilo vreme kada su nove ekološke grupe počele da postavljaju pitanje zagađenja životne sredine u DDR. Partijske vođe bile su veoma sumnjičave u pogledu zahteva da se objave informacije o stanju vazduha i vode. Te su grupe bile intelektualna prethodnica borbe za građanska prava i opozicionih pokreta. Oni su organizovali timove za monitoring lokalnih izbora u maju 1989, i potom objavili izborne prevare. Oni su ponudili platformu za pregovore i organizovali molitve za slobodu i tihe proteste u jesen 1989, koji potom postaju sve veći i veći. Oni, međutim, nisu bili inicijatori masovnih demonstracija, niti su oni srušili zid - bili su previše malobrojni, a bili su i previše društveno izolovani da bi povelili masovni pokret.

Zid su srušili oni koji su ga u prošlosti prihvatili - narod. Sivilo na ulicama, osećanje da su zatočeni u sopstvenoj zemlji, da im SED kroji život - ljudima je jednostavno prekipelo, a državni funkcioneri to nisu primetili. Većina toga nije ni bila svesna u tom trenutku. Verovatno da u januaru 1989. niko nije planirao da ujesen izađe na ulice i da demonstrira protiv SED sistema. Bio je potreban okidač.

Mnogi ljudi u Istočnoj Nemačkoj pažljivo su pratili dešavanja u vezi sa pokretom *Solidarność* u Poljskoj. Zajedno sa svojim prijateljima, divila sam se Solidarnosti, ali smo u isto vreme bili razočarani što se ništa slično nije dešavalo u DDR. Nešto nade su nam ulile perestrojka i glasnost koje je Gorbačov pokrenuo u Sovjetskom Savezu. Ali za državni vrh je uzor sve više bio Čaušesku u Rumuniji i Komunistička partije Kine koja je obuzdala studentske proteste represivnim merama. Prvi kamen iz Berlinskog zida izvukli su Mađari, koji su odlučili da više neće sprečavati Nemce da putuju iz jednog dela Nemačke u drugi.

Na kraju je egzodus hiljada građana DDR preko ambasada u Pragu, Varšavi i Budimpešti, bekstva preko zelene granice iz Mađarske u Austriju i očajnički pokušaj rukovodstva DDR da zatvori te kanale izveo narod na ulice. Sklop srećnih okolnosti, promišljen pristup i crkve i opozicionih grupa i odbijanje Sovjetskog Saveza da se ponovo angažuje u DDR-u sprečili su krvoproliće. Sve veći broj ljudi koji su napuštali zemlju i ulične demonstracije doveli su do nezaboravne konferencije za štampu kada je funkcioner SED Ginter Šabovski obnarodovao novi propise za putovanje u inostranstvo koje su Berlinci odmah protumačili kao otvaranje granica. Narod je preuzeo inicijativu i te iste noći izvršio juriš na granične prelaze.

Više se Istočna Nemačka nije mogla zatvoriti. Nepresušne kolone ljudi koji su napuštali DDR primorali su političare u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj da deluju. Narodni poklič „Mi smo narod“ ubrzo je zamenila krilatica „Mi smo jedan narod“. Prvi slobodni izbori za Narodni Parlament održani su 18. marta 1990. Zadatak koji je narod dodelio političarima bio je jasan: pronađite najbrži način da se ujedini Nemačka. I političke prilike u Sovjetskom Savezu su zahtevale brzu odluku jer je Nemačko ujedinjenje podrazumevalo podršku i pristanak sve četiri pobedničke sile iz Drugog svetskog rata - Sovjetskog Saveza, SAD, Velike Britanije i Francuske. Ubrzo nakon toga ni Sovjetskog Saveza više nije bilo. Imperija se raspala neviđenom brzinom.

Širom bivšeg Istočnog bloka narod je rušio autokratiju komunističke partije. Svi su insistirali na svom pravu na samoopredeljenje, baš kao što je učinio i nemački narod prilikom svog ujedinjenja. Baltičke zemlje su proglasile nezavisnost od sovjetske vlasti. Potom su to učinile Ukrajina, Belorusija, Moldavija, pa republike na Kavkazu i u Centralnoj Aziji. Međutim, proces dezintegracije nije se odvijao samo na istoku Evrope. U bivšoj Jugoslaviji počeli su krvavi ratovi, što je dovelo do etničkog čišćenja čitavih okruga. Mapa Evrope se promenila.

Vrlo brzo nakon ushićenog slavlja zbog pada totalitarnih sistema u Evropi postalo je jasno da ti događaji neće automatski doneti slobodu i bezbednost. Nestala je prividna stabilnost koja se punih četrdeset godina zasnivala na rivalitetu dva sistema. Nova sloboda u zemljama Istočnog bloka stvorila je potrebu za novim bezbednosnim garancijama.

Odgovor na raspad bila je integracija: prijem zemalja Centralne i Istočne Evrope u NATO i EU. Može se raspravljati o tome da li je proširenje EU u 2004. bilo ispravno. Postoji veliki broj argumenata protiv istog: Poljska, Mađarska i baltičke države, Češka, Slovenija i Slovačka nisu bile ekonomski spremne. Unutrašnja struktura EU nije bila prikladna tako velikom broju država članica. Ali, politički gledano - nije bilo alternative. A bila je snažna i motivacija tih zemalja da konačno pristignu slobodnu Evropu i da nadoknade propušteno.

Ukoliko danas putujete Istočnom Nemačkom ili drugim delovima bivšeg Istočnog bloka, primetićete promene koje su se dogodile od 1989. Gradovi su raznobojniji, ulice su opravljene, a privrede se sada nose sa konkurencijom na Zapadu. Zemlje kao što su Poljska i Češka samouvereno zastupaju svoje interese u EU. Ali, lako je uočiti i probleme s kojima se suočavaju takozvane zemlje transformacije. Mnogi od tih problema imaju koren u socijalističkoj prošlosti regiona.

Mogu se decenijama zapostavljene investicije nadoknaditi upumpavanjem velikih sredstava, bilo kroz socijalno osiguranje i njegove velike naknade, bilo putem nekih drugih propisa. Obe strategije su primenjene u bivšoj Istočnoj Nemačkoj. Zato mnogi građani u Zapadnoj Nemačkoj ne mogu da razumeju stalno nezadovoljstvo istočnih Nemaca. I nakon dvadeset godina od pada Berlinskog zida ljudi još uvek imaju neku vrstu zida u glavama. Još se čuju izrazi kao „Osi“ i „Vesi“, koji se odnose na istočne i

zapadne Nemce - a ti izrazi nisu postojali pre pada zida. Nije tajna da se mašine mogu lako promeniti i da se zgrada može vrlo brzo obojiti, ali ne mogu se preko noći prepraviti biografije građana. Još je više vremena potrebno da biste promenili način na koji ljudi misle.

Da budem iskrena, većina ljudi u Istočnoj Nemačkoj živi bolje nego nekad u DDR. Ali, danas postoji i mnogo širi izbor, što se odnosi i na stvari koje bi ljudi želeli da imaju, ali ne mogu sebi da priušte. I još gore, uvek postoje ljudi, ponekad u neposrednom susedstvu, koji sebi mogu da priušte baš te stvari. Neki imaju širi izbor od drugih. Ljudi smatraju da je ta nejednakost nepravedna. Strah od nezaposlenosti povećava neizvesnost. Ima mnogo razloga za gundanje. Štaviše, ljudi se danas suočavaju se znatno više izazova nego nekad.

Sloboda zahteva odgovornost i, pre svega, spremnost da se prihvati lična odgovornost. Sistem koji je postojao u DDR nije zahtevao da iko preuzme odgovornost na sebe, i u izvesnoj meri je to čak bilo i nepoželjno. Naime, to je, između ostalog, podrazumevalo veće slobode, a to je bio prevelik rizik. Najveće dostignuće socijalizma - koncentracija društvenog vlasništva - bilo je u suštini samo organizovana neodgovornost. Prisilna kolektivizacija sprovedena tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka bila je mnogo više od sušte eksproprijacije. Ukinuta je konkurencija, a preduzetništvo i spremnost za prihvatanje odgovornosti i rizika bili su uništeni. Štaviše, država je smatrala da će uspešno brinuti o svima i o svemu. Ljudi su svikli na to da čekaju da država nešto učini. Taj stav je izuzetno duboko ukorenjen u društvu, pa utiče i na odluke koje ljudi donose i danas.

Ovo važi za sve bivše socijalističke zemlje, a jedina razlika je da neke zemlje Srednje i Istočne Evrope nisu imale tu sreću da imaju bogati Zapad na svojoj strani. Proces transformacije u tim zemljama doveli su do velikih socijalnih razlika. Mnogima je nezaposlenost donela siromaštvo i strah. Politički sistemi su i dalje nestabilni u brojnim aspektima. Često postoji korupcija, koja kao rak izjeda razvoj. Nedostatak preduzetničkog iskustva, kao i spremnosti da se rizikuje i deluje zarad lične koristi, značajno usporavaju proces transformacije.

Imajući ta iskustva u vidu može se postaviti pitanje zašto želja za jednakošću jača u Zapadnoj Evropi. Postoji značajan porast očekivanja da država mora više da se

angažuje. A političari nisu nevini. Koliko često birači čuju obećanja koja daju utisak da politika može sve da reguliše? Neki političari izbegavaju da prihvate direktnu odgovornost upirući prst ka Evropi. Njihov je rezon sledeći: postoji neko tamo ko je iznad države i ko će nesumnjivo rešiti narodne brige i potrebe. A Evropi se izgleda dopada takva uloga i prihvata da bude odgovorna za sve i svakoga u Evropi. Dok sam bila predstavnik Nemačke u Savetu ministara EU, radila sam sa evropskim kolegama na programima za finansiranje projekata za podršku ravnopravnosti žena u zemljama članicama EU. Niko ne poriče potrebu da se podrži jednakost žena u Evropskoj uniji. Ali, da li birokrate u Briselu zaista mogu da rešavaju lokalne probleme čak i uz ogromne birokratske napore? Uostalom, programi se mogu selektivno sprovesti, a njihovu efikasnost ocenjuju ljudi koji sede u Briselu. Isti oni političari koji nameću Evropi odgovornost da rešava sve njihove probleme vrlo rado će pripisati Evropi i krivicu za nastajanje postojećih problema. Upravo zato oni traže da Evropa postavi opšte i vrlo stroge standarde zaštite životne sredine, a onda u svojoj izbornoj jedinici oni krive Evropu za povećanje građevinskih troškova uslovljenih upravo propisima koji proističu iz pomenutih standarda. Tako ljudi stižu utisak da je Evropa neki anonimni, super-regulator koji ne podleže bilo kakvom uticaju glasača.

Naravno da ljudi očekuju da političari reše probleme i u zemlji i u Evropi. Ali kada raspravljamo o tome da li Evropa treba da bude više centralistički ustrojena, ne smemo zaboraviti neuspeh centralizovane državne privrede u bivšem Istočnom bloku. Pre svega, treba voditi računa o tome da uredbe Evropske unije ne izgube dodir sa potrebama ljudi. Slaba izlaznost birača na evropskim izborima, slabo poznavanje strukture EU među građanima, neosnovano i većinsko odbacivanje ustavne povelje u državama članicama - sve su to simptomi deficita demokratije u EU. Ukoliko Evropska unija želi da izbegne neuspeh, onda je krajnje vreme da postigne dogovor sa svojim građanima o tome koju vrstu Evrope žele.

Deficit demokratije je opasan. Bilo je to osnovno zlo u sistemima istočnoevropskih zemalja: lideri komunističkih partija vladali su bez svog naroda. Građanima su nametali vladu koju ovi nisu hteli. I na kraju se narod počeo boriti protiv vlasti.

„Politika preko naroda“ znači da ljudi učestvuju i primenjuju suverenitet. Nije dovoljno biti ljut na političare, lakše je biti na obodu političke arene i samo komentarisati događaje.

Po meni je najveći legat 1989. godine svest da se politički odnosi mogu menjati iz osnova kada ljudi aktivno uzmu u ruke svoju sudbinu. To iskustvo je na mene ostavilo dubok trag. Ponekad ishod istorijskih događaja zavisi samo od hrabrosti pojedinaca. Isto tako, neke prilike se zauvek propuste zbog nedostatka hrabrih i angažovanih ljudi. Mada je od pada Berlinskog zida i raspada socijalističkog Istoka prošlo dvadeset godina, te su pouke i dan - danas vrlo dragocene.

**KORENI
PROMENA**

prof. dr Vesna Knežević – Pređić²

Miloš Hrnjaz³

MEĐUNARODNO-PRAVNI SUBJEKTIVITET NEMAČKE PRE I NAKON PADA BERLINSKOG ZIDA

Sažetak

Kraj XX i početak XXI veka donose na međunarodnoj sceni mnoge promene. Jedna od važnijih je svakako pojavljivanje sve većeg broja subjekata međunarodnog prava i međunarodnih odnosa. U takvoj situaciji analiza (promene) međunarodno-pravnog subjektiviteta Nemačke nakon pada Berlinskog zida i dvadeset godina nakon tog događaja ostaje aktuelna. Njena aktuelnost proističe i iz činjenice da je pomenuta promena izvršena zahvaljujući primeni načela o pravu naroda na samoopredeljenje koje, prema svemu sudeći, nije „otišlo u istoriju“ završetkom procesa dekolonijalizacije. U radu se na početku formira idealni model međunarodno-pravnog subjektiviteta, da bi se zatim taj model primenio na situaciju u Nemačkoj tokom i nakon završetka Hladnog rata.

Ključne reči: *međunarodno-pravni subjektivitet, ujedinjenje Nemačke, pravo naroda na samoopredeljenje, priznanje država.*

Uvod

Šarl De Gol (Charles de Gaulle) je 28. jula 1946. godine izjavio da, bez obzira na sve probleme sa kojima se suočila tadašnja Nemačka, ona ostaje opasna država sa velikim narodom u srcu Evrope te zbog toga „...*Francuska, suočena sama sa sobom i*

---

² Redovni profesor na Fakultetu političkih nauka u Beogradu i rukovodilac *Centra za međunarodno humanitarno pravo i međunarodne organizacije*.

³ Saradnik u nastavi na predmetima Osnovi međunarodnog javnog prava, Pravno regulisanje međunarodnih odnosa, Pravo Evropske unije, Fakultet političkih nauka u Beogradu.

*drugima, treba da se suprotstavi tome da Nemačka ponovo postane ujedinjena i centralizovana država, tj. Rajh...“.*⁴

Skoro četrdeset i pet godina kasnije drugi francuski državnik Fransoa Miteran (François Mitterrand) je, objašnjavajući zašto je pokušavao da promeni uzdržanost Margaret Tačer (Margareth Thatcher) po pitanju ujedinjenja Nemačke, zauzeo krajnje realističan stav:

*„...Ja nisam bio protiv ponovnog ujedinjenja jer bi to bilo glupo i nerealistično. Rekao sam da nisam siguran da postoji ijedna sila u Evropi koja bi to mogla da spreči i da čak nisam siguran da bi to sada mogao da uradi i Sovjetski Savez“.*⁵

I ne samo to, već je otišao i par koraka dalje:

*„Rekao sam da bi bilo bolje da to (ujedinjenje Nemačke, prim. aut.) prihvatimo širom otvorenih očiju i da **povežemo ujedinjenje Nemačke sa izgradnjom Evrope...**(kurziv autora)“.*⁶

Adekvatna analiza uzroka i posledica ovog, gotovo koopernikanskog, preokreta u kome ujedinjena Nemačka prelazi put od opasne pretnje do „*kamena temeljca ujedinjene Evrope*“⁷ i u kome hladnoratovski period zamenjuje posthladnoratovski mora biti multidisciplinarna (politikološka, istorijska, sociološka, ekonomska, pravna). Pa ipak, veoma značajne **političke posledice** pada Berlinskog zida kao simbola podele i sukoba Istoka i Zapada⁸ su u drugi plan stavile neke druge nivoe analize. Tako je pitanje odnosa međunarodnog prava prema ujedinjenju Nemačke zaokupilo relativno malo pažnje stručne javnosti.⁹

Osnovni **cilj rada** koji je pred vama je da ponudi analizu međunarodno-pravnog subjektiviteta Nemačke pre i nakon pada Berlinskog zida. Pri tome se u radu postavlja

---

⁴ „France, vis-à-vis d'elle-même et vis-à-vis des autres, le devoir de s'opposer à ce que l'Allemagne redeviene l'État unifié et centralisé, bref le Reich...”. Izjava Šarla De Gola data 28.jula 1946. godine u Bar De Luku. Dostupno na internet adresi: www.ena.lu

⁵ „... I did not say no to reunification, because that would be stupid and unrealistic. I said that I did not see any power in Europe that would be able to prevent it, and that I was not even sure that the Soviet Union was capable of doing so now”, F. Mitterand, *Of Germany and France*, dostupno na internet adresi: www.ena.lu

⁶ „It would be better, I said, to accept it with our eyes open and to link the unity of Germany to the building of Europe...”. Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ovim značajnim političkim posledicama se uostalom bavi i većina radova u ovoj publikaciji.

⁹ Izuzetak donekle predstavljaju nemački pravni teoretičari, što je očekivano, ali čini se - ne i dovoljno.

osnovna teza da je do ujedinjenja Nemačke, odnosno promene međunarodno-pravnog subjektiviteta dve nemačke države koje su se ujedinile, **došlo zahvaljujući primeni načela međunarodnog prava o pravu naroda na samoopredeljenje**. Ono što je naročito važno za buduće primere primene ovog načela je da je ujedinjenje Nemačke prošlo bez upotrebe sile i uz saglasnost svih zainteresovanih subjekata.

Dokazivanje osnovne teze se u radu vrši tako što se **u uvodnom delu predočavaju teorijski koncepti međunarodno-pravnog subjektiviteta i priznanja država** i nudi jedan **idealni model**. Taj idealni model se zatim u drugom delu rada „testira“ i primenjuje na konkretne istorijske okolnosti u Nemačkoj (ili dve Nemačke) u periodu od 1945. do 1990. godine.

Najvažniji deo rada čini **analiza pravnih aspekata ujedinjenja Nemačke 1990. godine** (hronologija događaja pre toga se prikazuje samo u onoj meri u kojoj je ona relevantna za taj proces). Upravo u ovom delu rada se i posvećuje značajna pažnja uticaju primene načela o pravu naroda na samoopredeljenje na promenu međunarodno-pravnog subjektiviteta Nemačke.

U ovom delu rada se i na najkraći mogući način predstavljaju i neki drugi pravni aspekti ujedinjenja poput **pitanja sukcesije i uticaja procesa ujedinjenja na članstvo Nemačke u evroatlantskim integracijama**.

Na kraju rada se iznose i određeni zaključci o tome kakve je posledice imalo ujedinjenje Nemačke po **razvoj i perspektive međunarodnog prava na kraju XX i početku XXI veka**. Pri tome se naročita pažnja posvećuje veoma intenzivnom procesu stvaranja novih država u međunarodnoj zajednici i eventualnim posledicama koje ovaj proces može da izazove u budućnosti.

Koncept međunarodno-pravnog subjektiviteta

Za razliku od drugih pravnih sistema, međunarodno javno pravo još uvek poklanja značajnu pažnju konceptu subjektiviteta. Dok je okvir drugih korpusa prava – e.g. nacionalni pravni poreci, međunarodno privatno pravo, međunarodno trgovinsko pravo – gotovo nesumnjivo jasno koje se tvorevine smatraju subjektom i šta to sa stanovišta njihovog pravnog statusa znači, doktrina međunarodnog prava, a neretko i

praksa, bučno i burno razmatraju različite aspekte i efekte koncepta subjektiviteta. Neslaganja su ponegde čak strateške prirode. Tako, na primer, malobrojna, ali glasovita grupa teoretičara dovodi u pitanje samu egzistenciju tog koncepta kao instituta prava. Oni su, naime, mišljenja, da je subjektivitet isključivo teorijska konstrukcija bez korelata u stvarnosti i da stoga niti ima, niti može imati bilo kakvu korisnu funkciju ni u sferi prava, niti u sferi faktičkog. Njihovo je stanovište da koncept jednostavno treba napustiti i posvetiti se identifikaciji i adekvatnoj pravnoj konceptualizaciji onoga što je realno, stvarno.¹⁰

Vladajuća struja doktrine, pak, priznaje i prihvata subjektivitet i kao koncept i kao institut pozitivnog međunarodnog prava. Za nju je subjektivitet pravni izraz realnih entiteta i njihovih odlika. Nesaglasnost nastaje kada treba nabrojati odlike koje su pretpostavka sticanja statusa subjekta i pravni status koji iz njega proističe. Jedan broj autora drži da je nužan i dovoljan kriterijum subjektiviteta sticanje prava i obaveza po međunarodnom pravu. Svaki onaj entitet koji je titular prava po osnovu međunarodnog prava i kome taj isti sistem nameće obaveze uživa status subjekta.¹¹ Vladajuća doktrina jednoglasno smatra da je ovo osnovni, bazični kriterijum subjektiviteta. Ipak, većina autora ga smatra tek najmanjim zajedničkim imeniteljem. Drugim rečima, većina autora smatra da entitet koji preteđuje na status subjekta mora ispuniti još neke, dodatne kriterijume. Tako se od entiteta zahteva da poštuje pravila međunarodnog prava i da je neposredno podvrgnut međunarodno-pravnom poretku.¹² Kao dodatni kriterijum zahteva

---

¹⁰Epicentrom ove struje mišljenja smatra se *New Haven School*, čiji jedan od najboljih izdanaka, nekada profesor, a sada sudija Međunarodnog suda pravde, Rozalin Higgins kaže: ... „pojmovi 'subjekata' i 'objekata' u celini ne raspolažu kredibilnom realnošću i, po mom mišljenju, nemaju funkcionalnu svrhu. Podigli smo intelektualnu tvrdavu po sopstvenom izboru i potom je proglasili nepromenljivim ograničenjem. .... Ja verujem da ima prostora i za drugačije viđenje: oslanjanje na subjekt-objekt dihotomije koja se tako mnogo provlači kroz naše tekstove, nije od velike pomoći, ni intelektualno ni operativno. Od veće je pomoći, i bliže je stvarnosti koju opažamo, vratiti se shvatanju međunarodnog prava kao posebnog procesa donošenja odluka. U tom procesu (koji je dinamičan, a ne statičan) postoje različiti učesnici, koji ističu zahteve koji nadilaze državne granice, sa ciljem da maksimiziraju različite vrednosti. ... Sada, u tom modelu ne postoje 'subjekti' i 'objekti', već samo učesnici.” Cf. Higgins, R., *Problems and Process International Law and How We Use It*, 1995, str. 49, 50. Videti i Harding, C., *The Role of Non-State Actors in International Conflict: Legal Identity, Delinquency and Political Representation*, u Dolgopol, U., Gardam, J., ed. *The Challenge of Conflict: International Law Responds*, 2006, str. 548, 549.

¹¹ Janković, B., Radivojević, Z., *Međunarodno javno pravo*, 2005, str. 6.

¹² Cf. e.g. Andrassy, J., Bakotić, B., Vukas, B., *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, 1998, str. 53, Dimitrijević, V., Račić, O. i dr., *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, 2005, str. 71.

se, ponegde, i parnična sposobnost¹³ i/ili čak pravnostvaralačka sposobnost subjekta.¹⁴ Ovim kriterijumima anglosaksonska doktrina gotovo po pravilu dodaje još jedan, posebno interesantan. Novonastali subjekt, kažu oni, mora biti priznat od strane drugih subjekata međunarodnog prava: „Subjekt međunarodnog prava je ono telo ili entitet čija je sposobnost da uživa međunarodna prava ili obaveze priznata ili je prihvaćena.“¹⁵ Značaj tog kriterijuma posebno je veliki kada je u pitanju nastanak novog subjekta određenog tipa, tipa države.

Sredinom prethodnog stoleća i međunarodno pravo i praksa međunarodnih odnosa bili su prinuđeni da priznaju da su se, osim države - najstarijeg i do danas najznačajnijeg subjekta, pojavili novi entiteti koji su kadri i voljni da ispune čak i najstrože kriterijume za sticanje statusa subjekta. Glavni akter tog koopernikanskog preokreta bile su međunarodne međudržavne organizacije. Zahvaljujući, pre svega, organizaciji Ujedinjenih nacija, njihovo „pravo građanstva“ je prepoznato i priznato: „Subjekti prava u svakom pravom sistemu nisu nužno identični po svojoj prirodi ili obimu svojih prava i njihova priroda zavisi od potreba zajednice. Tokom istorije međunarodnog prava na njegov razvoj su uticali zahtevi međunarodnog života i porast kolektivnih aktivnosti država je već doveo do pojave primera delovanja izvesnih entiteta na međunarodnom planu koji nisu države.“¹⁶ Kroz tako otvorena vrata međunarodnopravne scene pokušaće da prođu, ali, za sada, sa mnogo manje uspeha,

---

¹³ Avramov, S., Kreća, M., *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 2001, str.73.

¹⁴ Magarašević, A., *Osnovi međunarodnog prava*, Novi Sad, 1965, str. 40. U sličnom smislu: Etinski, R., *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad, 2002, str.83. Cf. e.g. McCorquodale, R., *The Individual and the International Legal System*, u Evans, M.D., ed., *International Law*, 2003, str. 301. Tako i Orakhelashvili smatra da u suštinske kriterijume međunarodnog subjektiviteta spada „sposobnost da se učestvuje u pravno-stvaralačkom procesu i da se nameću pravila međunarodnog prava“ (Orakhelashvili, A, *The Position of the Individual in International Law*, 31, *CWILJ*, 2001, str. 256).

¹⁵ Dixon, M., *Textbook on International Law*, edition, Oxford University Press, 2005. Dikson utvrđuje posebne pravne sposobnosti koje proističu iz subjektiviteta. U njih ubraja: sposobnost entiteta da pokreće postupke pred međunarodnim i nacionalnim sudovima da bi zaštitio prava koje uživa po međunarodnom pravu; da je entitet subjekat nekih ili svih obaveza koje nameće međunarodno pravo; da uživa ugovornu sposobnost za zaključivanje međunarodnih ugovora; da uživa sve ili neke imunitete u pogledu nadležnosti nacionalnih sudova (str. 103, 104).

¹⁶ *Reparations for Injuries Suffered in the Service of the United Nations Case*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1949, str. 174, <http://www.icj-cij.org/docket/files/4/1835.pdf> . O tome videti šire Knežević-Predić, Vesna, *Ogled o međunarodnom humanitarnom pravu: izvori, domen primene, subjekti*, Fakultet političkih nauka, 2007, str. 175 i passim.

fizičko lice, pojedinac¹⁷ i različiti oblici njegovog organizovanja: nesamoupravni narodi,¹⁸ narodi koji se bore za samoopredeljenje,¹⁹ domorodački narodi.²⁰ Sve češće se pominju i pravna lica čije delovanje faktički nadilazi nacionalne granice (nevladine međunarodne organizacije,²¹ transnacionalne međunarodne organizacije²²). Pokušaji da se izbori status subjekta za njih u okviru univerzalnog međunarodno-pravnog poretka nailazili su na nepremostivu prepreku: odsustvo volje država da im taj status prizna.²³ Država, iako više ne jedini, ostala je glavni, dominantni subjekat međunarodnog prava.

Središnja uloga države objašnjava se na različite načine; između ostalog, i tako što se ukazuje na činjenicu da su države „entiteti koji, osim što kontrolišu teritoriju stabilno i trajno, vrše osnovne pravnostvaralačke i izvršne „funkcije“ adekvatne svakom pravnom sistemu. Svi drugi subjekti ili vrše efektivnu vlast nad teritorijom samo u ograničenom vremenskom periodu, ili nemaju nikakvu teritorijalnu osnovu. Zato su države okosnica zajednice.“²⁴ Otuda ne čudi što „međunarodno pravo uglavnom stvaraju države i ono se uglavnom odnosi na ponašanje i odnose država“.²⁵

Imajući, dakle, status države moglo bi se očekivati da međunarodno pravo raspoláže bogatim i dobro etabliranim fondom preciznih normi koje odgovaraju na pitanja kao što su: Kako nastaje država? Koje karakteristike mora posedovati entitet da bi mu bio priznat status subjekta tipa države? Bliži uvid u norme međunarodnog prava kakvo ono danas jeste pokazuje da je takva pretpostavka neopravdana.

---

¹⁷ Brownlie, I, *Principles of Public International Law*, 4th edition, Clarendon Press, Oxford, 1990; Cassese, A., *International Law*, 2nd edition, Oxford University Press, 2005; David, E, *Le droit international humanitaire et les acteurs non etatiques*, u *Relevance of International Humanitarian Law to Non-State Actors*, Proceedings of the Bruges Colloquium, No. 27, Spring 2003, str, 27;

¹⁸ Brownlie, I., *Ibidem*, str. 64.

¹⁹ *Ibidem*; Cassese, A., *op.cit.* fus. 23, str. 72, 140; David, E, *op.cit.* fus. 34, str, 30;

²⁰ Još je Francisko de Vitoria davne 1532. godine smatrao da domorodački narodi Južne Amerike imaju pravo na izvesnu zaštitu po međunarodnom pravu (Anaya, J, *Indigenous Peoples in International Law*, Oxford University Press, 1996). Videti i McCorquodale, R., *op.cit.* fus. 18, str. 316.

²¹ Brownlie, I., *op.cit.* fus. 13, str. 67. McCorquodale, R., *Ibidem*, str. 317.

²² Brownlie, I., *Ibidem*, str. 67.

²³ Stvari su bitno drugačije u okviru nekih partikularnih međunarodno-pravnih režima. Tako je potpuno nesumnjivo da individualni subjekti – fizička i pravna lica – uživaju status subjekta u okviru prava EU.

²⁴ Cassese, A., *International Law*, 2nd ed., 2005, str. 71. Suprotno stanovište videti e.g. Harding, C., *The Role of Non-State Actors in International Conflict: Legal Identity, Delinquency and Political Representation*, u Dolgopol, U., Gardam, J., ed. *The Challenge of Conflict: International Law Responds*, 2006, str. 548.

²⁵ *Ibidem*.

Kada je o nastanku države reč, doktrina se listom slaže da je to stvar činjenica, a ne prava.²⁶ Niti je moguće, niti je potrebno pravno urediti proces ili procese nastanka novih država i, što bi bila logična konsekvencija toga, legalan proces ili procese nestanka države. Dovoljno je da međunarodno pravo ukazuje na test državnosti, odnosno propisuje attribute koje entitet mora posedovati da bi se smatrao državom. To su: teritorija, stanovništvo i suverena vlast nad njima. Svaka tvorevina koja suvereno vlada određenom teritorijom i stanovništvom ima se smatrati državom i svi ostali subjekti, osobito ostale države, imaju se prema njoj vladati prema pravilima međunarodnog prava koja uređuju odnose između država. Bilo je, međutim, snažnih struja i škola u doktrini međunarodnog prava koje su oduvek insistirale na dodatnim kriterijumima za sticanje statusa države.²⁷ Najuticajnije među njima jesu nesumnjivo one koje su za sticanje statusa subjekta tipa države zahtevale priznanje drugih subjekata, pre svega drugih suverenih država.²⁸ Takozvana konstitutivna teorija priznanja tvrdila je, naime, da nije dovoljno da entitet suvereno vlada određenom teritorijom i stanovništvom koje je naseljeva, već je potrebno da je drugi subjekti, jednostranim izjavama volja, priznaju za državu.

Vredi napomenuti da je ova teorija naišla na značajan otpor i da je posebno značajno ulogu u tome imala doktrina sa prostora bivše Jugoslavije. Gotovo listom teoretičari iz svih univerzitetskih centara isticali su da je konstitutivna teorija relikv prošlosti koji je omogućavao velikim i moćnim državama da presudno utiču na nastanak novih država i njihovo pravo da samostalno uređuju unutrašnje odnose. Priznanje je, smatrali su oni, instrument intervencije u nešto što bi moralo biti isključiva nadležnost država, pretnja suverenitetu i nezavisnosti novonastalih država. Mislilo se, dakako, prevashodno na države nastale u procesu dekolonizacije ili, kako će šezdesetih i

---

²⁶ Cf. e.g. Oppenheim, L.F.I. *International Law*, 1st.ed, vol. I, 1905 str. 264; Jones, J.M. *The Retroactive Effect of the Recognition of States and Governments*, 935, 16 *British Yearbook* 5, str. 15-16; Marston, G. *Termination of Trusteeship*, 1969, 18 *International and Comparative Law Quarterly* 1, str. 33.

²⁷ Ovim se kriterijumima državnosti ponegde pridodaje i još neki kriterijumi kao što su „sposobnost da stupa u međunarodne odnose sa drugim državama“, (*Montevideo Convention on Rights and Duties of States*, 1933, Cf. Harris, D.J., *Cases and Materials on International Law*, 6th ed., 2004, str. 138), sposobnost vladanja po odredbama međunarodnog prava, prihvatanje osnovnih moralnih pravila u međunarodnim odnosima, izvestan stepen civilizacije stanovništva koji obezbeđuje poštovanje načela međunarodnog prava, sticanje nezavisnosti u skladu sa principom samoopredeljenja, odricanje rasističke politike i sl. Više o tome: Bartoš, M., *Međunarodno javno pravo*, Knjiga I, Beograd, 1954, str.174-177.

²⁸ Cf. e.g. Oppenheim, L.F.I. *International Law*, 1st.ed, vol. I, 1905 str. 110.

sedamdesetih godina prethodnog veka početi da se govori, na države nastale kao proizvod borbe kolonijalnih naroda za samoopredeljenje.

Analiza pravnih aspekata ujedinjenja Nemačke 1990. godine

U verovatno najpoznatijoj knjizi koja se bavi pitanjem države kao subjekta međunarodnog prava, *The Creation of States in International Law*, njen autor, prof. Crawford (Crawford) iznosi tezu po kojoj je država „činjenica u smislu u kome se za ugovor može reći da je činjenica: to jest pravni status koji se pridodaje određenom stanju stvari određenim pravilima ili ponašanjima“.²⁹

Ovakvom, ipak u osnovi činjeničnom ili faktičkom, konceptu se, kao što smo mogli da vidimo i u prethodnom delu rada, priklanja i većina drugih teoretičara međunarodnog prava.³⁰ Upravo zbog ovoga se konceptu subjektiviteta Nemačke tokom Hladnog rata mora pristupiti na jedan istorijski način. Taj istorijski pristup bi u fokus svoga istraživanja stavio činjenično stanje koje je vladalo na pomenutom prostoru.³¹

Kapitulacija Nemačke na kraju Drugog svetskog rata je otvorila potpuno novo poglavlje u razvoju međunarodnih odnosa. Za Nemačku je to značilo da okupacione sile (Francuska, SAD, Velika Britanija i SSSR) „preuzimaju vrhovnu vlast u odnosu na Nemačku, uključujući sve nadležnosti Vlade Nemačke, Nemačke visoke komande i bilo koje druge državne, opštinske ili lokalne vlade ili vlasti“.³²

Nemačka je podeljena na četiri okupacione zone od kojih su tri držale zapadne sile (Francuska, SAD i Velika Britanija), a jednu SSSR. Iako su uslovi okupacije predviđeni citiranom Deklaracijom bili veoma teški, oni ipak nisu značili i „aneksiju

---

²⁹ Crawford, J. R. *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press (2nd edition, 2006), p. 5.

³⁰ Pogledati, na primer, Warbrick, C. *States and Recognition in International Law*, u Evans, M. D. (ed.) *International Law* (2nd edition, 2006), pp. 217 – 277.

³¹ Korišćenje ovog istorijskog pristupa u pravnim naukama podrazumeva, pre svega, analizu relevantnih izvora prava međunarodnog prava u formalnom smislu (pa i onih pravnih dokumenata koji ne ulaze u ovu kategoriju) koji su se javili u ovom periodu.

³² Preambula *Deklaracije o porazu Nemačke i preuzimanju vrhovne vlasti Savezničkih snaga*. Potpisana u Berlinu, 5. juna 1945. godine.

Nemačke“.³³ Posle nekoliko neuspešnih pokušaja pregovora između zapadnih sila i SSSR, SAD i Velika Britanija su 2. decembra 1946. godine objedinile svoje dve zone. Već 1948. godine i Francuska se pridružila njihovim planovima o proglašenju Savezne Republike Nemačke (u nastavku teksta SRN). Politička elita u Zapadnoj Nemačkoj se našla u veoma neprijatnoj situaciji. Sa jedne strane, ponuda zapadnih sila o preuzimanju nekih nadležnosti i postepenom vraćanju suverenih prava nemačkom narodu nije smela da bude odbijena. Sa druge strane, nijedan političar u Nemačkoj nije bio spreman da pristane na trajnu podelu Nemačke.³⁴ Kompromis je pronađen u Preambuli Osnovnog zakona Savezne Republike Nemačke (usvojen 23. maja 1949. godine) prema kome nemački narod donosi ovaj pravni akt „i u ime onih Nemaca čije je učešće onemogućeno“.³⁵ I ne samo to već se i „*ceo nemački narod poziva da na osnovu slobodnog samoopredeljenja ostvari jedinstvo i slobodu Nemačke*“.³⁶

Ovakva vrsta kompromisa nije mnogo obećavala Saveznoj Republici Nemačkoj u pravnom smislu. Osnovni zakon nije imao nikakvog pravnog uticaja na spoljne aktere³⁷, ali je makar obavezivao tadašnju i svaku buduću vladu SRN na ujedinjenje Nemačke i neprihvatanje trenutnog **faktičkog stanja** kao **definitivnog rešenja** „nemačkog pitanja“. Po mišljenju zapadnih Nemaca, formiranje SRN nije predstavljalo pojavu novog međunarodno-pravnog subjekta, već deo procesa u kome se važan deo nadležnosti Nemačke vraćao iz ruku okupacionih sila. Podeljenost Nemačke nije dakle bila rezultat **volje Nemaca**, već nepostojanja dogovora između okupacionih snaga koje su na tom prostoru boravile samo privremeno.

Snažan udarac ovakvom poimanju statusa SRN i nastojanju političke elite u ovoj državi da se **umanji značaj faktičkog stanja** na okupiranoj nemačkoj teritoriji došao je već 7. oktobra 1947. godine proglašenjem Ustava Nemačke Demokratske Republike (u nastavku teksta NDR). Ovaj entitet je nastao pod snažnim patronatom SSSR, i to kao

---

³³ Ibid. Čini se da su ovim delom Preambule saveznici hteli i formalno da potvrde privremeni karakter okupacije, odnosno da nemaju nameru prisvajanja nemačke teritorije. O ovome pogledati, na primer, Roberts, A., *What is a Military Occupation*, British Yearbook of International Law, 1984, str. 47.

³⁴ Potvrda ovakvog stava se, na primer, može naći u izveštaju Entoni Edena, *The future of Germany, Challenge and Opportunity*. Izveštaj je dostupan na internet adresi: www.ena.lu

³⁵ Preambula Osnovnog zakona Federativne Republike Nemačke usvojenog 23. maja 1949. godine. Tekst Osnovnog zakona je dostupan na internet adresi: <http://www.constitution.org/cons/germany.txt>

³⁶ Ibid.

³⁷ Nije predstavljao izvor međunarodnog prava u formalnom smislu.

pokušaj uspostavljanja ravnoteže između dva, sada već oštro suprotstavljena, rivala u srcu Evrope. Međunarodno-pravni subjektivitet novoformiranog entiteta odmah je naišao na veoma oštre kritike Zapada.³⁸ Osnovna kritika bila je ta da se tu ne radi o bilo kakvoj novoj državi, već isključivo o „*sovjetskoj pretnji*“³⁹ koja će Sovjetima biti korisna „*sve dok oni nemaju garancija da će od dve nemačke države, po završetku tragedije podele, ona Istočna biti 'država nosilac'*“.⁴⁰

Demokratska Republika Nemačka je po mišljenju Zapada bila lišena jednog od **osnovnih elemenata svake države – suverene vlasti**.⁴¹ Legitimitet tog entiteta nije nalazio izvor u volji Nemaca sa druge strane „gvozdene zavese“, već u gvozdenoj volji SSSR.

Navodeći, između ostalih, i pomenute argumente, **zapadne sile su odbile da priznaju NDR**. U SRN se čak pojavila i Halštajnova doktrina, prema kojoj je trebalo **prekinuti diplomatske odnose sa svakom državom koja prizna NDR**.⁴² Kao razlog je, očekivano, navedeno mešanje u unutrašnje poslove druge države. Sa druge strane, takođe veoma očekivano, države koje su pripadale Istočnom bloku priznale su postojanje NDR.⁴³

Dve Nemačke su krenule u potpuno drugim pravcima i bile su neka vrsta poligona na kome su Istočni i Zapadni blok pokazivali svoju snagu i umeće. U toj utakmici se dugo nije, ma kako to izgledalo čudno iz današnje perspektive, nazirao pobednik. Pitanje međunarodno – pravnog subjektiviteta se u tom trenutku svodilo na strogost primene kriterijuma **suverene vlasti**. Naime, ni jedna ni druga Nemačka u tom trenutku nisu imale potpuno suverenu vlast (iako su obe imale birane državne organe, ustave, i druge delove „dekora“ vlasti) . Jednostavno, i jedna i druga su se i dalje nalazile pod okupacijom.

---

³⁸ O tome pogledati, na primer: *Statement by the Allied High Commission on the Establishment of the German Democratic Republic, October 10, 1949*. Dostupno na internet adresi: www.ena.lu

³⁹ Novinski članak u *Suddeutschezeitungu Is an East German state the answer?* (4. oktobar 1949.). Dostupno na internet adresi: www.ena.lu

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ O značaju, dometu i prirodi ovog neophodnog elementa svake države pogledati već citirani naslov: Crawford, J. R. *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press (2nd edition, 2006).

⁴² Na tom spisku se, zanimljivo, našla i SFRJ sa kojom su diplomatski odnosi obnovljeni 31. januara 1968.

⁴³ Na ovom mestu je ponovo moguće primetiti neke od teškoća sa kojima se suočava konstitutivna teorija priznanja država. Šta se, naime, dešava ako u određenoj situaciji (kao što je bio slučaj sa NDR) jedan broj država prizna postojanje neke države, a jedan ne? Da li se onda one prebrojavaju pa prevladava mišljenje većine? Ili je za neke države taj novostvoreni entitet država, a za neke ne? Da li to ostavlja prostor raznim zloupotrebama (na primer u vidu nepoštovanja pravila o zabrani pretnje silom ili upotrebe sile prema tom novom entitetu)?

Godine 1952. zapadni saveznici su se odrekli većine nadležnosti koje su do tada imali u SRN, ali su zadržali pravo nadgledanja procesa ponovnog ujedinjenja Nemačke. U NDR je bila ponešto drugačija situacija, jer je SSSR i dalje čvrsto držao većinu nadležnosti u svojim rukama.

U narednom periodu dolazi do promene spoljne politike SRN koja vodi otopljanju odnosa sa NDR i napuštanju Halštajnovne doktrine. Takav spoljnopolitički pravac (naročito aktuelan za vreme Vilija Branta na čelu Vlade SRN) biva obeležen potpisivanjem *Ugovora na bazi odnosa između Savezne Republike Nemačke i Nemačke Demokratske Republike* 1972. godine. Pomenutim ugovorom se, između ostalog, garantuje međusobno poštovanje granice i teritorijalnog integriteta. Odmah posle potpisivanja ovog Ugovora, u SRN je došlo do veoma burne reakcije čiji su se rezultati mogli primetiti i pokretanjem postupka pred nemačkim Ustavnim sudom. U takozvanom *Intra-German Treaty Case* Ustavni sud je presudio da pomenuti Ugovor ne krši odredbe Osnovnog zakona SRN jer ne predstavlja trajno rešenje i priznanje NDR. Na ovom mestu ne možemo, a da se ne zapitamo da li je Sud prilikom donošenja ove krajnje zanimljive odluke mislio na *de iure* ili *de facto* priznanje i da li je u vidu imao posledice jedne i druge vrste priznanja kada je tu odluku doneo.⁴⁴

Godinu dana nakon potpisivanja *Ugovora na bazi odnosa između Savezne Republike Nemačke i Nemačke Demokratske Republike* NDR postaje članica Ujedinjenih nacija.⁴⁵ Čak i predstavnici deklarativne teorije o priznanju država članstvo u Ujedinjenim nacijama smatraju dokazom postojanja države, te se u periodu od 1973. godine do pada Berlinskog zida ovo pitanje i nije naročito postavljalo⁴⁶ - tim pre što je potpisivanjem Helsinškog pakta 1975. godine položaj NDR kao jedne od država potpisnica bio dodatno učvršćen.

Ukoliko, dakle, rekapituliramo analizu postojanja faktičkih elemenata neophodnih za postojanje države na teritoriji današnje Nemačke u periodu od 1945. do 1989. godine možemo da dođemo do sledećih zaključaka:

---

⁴⁴ Više o ovome videti u: Musgrave, T. D. *Selfdetermination and National Minorities*, Oxford University Press, 2002, pp. 216 – 222.

⁴⁵ GA Resolution 3050 (XXVII) 18. sept.1973. Komentar ovog događaja se može naći u: Crawford, A, cit. delo.

⁴⁶ Za predstavnike konstitutivne teorije to bi trebalo da se podrazumeva.

- Od 1945. do 1949. godine na teritoriji današnje Nemačke postoji samo jedan međunarodno – pravni subjekt koga su zajednički okupirale četiri sile (SAD, SSSR, Velika Britanija i Francuska);
- Od 1949. do 1973. godine na teritoriji današnje Nemačke po nekim teoretičarima postoji samo jedan, a po nekima dva subjekta međunarodnog prava. Razlika nastaje u odnosu na to koliko se restriktivno tumači element **suverene vlasti** kao jedan od elemenata neophodnih za postojanje države (čini se da druga dva elementa nisu sporna)⁴⁷;
- Od 1973. do 1989. godine na teritoriji današnje Nemačke postoje dva subjekta međunarodnog prava – SRN i NDR.

Imajući to u vidu, ne ostaje nam ništa drugo nego da primetimo da je proces ujedinjenja Nemačke, koji je završen 1990. godine, doneo **promenu međunarodno – pravnog subjektiviteta** i to tako što je od **dve države nastala jedna**. Pa ipak, sama ta činjenica nam ne daje odgovor na pitanje na koji način se pomenuta promena dogodila i da li je ona obavljena u skladu sa pravilima međunarodnog prava.

U jesen 1989. godine bilo je jasno da NDR gubi podršku SSSR i da je njen opstanak doveden u pitanje.⁴⁸ Partije koje su se zalagale za ujedinjenje Nemačke su na izborima održanim 18. marta 1990. godine u NDR dobile preko 80% glasova birača.⁴⁹ Na ovaj način je izraženo **pravo naroda** u NDR **na samoopredeljenje**. U Deklaraciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o načelima međunarodnog prava i saradnji država u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija kaže se da pravo naroda na samoopredeljenje podrazumeva „*stvaranje suverene i nezavisne države, slobodno udruživanje ili integraciju sa nekim nezavisnim državama ili uspostavljanje bilo kog drugog političkog poretka koji je jedan narod slobodno odabrao*“.⁵⁰

⁴⁷ Naravno da je moguće i tumačenje prema kome je NDR **u jednom trenutku tokom ovog perioda** stekla i suverenu vlast.

⁴⁸ O izjavama Mihajla Gorbačova i drugih zvaničnika u vezi sa ovim pitanjem pogledati, na primer, Frowein, J. A, *The Reunification of Germany*, The American Journal of International Law, Vol. 86, No. 1 (Jan. 1992), pp. 152 – 163.

⁴⁹ O ovome videti više u: Shutze, *Frankreich angesichts der deutschen Einheit*, 45 EUROPA ARCHIV 133 (190).

⁵⁰ Rezolucija Generalne skupštine UN 2625 (XXV) (24. okt. 1970.), preuzeto iz: Hadži-Vidanović, V., Milanović M. (priređili), *Međunarodno javno pravo, zbirka dokumenata*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 37.

Iako se na ovom mestu čini da je situacija kristalno jasna i da je narod u NDR iskoristio pravo koje je deo običajnog međunarodnog prava, to ne mora obavezno da bude slučaj. Naime, J. A. Frowajn (J. A. Frowein) u već citiranom članku postavlja pitanje šta da je referendum održan i u SRN i u NDR i da se u NDR samo manjina stanovnika izjasnila za ujedinjenje, a da je većina od izašlih u obe države bila za ujedinjenje.⁵¹ Da li je, drugim rečima, titular prava na samoopredeljenje u ovom slučaju nemački narod u celini, ili samo nemački narod u NDR?⁵²

Velike sile su u svakom slučaju prihvatile ovakvo izjašnjavanje naroda u NDR i „dale zeleno svetlo“ na proces ujedinjenja. Dvanaestog septembra 1990. godine u Moskvi je potpisan Ugovor o konačnom rešenju u vezi sa Nemačkom⁵³ između Savezne Republike Nemačke, Nemačke Demokratske Republike i četiri sile. U preambuli ugovora potpisnice se i same pozivaju na pravo naroda na samoopredeljenje i jednakost kao pravnu osnovu ugovora, a u stavu 2 člana 7 se navodi da će „*ujedinjena Nemačka prema tome imati pun suverenitet nad unutrašnjim i spoljnim poslovima*“.⁵⁴

Na osnovu Ugovora o konačnom rešenju u vezi sa Nemačkom i člana 23 Osnovnog zakona SRN, Demokratska Republika Nemačka je 3. oktobra 1990. godine prestala da postoji i njena teritorija je postala deo Savezne Republike Nemačke. Samim tim, jedan subjekat međunarodnog prava je na osnovu primene prava naroda na samoopredeljenje prestao da postoji.

Zbog cilja i obima rada na ovom mestu nemoguće je izvršiti veoma zanimljivu analizu drugih pravnih posledica ujedinjenja Nemačke. Među njima se svakako izdvajaju pitanja utvrđivanja granica (naročito sa Poljskom), pitanje sukcesije država (naročito ugovora SRN i NDR), kao i uključivanja prostora NDR u tadašnje evropske zajednice ili

---

⁵¹ J. A. Frowein, cit. delo.

⁵² Time se iznova otvara pitanje koje je međunarodnim pravnicima zadalo dosta problema u tumačenju načela o pravu naroda na samoopredeljenje: **ko je titular pomenutog prava?** O tome videti, na primer: Cassese, A. *Self-determination of people*, Cambridge University Press, 1999, Musgrave, T. D. *Selfdetermination and National Minorities*, Oxford University Press, 2002, ili Buchanan, A. *Justice, Legitimacy and Self-determination: Moral Foundations for International Law*, Oxford University Press, 2004.

⁵³ Čini nam se važnim skretanje pažnje na ime ovog ugovora.

⁵⁴ *Treaty on the Final Settlement with respect to Germany*, dostupan na internet adresi: www.ena.lu. Ugovor je stupio na snagu 15. marta 1991. godine kada je i poslednja država potpisnica predala ratifikacione instrumente (SSSR).

današnju Evropsku uniju.⁵⁵ Ipak se i bez te detaljnije analize može zaključiti da su pravne posledice promene međunarodnog subjektiviteta ne samo složene, već i duboke i dalekosežne. Za njihovu primenu potrebno je veoma mnogo vremena (što pokazuje i primer država nastalih raspadom SFRJ), strpljenja, i možda iznad svega, političke mudrosti.

Zaključak

Pravni koncepti međunarodno-pravnog subjektiviteta, prava naroda na samoopredeljenje i priznanje država sve više dobijaju na značaju na početku XXI veka. Iako su neki teoretičari smatrali da je pravo naroda na samoopredeljenje iscrplo svoju „istorijsku svrhu“ okončanjem procesa dekolonijalizacije, praksa, ali i odluke Međunarodnog suda pravde pokazuju drugačije. Broj država (samim tim i subjekata međunarodnog prava i međunarodnih odnosa) nakon pada Berlinskog zida neprestano raste, što racionalno odlučivanje i predviđanje u međunarodnim okvirima čini još kompleksnijim nego do sada. U isto vreme, proces povećanja broja subjekata rađa i nove izazove. Ti izazovi se, na primer, ogledaju u (mogućoj) pojavi neracionalnih odlučilaca na čelu neuspelih ili fiktivnih država (*failed or judicial states*) ili povećanju broja, uslovno rečeno, manjih sukoba u pokušaju primene načela o pravu naroda na samoopredeljenje. Ujedinjenje Nemačke 1990. godine i primena pomenutog načela na miran način svakako daju određeno ohrabrenje.⁵⁶ Taj primer pokazuje da su spremnost aktera na mirno rešavanje sporova i saglasnost zainteresovanih subjekata neophodni za dugoročno rešavanje ozbiljnih međunarodnih izazova. Osim toga, (novi) izazovi zahtevaju i (pre)ispitivanje **odnosa načela međunarodnog prava** na kojima počiva međunarodna zajednica. U suprotnom, istorija će nas stići kad se najmanje budemo nadali.

---

⁵⁵ Nešto bliže o ovim pitanjima pogledati: Frowein, cit. članak.

⁵⁶ Možda je nedostatak sukoba i saglasnost zainteresovanih subjekata i razlog što je u pravnoj literaturi koja se bavi pravom naroda na samoopredeljenje ovaj primer relativno zanemaren.

Literatura

- Higgins, R., *Problems and Process International Law and How We Use It*, 1995.;
- Harding, C., *The Role of Non-State Actors in International Conflict: Legal Identity, Delinquency and Political Representation*, u Dolgopol, U., Gardam, J., ed. *The Challenge of Conflict: International Law Responds*, 2006.
- Janković, B., Radivojević, Z., *Međunarodno javno pravo*, 2005, str. 6.
- Andrassy, J., Bakotić, B., Vukas, B., *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, 1998.
- Dimitrijević, V., Račić, O. i dr., *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava, 2005, str. 71.
- Avramov, S., Kreća, M., *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 2001, str.73.
- Magarašević, A., *Osnovi međunarodnog prava*, Novi Sad, 1965.
- Etinski, R., *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad, 2002.
- McCorquodale, R., *The Individual and the International Legal System*, u Evans, M.D., ed., *International Law*, 2003.
- Orakhelashvili, A., *The Position of the Individual in International Law*, 31, *CWILJ*, 2001.
- Dixon, M., *Textbook on International Law*, 6th edition, Oxford University Press, 2005.
- *Reparations for Injuries Suffered in the Service of the United Nations Case*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1949, str. 174, <http://www.icj-cij.org/docket/files/4/1835.pdf>
- Knežević-Predić, Vesna, *Ogled o međunarodnom humanitarnom pravu: izvori, domen primene, subjekti*, Fakultet političkih nauka, 2007.
- Brownlie, I., *Principles of Public International Law*, 4th edition, Clarendon Press, Oxford, 1990.
- Cassese, A., *International Law*, 2nd edition, Oxford University Press, 2005.
- David, E., *Le droit international humanitaire et les acteurs non etatiques*, u *Relevance of International Humanitarian Law to Non-State Actors*, Proceedings of the Bruges Colloquium, No. 27, Spring 2003.

- Anaya, J, *Indigenous Peoples in International Law*, Oxford University Press, 1996.
- Harris, D.J., *Cases and Materials on International Law*, 6th ed., 2004.
- Bartoš, M., *Međunarodno javno pravo*, Knjiga I, Beograd, 1954.
- Crawford, J. R. *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press (2nd edition), 2006.
- Warbrick, C. *States and Recognition in International Law*, u Evans, M. D. (ed.) *International Law* (2nd edition, 2006), pp. 217 – 277.
- Roberts, A., *What is a Military Occupation*, British Yearbook of International Law, 1984.
- Musgrave, T. D. *Selfdetermination and National Minorities*, Oxford University Press, 2002.
- Frowein, J. A, *The Reunification of Germany*, The American Journal of International Law, Vol. 86, No. 1 (Jan. 1992), pp. 152 – 163.
- Hadži-Vidanović, V., Milanović M. (priređili), *Međunarodno javno pravo, zbirka dokumenata*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2005.
- Cassese, A. *Self-determination of people*, Cambridge University Press, 1999.
- Buchanan, A, *Justice, Legitimacy and Self-determination: Moral Foundations for International Law*, Oxford University Press, 2004.
- Internet: www.ena.lu (baza podataka o evropskoj istoriji).

International legal personality of Germany before and after the fall of the Berlin Wall

Abstract

The end of the 20th and the beginning of the 21st century, brought about many changes in the international arena. One of the most important is certainly the appearance of a growing number of subjects of international law and international relations. In such a situation the analysis of the (changes) international legal personality of Germany after the fall of the Berlin Wall and 20 years after that event, remains important. This is due to the fact that the aforementioned changes have been made through the application of the principle of the right of nations to self-determination which, by all accounts, has not become "a thing of the past" upon the completion of the process of decolonization. The paper initially proposes an ideal model of international legal personality, and then applies such a model to the situation in Germany during and after the Cold War.

Keywords: *international legal personality, the unification of Germany, the right of nations to self-determination, recognition of states.*

Dr Dejan Milenković*

UTICAJ PADA BERLINSKOG ZIDA NA PREOBRAŽAJ JAVNOG PRAVA U ZEMLJAMA CENTRALNE I ISTOČNE EVROPE

Sažetak

„Preobražaj javnog prava“ je teorijski stav i praktični koncept stvaranja i građenja države koji je nastao i razvijao se tokom 20. veka i koji je, između ostalog, podrazumevao značajne reformske procese koji su se odnosili na javnu upravu. Ove reforme su u zemljama zapadne demokratije započele već nakon Drugog svetskog rata, i one su dovele do raskida sa prvobitnim konceptom pravne države i njene uprave kao aparata „vlasti“. Međutim, prvobitni koncept, stavljen u kontekst tzv. „klasne suštine države i prava“ u punoj meri je došao do izražaja u Sovjetskom Savezu krajem tridesetih godina 20. veka, a veliki zamah je dobio tokom četrdesetih i pedesetih godina prošlog veka, jer se pod sovjetskom hegemonijom i uvođenjem komunističkog poretka proširio i na druge zemlje iza „gvozdene zavese“. Pad Berlinskog zida predstavljao je tačku prekretnicu za sve zemlje Centralne i Istočne Evrope i vremenom je doveo, između ostalog, do „preobražaja javnog prava“ u njima. Započinjanje procesa „preobražaja“ u ovim zemljama direktna je posledica pada Berlinskog zida. Tako je, za razliku od prethodnih vremena u kojem je Berlinski zid predstavljao simbol totalitarizma, zla i diktature, „pad“ Berlinskog zida postao u današnje vreme simbol evropskog ujedinjenja, ali i „građenja savremene pravne države“ i „preobražaja javnog prava“ u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Uspehi do kojih su ove zemlje došle „preobražajem javnog prava“ u toku perioda „tranzicije“, vremenom su ih dovele i do punopravnog članstva u Evropskoj uniji.

---

* Autor je docent na predmetu *Javna uprava*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Ključne reči: *pravna država, vladavina prava, socijalna država, država blagostanja, Berlinski zid, „gvozdene zavesa“, reforma države, javna uprava, javna služba, Evropski upravni prostor, standardi, legalitet, legitimitet, sistem ljudske saradnje.*

Uvod

Berlinski zid ima značajno simboličko značenje. Za vreme komunističkih režima, Berlinski zid je bio sinonim državne represije. Pad Berlinskog zida u sadašnjem vremenu, 20 godina kasnije, predstavlja sinonim za ujedinjenje Evrope, **raskid sa totalitarnom prošlošću i preobražaj javnog prava** u zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Zapadne zemlje puna dva veka su u kontinuetetu radile na izgradnji države i uprave, što je podrazumevalo i **proces reforme javnog prava**. Izlazeći iz nedemokratskog komunističkog režima, počev od pada Berlinskog zida, zemlje Centralne i Istočne Evrope su u procesu tranzicije, već imale izgrađen „put“ kojim su prošle zemalje zapadne demokratije. Pad Berlinskog zida označio je raskid sa totalitarnom državom u ovim zemljama u kojima je ona, u kontekstu „**klasne suštine države i prava**“ bila isključivo **aparata sa monopolom fizičke sile i prinude**. Usvajajući savremene zapadne koncepte javnog prava, zemljama Centralne i Istočne Evrope je, i pored svih poteškoća u kojima su se nalazile u periodu „tranzicije“, bilo potrebno petnaestak godina da postignu ovaj „demokratski preobražaj“.

Ovaj „preobražaj“ u uskoj je vezi konceptima pravne države – ranijem i dominantnom u 19. i prvoj polovini 20.veka, i savremenim, koji se praktično razvio posle Drugog svetskog rata

Prvobitna koncepcija bila je zasnovana na shvatanju države kao **aparata sa monopolom fizičke sile i prinude u društvu**, i stavu da je **svaki postupak vlasti opravdan ukoliko je u skladu sa zakonom (legalan)**. Prema ovom shvatanju, funkcije države razlikuju se od ostalih aktivnosti zato što je njihovo vršenje podvrgnuto isključivo režimu **prinudnih (kongentnih) pravnih normi**, koje stvaraju **odnos neravnopravnosti** između subjekata koji učestvuju u pravnim odnosima. Pravni odnosi kao takvi se stvaraju, menjaju i gase vršenjem **državne vlasti i prinude**, a sam odnos neravnopravnosti

ima sa cilj da se osigura ostvarivanje opštih interesa koje država putem vršenja vlasti treba da realizuje na osnovu svoje *nadmoćne pozicije* u kontaktu sa *građanima*.⁵⁷

Savremeni koncept *pravne države*, koji je nastao posle Drugog svetskog rata i koji u izvesnoj meri konvalidira sa konceptom *države blagostanja (Welfare State)*, odnosno države koja se stara o dobrobiti svojih građana, opštem društvenom i kulturnom napretku, razvoju proizvodnje i usluga i društvenom blagostanju uopšte, temelji se na *konceptu ljudskih prava* i na stavu da *nije dovoljno da postupak vlasti bude legalan*, već *i legitiman*, odnosno *društveno opravdan*.⁵⁸

Izraz „*preobražaj javnog prava*“ je naziv čuvenog dela francuskog teoretičara *Leona Digija* iz 1913. godine, koji je prvi izneo teoriju o *državi i njenoj upravi kao javnoj službi* na kome je Digi i zasnivao ovaj „preobražaj“. *Digi* je, naime, zastupao stanovište da se osnovni zadatak države već početkom 20. veka promenio, te da, *umesto vršenja vlasti, država ima zadatak da vrši javne službe*. Prema Digijevom mišljenju koje je kasnije poslužilo kao osnov unapređenog koncepta pravne države, ..., *država nije više suverena vlast koja zapoveda* – ona je grupa pojedinaca koja raspolaže silom i koji su dužni ovu silu upotrebiti *radi stvaranja i upravljanja javnim službama*. Pojam *javne službe* postaje osnovni *pojam savremenog javnog prava*.⁵⁹ Pri vršenju tih službi, ... „postoji državna intervencija, koja treba da bude potčinjena pravu, regulisana i podređena jednom sistemu *javnog prava*. Taj sistem se ne može više zasnivati na pojmu suverenosti, pošto se primenjuje na akte u kojima se ne vidi nikakav *trag vlasti i zapovedanja*.

Tako za Digija, *država*, a posredno i *uprava*, postaje *skup javnih službi*. Jer, ...,osnova javnog prava nije više pravo zapovedanja, već pravilo o uređenju i upravljanju javnim službama. Kada država daje nastavu, deli pomoć siromašnima, kad obezbeđuje saobraćaj ljudi i stvari, u svim tim radnjama države nema ni traga vršenja kakvog prava zapovedanja. Ako je država po samoj svojoj definiciji i prirodi zajednica koja zapoveda, ona treba da to uvek bude. I zato ako ona ma i u jednoj od svih delatnosti nije suverena, to je zato što ona to nikada nije. Pri vršenju svih službi postoji državna intervencija, koja treba da bude potčinjena pravu, regulisana i podređena jednom *sistemu javnog prava*. Taj

⁵⁷ Uporedi: Stevan Lilić, *Upravno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1998, str. 25.

⁵⁸ Uporedi: Džon Rols, *Teorija pravde*, Beograd-Podgorica, 1998; Danilo Basta, Diter Miler, *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd, 1991. i dr.

⁵⁹ Leon Digi, *Preobražaj javnog prava* (1913), Beograd, 1929, str. XIX-XX.

sistem se ne može više zasnivati na pojmu vlasti (suverenosti), pošto se primenjuje na akte u kojima se ne vidi nikakav trag vlasti i zapovedanja.“⁶⁰

Iako je i sama Digijeva teorija u godinama i decenijama koje su usledile značajno promenjena i unapređena, a kasnije i kombinovana sa *sistemom univerzalnih ljudskih prava* čiji je nastanak vezan za *Ujedinjene Nacije*, osnovni zaključak koji je poslužio za nastanak novog praktičnog koncepta pravne države posle Drugog svetskog rata ostao je isti: država *nije* samo vlast i aparat sa monopolom fizičke sile – ona i njena uprava su složeni, dinamički *regulator društvenih procesa*, u čemu se i krije *suština „preobražaja javnog prava“*.

Prema ovom stanovištu, u uslovima savremenog materijalnog i kulturnog društvenog razvoja, shodno konceptu ljudskih prava, državna vlast se transformiše u javnu službu sa zadatkom da obezbedi uslove koji su neophodni za razvoj i napredak društva u oblasti obrazovanja, socijalne politike, zdravstvene zaštite, naučnih istraživanja, zaštite prirode, privrednog razvoja i dr. Polazeći od toga, u teoriji i praksi razvijenih zemalja danas se posebno ističe da je savremeni koncept uprave koja *reguliše i usmerava vršenje javnih usluga* proisteklo iz shvatanja *države kao organizacije čija je socijalna funkcija da obezbedi i koordinira vršenje javnih službi*.

Takođe, već sredinom šezdesetih godina, kako pod uticajem nastanka nezavisnih agencija u SAD, tako i zahvaljujući širenju institucije Ombudsmana na evropskom kontinentu,⁶¹ dolazi do nastanka nezavisnih specifičnih organa i regulatornih paradržavnih tela na koja vremenom država prenosi sve više *klasičnih upravnih ovlašćenja*. Nove institucije postaju *tvorci* novih, manje formalnih i krutih pojedinačnih akata kao što su to *predlozi, preporuke* i drugi, i oni postaju *specifični pojedinačni akti nezavisnih i samostalnih organa i tela*, što je za posledicu imalo dalji razvoj koncepta *uprave kao sistema za socijalnu regulaciju društvenih procesa*.

Koncept uprave kao *sistema socijalne regulacije* podrazumeva, dakle, da se aktivnostima uprave u regulaciji društvenih procesa ne pristupa kao *vladanju ljudima*, već kao procesu *legitimnog uticaja na ponašanje ljudi* prema unapred postavljenim *standardima*. Polazeći od iznetog, može se reći da je osnovna socijalna funkcija i društvena

---

⁶⁰ Uporedi: Leon Digi, *Preobražaj javnog prava* (1913), Beograd, 1929, str. 32-33.

⁶¹ Uporedi: Stevan Lilić, Biljana Kovačević-Vučo, Dejan Milenković, *Ombudsman – međunarodni dokumenti, uporedno pravo i praksa*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002.

uloga uprave, odnosno države u tome da svojim aktivnostima ostvari opšte blagostanje društva (*welfare*). Drugim rečima, opšte ciljeve društva država realizuje ostvarivanjem **opštih**, odnosno **javnih interesa (*bono publico*)** kao onih interesa koji stoje iznad pojedinačnih (ličnih ili grupnih).

Međutim, **prvobitni koncept pravne države**, stavljen u koncept tzv. „**klasne suštine države i prava**“ u punoj meri je došao do izražaja u Sovjetskom Savezu krajem tridesetih godina 20. veka, a veliki zamah dobija tokom četrdesetih i pedesetih godina prošlog veka, jer se pod sovjetskom hegemonijom i uvođenjem komunističkog poretka ovaj koncept proširio i na druge zemlje Centralne i Istočne Evrope odnosno tzv. zemlje iza „**gvozdene zavese**“.

Tako je funkcionalni koncept države i njene uprave kao aparata vlasti, nazvan **modelom državne uprave**, postao suštinsko obeležje totalitarnih i nedemokratskih režima u zemljama Centralne i Istočne Evrope. U njima se vršenje uprave svodilo, kako su to isticali i sovjetski autori na... „**prikupljanje poreza, političku represiju (progonstva, izgnanstva, hapšenja), upravljenje vojskom i organizaciju špijunaže i kontrašpijunaže, zaštitu društvenog poretka i državne bezbednosti** i sl.“⁶²

Dok se u komunističkim državama sovjetskog tipa **opšti ciljevi društva prvenstveno bili realizovani autoritativnim putem i vršenjem vlasti** (npr. kako je to tvrdio sovjetski autor A.I. Denisov) kroz odnos nadređenosti države u odnosu na njene građane, **dotle se u socijalnim državama javni interes prvenstveno realizovao neautoritativnim putem i obavljanjem javnih službi** (npr. kako je to tvrdio Leon Digi).⁶³

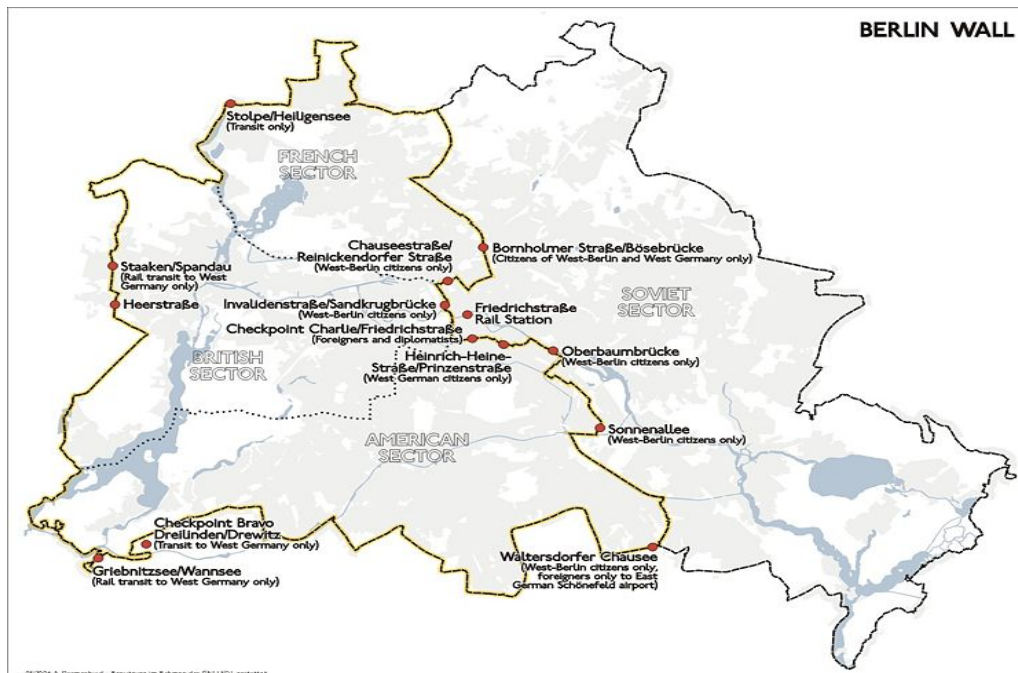
„Gvozdена zavesа“ i Berlinski zid kao simboli totalitarizma

„**Gvozdена zavesа**“ je izraz koji je među prvima upotrebio **Vinston Čerčil** misleći na granicu koja je simbolično, ideološki i fizički podelila Evropu na dva odvojena dela od kraja **Drugog svetskog rata** 1945. godine do kraja **Hladnog rata**, odnosno **pada Berlinskog zida** 1989. godine. Berlinski zid je upravo bio fizički simbol ove podele, ali i

⁶² Uporedi: A. I. Denisov, *Osnovi marksističko-lenjinističke teorije države i prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1949, str. 165.

⁶³ Uporedi: Stevan Lilić, Dejan Milenković, *Javne službe u jugoslovenskom pravu*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1999, str. 15-23.

totalitarnog komunističkog režima *per se*. Sama podela bila je i jasna distinkcija između: **1) demokratije i totalitarizma**; **2) dva koncepta pravne države** – jednog zasnovanog na državi kao aparatu vlasti i prinude, i drugog zasnovanog na shvatanju države (i uprave) kao složenog regulatora društvenih procesa kao i; **3) dva koncepta privrede – planske i tržišne**.

Izgradnja Berlinskog zida započeta je 13. avgusta 1961. godine izgradnjom žičane ograde. Sam betonski zid izgrađen je u periodu od 1965. do 1975. godine. Podsticaj za građenje Berlinskog zida je došao od tadašnjeg istočnonemačkog lidera **Valtere Ulbrihta**, koji je odobrio tadašnji sovjetski predsednik **Nikita Hruščov**.

Iako je Istočna Nemačka bila najbogatija i najnaprednija država Istočnog bloka, mnogi njeni stanovnici su želeli na Zapad zbog **političkih sloboda i prava čoveka i građanina i ekonomskog prosperiteta**, koji je garantovao zapadni sistem tržišne privrede i demokratije. Veliki broj građana Istočne Nemačke emigrirao je od kraja Drugog svetskog rata do 1961. godine upravo preko Zapadnog Berlina u Zapadnu Nemačku, što je bio i jedan od ključnih razloga za izgradnju Zida.

U periodu od 1961. do njegovog „pada“ 1989. godine, preko 200 građana Istočnog Berlina je ubijeno u pokušaju da se „bekstvom“ preko Zida nađu na Zapadu.

Mnogo veći broj je u ovim pokušajima bio onemogućen i ranjen. Smatra se da je u periodu postojanja Zida, svega oko 5 000 istočnih Nemaca bilo uspešno u bekstvu na zapadnu stranu Berlina (pre svega u prvom periodu, kada je izraz „zid“ označavao bodljikavu žicu). Vremenom je Berlinski zid postao sinonim za totalitarizam i smatrao se **propagandnom katastrofom** ne samo za Istočnu Nemačku, već i ceo Istočni blok. Zid je postao ključni simbol onoga što su zapadne sile smatrale **komunističkom tiranijom**, naročito nakon brojnih slučajeva ubistava potencijalnih begunaca. Zid je napokon „pao“ kada je reka građana Istočnog Berlina krenula ka njemu nakon najave jednog od političara Istočne Nemačke da će prelaz između Istočnog i Zapadnog Berlina biti ubrzo „slobodan“. Građani Istočnog Berlina su odmah nakon objavljivanja ove informacije 9. novembra 1989. godine, spontano i masovno krenuli ka prelazima koja su odvajala dve strane Berlina, što se danas i faktički smatra momentom kada je Berlinski zid „pao“ i momentom započinjanja ujedinjenja podeljene Nemačke. Ujedinjenje Nemačke označilo je i otpočinjanje procesa ujedinjenja dva do tada suprotstavljena pola evropskog kontinenta.

Pad Berlinskog zida označio je kraj perioda Hladnog rata blokovske podeljenosti. Međutim, ujedinjenje dve Nemačke, a posredno i ujedinjenje Evrope, bile su samo neke od njegovih posledica. Ovaj događaj imao je neposredne i veoma značajne posledice za sve zemlje iza „**gvozdene zavese**“. Jedna od svakako najznačajnijih, koja je praćena propašću komunističkih režima, bio je i „**preobražaj javnog prava**“ u ovim zemljama. Ovaj preobražaj podrazumevao je, pre svega, „preobražaj“ države i njene uprave.

U središtu ovog „preobražaja“ je teorijsko shvatanje države, a pre svega njene uprave kao „**javne službe**“, koje je nastalo početkom 20. veka i koje je u drugoj polovini 20. veka u zemljama Zapadne Evrope evoluirao u koncept države (i njene uprave) kao **složenog regulatora društvenih procesa**. Zato se sa pravom može tvrditi da je „preobražaj javnog prava“ u zemljama Centralne i Istočne Evrope takođe jedna od veoma značajnih posledica pada Berlinskog zida.

Proces građenja države kao univerzalni proces zapadne demokratije

Proces građenja države u zemljama zapadne demokratije nakon Drugog svetskog rata na evropskom tlu doveo je do nastanka koncepta *države blagostanja* (socijalne države). Međutim, pogrešno bi bilo tvrditi da je proces građenja države, prava i ljudskih prava u zemljama zapadne demokratije *stao* nastankom ovog koncepta. Vremenom su se pojavili i njegovi brojni kritičari. Čini se, međutim, da kritika ovog koncepta proizilazi prvenstveno iz shvatanja da je „*država blagostanja*“ skupa. S obzirom da je u svom osnovnom značenju ovaj koncept podrazumevao u ranijim fazama *veliki stepen državnog intervencionizma* u različitim *oblastima društvenog života*, odnosno veliki opseg državnih aktivnosti, to je značilo i potrebu za značajnim budžetskim izdvajanjima. A velika budžetska izdvajanja, naročito za vreme ekonomskih kriza i potresa, dovodila su i do značajnih problema i kriznih situacija kako za državu, tako i za njene građane.

Sa sigurnošću možemo reći da je i politika u 20. veku bila snažno oblikovana kontraverzama vezanim za odgovarajuću veličinu i snagu države. Vek je počeo sa liberalnim svetskim poretom koji je predvodila vodeća liberalna država, sveta Velika Britanija. Delokrug državnih aktivnosti nije bio baš širok u Britaniji, a u Sjedinjenim Državama bio je još uži.

Tako, na primer, nisu postojali porezi na dohodak ili minimalna sredstava za pomoć siromašnima. Međutim, kako je vek prolazio kroz rat, revoluciju, depresiju i ponovo rat, taj liberalni svetski poredak se raspao, a minimalistička liberalna država je širom sveta *zamenjena mnogo centralizovanijom i aktivnijom državom*. Na primer, početkom 20. veka državni sektor trošio je malo više od 10% društvenog proizvoda. Međutim, u većini zapadnoevropskih zemalja i Sjedinjenim Državama do kraja osamdesetih godina taj sektor je trošio gotovo 50% posto društvenog proizvoda, a u slučaju socijal-demokratske Švedske, taj iznos je dostigao čak 70%.

Država blagostanja kao „*socijalni regulator društvenih procesa*“ podrazumevala je prvobitno značajnu ulogu i veliki broj aktivnosti države u mnogobrojnim i različitim sektorima u zemljama zapadne demokratije, ali je istovremeno rasla i *neefikasnost* kao i druge *nepredviđene posledice*. Prema nekim mišljenjima, postoji čak i bliska veza *između totalitarizma sovjetskog tipa i države blagostanja*, jer je u izvesnoj meri sve veći

stepen *aktivnosti države u društvu* počeo da podseća na najekstremniji *etatistički oblik državnosti*, oličen u nekadašnjem komunizmu.

Takođe, sve veći opseg državnih funkcija uslovio je i sve *veću moć države prema građanima*, što je vremenom dovelo u pitanje i sam koncept „države blagostanja“, ali i koncept univerzalnih ljudskih prava. Zato su bile potrebne nove reforme, koje su najpre tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka zahvatile SAD i Veliku Britaniju. Ove reforme dovele su do smanjivanja delokruga države i veličine državnog sektora i uticale su na uvođenje sličnih reformi i u velikom broju drugih zemalja.⁶⁴

Kroz ove reforme postepeno se menja i unapređuje koncept *socijalne države (države blagostanja)*. Za razliku od prvobitnog koncepta, postepeno se odustaje od ideje da država bude „monopolista“ u sferi *strateških privrednih aktivnosti i vršenja usluga*. Brojne studije u to vreme pokazale su da veliki deo javnih usluga mora izaći na tržište, da monopolska pozicija države omogućava mimoilaženje tržišnih zakonitosti i kriterijuma u delatnostima koje je ona sprovodila, te da korišćenje državnih subvencija u pojedinim sferama povećava neefikasnost, neekonomičnost, inertnost i slab kvalitet usluga. Posledica takve prakse bio je stalni rast troškova vladinih usluga, naravno na teret građana kao poreskih obveznika, što je dovodilo u opasnost sam koncept države u službi građana.⁶⁵

Prenošenjem značajnih (pre svega privrednih aktivnosti) na privatni sektor, demonopolizacija i uvođenje preduzetičkih mehanizama vlasti u državu dovela je i do *promene koncepta države blagostanja*. Savremena država blagostanja preobražava se upravo u ono do čega se došlo na Novom Zelandu - u *koordinatora javnih politika* koji obezbeđuje pravičnost u obezbeđivanju usluga građanima kroz konkurenciju i usmeravanje različitih procesa. To dovodi do značajnog smanjenja troškova „koštanja“ države, koji se zatim mogu „redistribuirati“ u ostvarivanje njene socijalne funkcije. Kao što se može uočiti, reforme uprave započete sedamdesetih godina 20. veka značajno su uticale i na principe komunitarnog upravnog prava Evropske unije koji su formulisani u poslednjoj dekadi 20. veka.

Tako je izgrađena nova *moćna država* čija je je *osnovna funkcija kreiranje javnih politika, njihovo sprovođenje i koordinacija između različitih društvenih oblasti*,

---

⁶⁴ Uporedi: Frensis Fukojama, *Građenje države*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 13-24.

⁶⁵ Uporedi: Snežana Đorđević, *Renesansa lokalne vlasti*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 12-13.

a u čijem su središtu *institucije*, a ne širok opseg njenih aktivnosti, odnosno funkcija. Na ovaj način se ne ugrožava koncept „države blagostanja“, već unapređuje koncept socijalne regulacije u kome država, odnosno jake institucije postaju ključni regulator i koordinator ovog procesa. Kako je „građenje” države dinamički proces, on kroz pomenute reforme nije okončan. Dostignuti stepen razvoja i „građenja države” i u budućnosti će se svakako nastaviti, pre svega „evolutivnim” putem.

Preobražaj javnog prava u zemljama zapadne demokratije

Pojam „*uprava*“, na kome se temelji upravno pravo i nauka o javnoj upravi, veoma je složen. Iako je u svakodnevnoj upotrebi i reklo bi se da je poznat, *uprava* je složena pojava i određivanje njenog pojma je komplikovana metodološka operacija.⁶⁶ Najpre, *uprava* je oduvek bila *dinamička pojava*, koja ima *politička, pravna, psihološka, sociološka* i druga obeležja. S druge strane, svaka epoha u razvoju države povlačila je sa sobom i *drugu upravu*. Pogrešno je ako se orijentišemo prema nekom vanvremenskom, imaginarnom pojmu uprave koji bi važio za sve *razvojne epohe* i *sve tipove država*.⁶⁷ U vreme nastanka savremene pravne države, početkom i sredinom 19. veka, smatralo se da *bez oružanih snaga* (vojske i policije), koje predstavljaju *osnovne oblike organa državne uprave, ne može postojati ni država pošto nasilje primenjuju ti organi*.⁶⁸

Uočljivo je, međutim, da su se *teorijska shvatanja koncepta pravne države* naročito reflektovala na *upravu* i *teorijska shvatanja pojma uprave*. Uprava ima *dva osnovna značenja*. Jedno se tiče određenog subjekta, organizacionog oblika, vršioca, a drugo - naročitog rada, odnosno delatnosti. Dakle, „*uprava*“ *u odgovoru na pitanje „ko“ (vrši), i „uprava“ u odgovoru na pitanje „šta“ (se vrši)*. U prvom slučaju govorimo o *organizacionom*, subjektivnom ili strukturalnom, a u drugom, o *funkcionalnom*, objektivnom pojmu uprave. *Teorijski pojam uprave u funkcionalnom i organizacionom smislu* u savremenom dobu zavisi od teorijskog shvatanja *pojma pravne države*.⁶⁹

---

⁶⁶ Uporedi: Nikola Stjepanović, *Upravno pravo, opšti deo*, Beograd, 1978, str. 18.

⁶⁷ Uporedi: Ivo Krbeć, *Upravno pravo FNRJ I*, Zagreb, 1960. str. 10.

⁶⁸ Uporedi: Slavoljub Popović, *Neka pitanja u vezi sa razvojem savremene uprave*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 1, 1981, str. 23.

⁶⁹ Uporedi: Zoran Tomić, *Upravno pravo*, Upravna kontrola uprave, Beograd, 1989, str. 16.

Ukoliko se pođe od savremenog shvatanja pojma pravne države, uprava ostvaruje svoju socijalnu funkciju kao *regulator društvenih procesa*. U složenim i dinamičnim uslovima savremenog života upravo je *javna uprava* ta organizaciona infrastruktura koja raspolaže velikim stručnim znanjem, ljudskim potencijalom i materijalnim resursima za efikasnu socijalnu regulaciju. Istovremeno, *sa porastom uloge uprave kao instrumenta socijalne regulacije opada njena uloga kao vršioca političke vlasti i prinude*, što se direktno reflektuje i na njene ukupne aktivnosti, odnosno na *upravnu delatnost* uopšte.⁷⁰

Koncept socijalne regulacije proizilazi iz okolnosti da ljudi u društvu ostvaruju svoje interese kako u odnosima međusobne saradnje, tako i u međusobnim sukobima. Međusobna konkurencija pojedinaca i društvenih grupa za relativno oskudna materijalna i društvena dobra ispoljava se bilo kao *dominacija* (kada se interesi jednih ostvaruju na račun drugih), bilo kao *kompromis* (kada se interesi ostvaruju samo jednim delom i nikad u potpunosti). Koncept socijalne regulacije polazi od stanovišta da *upravni sistem*, kao sistem ljudske saradnje, ima za cilj *neutralizaciju kontigentnosti*, tj. negativnih efekata neizvesnosti koji proizilaze iz mogućeg nelegitimnog ponašanja drugih u društvenoj interakciji.⁷¹

Ali, ovakva država u kojoj javna uprava obavlja čitav niz aktivnosti vremenom je, kao što smo to već istakli, postala skupa, što je dovelo i do nove reforma javne administracije. U *Sjedinjenim Američkim Državama* preobražaj javnog prava realizovan je u toku trajanja mandata američkog predsednika *Ronalda Regana* od 1976. do 1984. godine. U cilju „*skidanja države sa leđa naroda*“ Regan je izvršio racionalizaciju upravnih delatnosti. To je dovelo i do smanjenja upravne strukture kao skupa upravnih organa, organizacija i službi, bitnog smanjenja troškova njihovog funkcionisanja i eliminisanja suvišnih institucija. Tako je iz *državne administracije uklonjeno sve ono što je bilo izlišno*, uz istovremeno unapređenje onoga što je zaista bilo *neophodno i potrebno*.

S druge strane okeana, u *Francuskoj*, poslednja velika reforma uprave započeta je sredinom osamdesetih godina 20. veka. U težnji da se stvore objektivne pretpostavke za adekvatno suočavanje francuske privrede i društva sa izazovima jedinstvenog evropskog

---

⁷⁰ Uporedi: Dejan Milenković, *Upravna delatnost i pravo javnih službi* (magistarski rad), Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1998. str. 14.

⁷¹ Uporedi: S. Lilić, P. Kunić, P. Dimitrijević, M. Marković, *Upravno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 2004, str. 16-18.

tržišta, došlo se do zaključka da se mora ustrojiti takva uprava čija bi se aktivnost doživljavala kao podsticaj i podrška privrednim i drugim subjektima, a ne kao kočnica i teret. Takođe, pošlo se logikom da kao što preduzeće mora neprekidno da se transformiše ukoliko želi da opstane na tržištu i zadovolji potrebe svojih potrošača, tako i uprava mora biti *izložena sudu korisnika*, počev od parlamentarne kontrole do mnogobrojnih drugih oblika ocenjivanja njenog delovanja saglasno izraženim potrebama građana, odnosno potrebama koje sami građani definišu i opredeljuju. Tako je kroz preobražaj upravne delatnosti u Francuskoj konstituisana administracija koja *osluškuje glas korisnika, brine o kvalitetu svojih usluga*, i koja nastoji da *svede na minimum* primenu neizbežnih formalnosti i procedura *u svom radu i opštenju sa građanima*. Tako je stvorena transparentna i otvorena *uprava kao javni servis* čiji je kadar podvrgnut procesu permanentnog obrazovanja radi sticanja odgovarajućih menažerskih sposobnosti. Sama reforma bila je bazirana na donošenju čitavog *seta novih zakona* (*tada je donet Zakon o demokratizaciji javnog sektora, Zakon o decentralizaciji, Zakon o javnim službenicima*) i *podzakonskih akata* (pre svega dekreta ministarstava), koji su stvorili uslove za ovaj preobražaj.⁷²

Velika i radikalna reforma uprave u *Velikoj Britaniji* započeta je dolaskom na vlast premijerke *Margaret Tačer* 1979. godine. Ona se suprotstavila dotadašnjoj praksi *pune kontrole države (i uprave) nad javnom politikom* smatrajući da *javne službe* imaju previše uticaja na *javnu politiku*. Strategija reforme javne uprave, sadržana u nekoliko tačaka, podrazumevala je: *smanjenje i redukciju broja zaposlenih u javnom sektoru za 20%; redukciju upravljačkog procesa i smanjene funkcija, aktivnosti i programa koji nisu bili neophodni uz povećanje efikasnosti; privatizaciju javnih preduzeća i javne svojine; restrukturiranje mašinerije vlade, javnih preduzeća, javnog zdravlja i socijalnog servisa, zaokruživanje poreskog sistema i reformu javnih službi*. Akcenat je stavljen na *denacionalizaciju javnih preduzeća*, te su ubrzo prodati *British Petroleum*, kosmička industrija, *British Telecom*, nacionalni autobuski prevoznik, i sl. Tako je vlada Velike Britanije sebe oslobodila glavnih administrativnih glavobolja koje su pratile ove industrije u javnom vlasništvu menjajući ekonomsku moć preduzeća od države ka privatnom sektoru. Tako je došlo do redukcije javnog sektora, ali i smanjenja državnih pozajmica i drugih

---

⁷² Uporedi: Ljubomir Sekulić, *Upravno pravo*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 6.

zahteva, kao i vladino (upravno) mešanje u proces odlučivanja u njima. Uporište u ovoj reformi Margaret Tačer nije pronašla u dotadašnjoj birokratizovanoj, amaterskoj i aristokratskoj upravnoj vrhuški koja i nije bila spremna da se menja, već u javnim (upravnim) službenicima srednjeg sloja koji su cenili trgovinu, kompetitivni kapitalizam, samoinicijativu, i koji su i u samu upravu zatim uneli *menadžerski pristup*.

Slični procesi reforme tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka započeti su i sprovedeni u *Australiji* i *Novom Zelandu*. Različite istrage koje su vođene protiv australijske državne birokratije doveli su *Australiju* do zaključka još krajem šezdesetih godina da se državna organizacija i državni biznis moraju voditi na *profesionalni način*. Državni sektor morao je više vrednovati investirane društvene izvore, a porast ukupnih troškova vlade morao se zaustaviti. Takođe, morala se staviti tačka na snishodljiv stav birokratskih elita, koji je stvorio *hijerarhijsku autokratiju*, tačnije upravu bez zdravog razuma koju je pratilo ravnodušno obavljanje dužnosti, sebični interesi, neefikasnost i nekompetenost. To se moglo promeniti samo uvođenjem „*jake doze menadžerstva*“, odnosno usvajanjem od strane države i javnog sektora *teorija i praksi koje je razvila privatna industrija*. Reforma je najpre započela u australijskoj saveznoj državi *Viktorija*, a kao uspeli eksperiment zatim se proširila i na celu zemlju. Promena i transformacija države i uprave manifestovala se početkom osamdesetih godina 20. veka kroz floskulu „*voditi državu kao biznis*“. Ona je dovela do zapošljavanja biznis savetnika i eksperata multinacionalnih korporacija za oblast metoda poslovanja i računovodstva u javnu upravu sa ciljem istraživanja i realizovanja planova i strategija menadžmenta u državi i upravi.

Najbolji primer za to je *Novi Zeland*, koji je do osamdesetih godina 20. veka stvorio jednu od najjačih socijalnih država na svetu, ali je bio na jasnom putu ka krizi zbog sve većeg unutrašnjeg duga i platnog deficita. Koncept socijalne države bio je pred kolapsom. Vlada Novog Zelanda učinila je veliki broj nepopularnih mera. Na primer, smanjila je državni intervencionizam, privatizovala državna preduzeća, suzila delokrug državnih aktivnosti, ukinula veliki broj državnih organa i agencija i smanjila administraciju, ali je ojačala kapacitete preostalih državnih institucija koristeći se, između ostalog, i metodom „*novog javnog menadžmenta*“. Vremenom, mali broj preostalih državnih institucija postao je „*moćan*“ što je doprinelo razvoju jake države, ali ne u smislu koncepta „*države kao vlasti*“, već u smislu izgradnje *jakih, efikasnih i kvalitetnih*

državnih institucija. One su, kroz smanjeni opseg državne intervencije u mnogobrojnim i različitim oblastima društva i kroz suženi opseg državnih funkcija, imale sposobnost da *formulišu i sprovode politiku*; da *utiču na donošenje zakona* koji su neophodni za *sprovođenje takve politike*; *uspešno upravljaju* uz pomoć *minimuma birokratije*; *kontrolišu ucenjivanje, korupciju i podmićivanje*; održe *visok nivo javnosti rada i odgovornosti* i, ono najbitnije, da *primenjuju zakone*.⁷³ Novi Zeland je *zašao daleko dublje u menažerstvo* nego druge zemlje, jer je Vlada shvatila da nije morala da *pruža robu i usluge građanima* ako je mogla da garantuje da *usluge budu pružene pravično*, što je doprinelo brzom i efikasnoj reformi *javne službe*. Država (uprava) postaje (ostaje) samo *koordinator javnih politika* koji obezbeđuje *pravičnost* u obezbeđivanju usluga *građanima*, a prestaje biti i njen „*neprikosnoveni neposredni izvršilac*”.⁷⁴

Tako su vremenom nastali i različiti strateški pravci reforme javne uprave u razvijenim zemljama Zapada. Ovi strateški pravci su kasnije poslužili kao osnov *preobražaja javnog prava* u nekadašnjim zemljama iza gvozdene zavese nakon pada Berlinskog zida. S druge strane, jačanje procesa evropskih integracija kroz nekadašnju Evropsku zajednicu, a sadašnju Evropsku uniju, dovelo je do nastanka i osnovnih principa evropskog upravnog prostora. Da bi zemlje Centralne i Istočne Evrope postale punopravne članice Unije, bilo je neophodno da kroz „preobražaj javnog prava” ove standarde i ispune.

Evropski upravni prostor i osnovna načela javnog prava Evropske unije

Evropska unija, kao zajednica zasnovana na pravu, mogla bi se preciznije nazvati i *zajednicom utemeljenom na upravnom pravu* (*as a community based on administrative law*). Od osnivanja Evropske zajednice, odnosno Evropske unije, pa do danas, ona nije ništa drugo nego *zajednica upravnog prava*. U početku nevoljno i pod pritiskom uporednog prava, ono je kroz Uniju izašlo iz *omotača nacionalne izolacije*, čime je i prevazišlo nekadašnje uske vidike i otvorilo sebi značajne perspektive budućeg razvoja.⁷⁵

---

⁷³ Uporedi: Frensis Fukojama, *Gradenje države*, Filip Višnjjić, Beograd, 2005, str. 20-25.

⁷⁴ Uporedi: Gerald E. Caiden, *Administrative Reform Comes of Age*, Berlin, New York, 1991, p. 198-233. Navedeno prema: Milan Marković, *Pravna pitanja reorganizacije uprave u Srbiji i Crnoj Gori* (doktorska disertacija), Pravni fakultet u Beogradu, 1998, str. 56-62; Frensis Fukojama, *Gradenje države*, Filip Višnjjić, Beograd, 2005, str. 21-25

⁷⁵ Uporedi: Jurgen Scharze, *European administrative Law*, Office for Official Publications of the European Communities, Sweet and Maxwell, London, 1992, p. 3-4.

Pad Berlinskog zida značajno je ubrzao nastanak ujedinjene Evrope. Evropska unija je bila taj subjekat koji je trebao da odredi dalje strateške pravce svog širenja, ali i principe i zahteve koje je trebalo da ispune zemlje Centralne i Istočne Evrope u procesu stabilizacije i pridruživanja. Jedan od ključnih zahteva odnosio se na reformu javnog prava u ovim zemljama, što je podrazumevalo i temeljnu reformu javne uprave u njima.

Uspostavljanjem jedinstvenog evropskog tržišta u nekadašnjoj Evropskoj zajednici promenio se i karakter upravnih delatnosti u zemljama koje su je činile. Nacionalne administracije postale su, između ostalog, i značajan činilac podsticanja i razvoja ekonomije i zaštite ljudskih prava, što je u značajnoj meri bila i posledica procesa „građenja“ države. Danas dobro ***javno upravljanje („good governance“), privredni razvoj i socijalna kohezija*** spadaju među osnovne komponente demokratskog razvoja savremene Evrope i njenog upravnog prostora.⁷⁶ U skladu sa tradicijom, u evropskim zemljama javna uprava postala je garant socijalne države koja obezbeđuje zaštitu prava građana, mir i poredak, socijalnu i političku stabilnost društva.⁷⁷

Primarni i sekundarni izvori prava Evropske unije predstavljaju kombinaciju i mešavinu kontinentalnog i precendentnog prava, a njegove specifičnosti i finese posebno dolaze od izražaja u praksi ***Evropskog suda pravde***, koji je i glavi ***izvor upravnog prava Evropske unije***.

Kako Evropska unija nema svoju vojsku ni policiju, ***niti poseduje direktna sredstva za sprovođenje svojih ovlašćenja***, ona se mora u velikoj meri oslanjati na ***države članice***. Zato je i centralna sudska vlast oličena u Evropskom sudu pravde bitna za integracione procese, jer on obezbeđuje poštovanje takvih pravila u tumačenju i primeni izvora prava Unije. U presudama Evropskog suda pravde koje poštuju države članice vremenom se ***iskristalisao stav o supremaciji primarnih izvora prava Unije*** u odnosu na ***nacionalno zakonodavstvo***. To znači da je komunitarno pravo integralna komponenta pravnih sistema država članica koje su njihovi ***sudovi obavezni da primenjuju***.⁷⁸

Evropski sud pravde definisao je u svojim presudama i veći broj principa ***upravnopravne prirode***, pozivajući se na opšta pravna načela zajednička državama članicama koje one moraju uvažiti unutar svog pravnog poretka kada primenju pravo Evropske unije. Primenjujući ***metod upoređivanja pojedinih nacionalnih prava***, Sud je utvrdio znatan broj opštih principa upravnog

---

⁷⁶ Uporedi: Dragoljub Kavran, *Evropski upravni prostor, reforma i obrazovanje državne uprave*, Pravni život, br. 9, 2004, str. 1059.

⁷⁷ Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinović, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 11.

⁷⁸ Stevan Lilić, *Sudske odluke i stvaranje prava, Podela vlasti i nezavisno sudstvo*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 39-47; Ljubomir Sekulić, *Osnovni upravnog prava*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004., str. 26.

prava koja su od ključnog značaja za izgradnju komunitarnog upravnog prava. Ti principi se mogu objediniti u četiri velike grupe, a zatim i razložiti na određeni broj užih principa koji se odnose na rad uprave. To su: ***pouzdanost i predvidljivost (pravna izvesnost), otvorenost i transparentnost, odgovornost i efikasnost i efektivnost.***⁷⁹

Pouzdanost i predvidivost je princip koji proizilazi iz principa ***vladavine prava***. Njega grupno čini čitav niz principa, kao što su to principi ***zakonitosti, proporcionalnosti, profesionalnog integriteta, nediskriminacije, proceduralne pravde*** i druga.

Prema ***načelu zakonitosti***, obaveza uprave je da deluje u saglasnosti sa zakonom (legalno), da se suprotstavi arbitrarnom donošenju odluka, kao i da doneta odluka, u skladu sa prethodna dva principa, bude ***društveno opravdana (legitimna)***.

Zato se na princip zakonitosti nužno nadovezuje i princip ***proporcionalnosti*** koji podrazumeva da uprava može građanima nametati obaveze samo do granice koja je neophodna da bi se postigla svrha te mere, tačnije ***mere koje preduzima država moraju biti proporcionalne ciljevima koji se žele postići***. Poreklo principa proporcionalnosti vezuje se za ***(ne)poverenje građana prema diskreacionoj oceni vlasti države*** i za njihovu želju da ***osiguraju svoja osnovna ljudska prava***. Načelo ***proporcionalnosti*** se tako ***smatra subjektivnim oblikom principa vladavine prava***, koji je izražen u zahtevu da državna aktivnost ***ne bude samo zakonita, već i pravična*** (legitimna, odnosno društveno opravdana).

Princip pouzdanosti i predvidivosti podupire i ***princip profesionalnog integriteta*** u državnoj upravi. On se odnosi na nepristrastan i nezavisan rad organa uprave. Sukob interesa i nejednako postupanje sa strankama, lični afiniteti u donošenju odluka, primanje mita, prejaka želja za napredovanjem, neki su od razloga koji mogu ugroziti profesionalni i nezavisan rad javnih službenika. Princip ***zabrane diskriminacije*** je takođe usko vezan sa ovom grupom principa. Takođe, treba pomenuti i princip ***proceduralne pravde*** koji garantuje nepristrasnu primenu prava, poštovanje stranke i njenog dostojanstva.⁸⁰

Princip ***otvorenosti i transparentnosti*** u vezi sa radom uprave podrazumeva da svako na koga se odnosi administrativno postupanje bude upoznat sa osnovama takvog postupanja. U prvo vreme ovaj princip se svodio na dužnost upoznavanja stranke sa svim faktičkim i pravnim činjenicama koje su relevantne za donošenje odluke. Ovaj princip značajno je unapređen nastankom ***prava na slobodan pristup informacijama***, kao ***prava svakoga da od nosioca vlasti, odnosno javnih ovlašćenja, traži i dobije relevantne informacije od javnog interesa kako bi se***

⁷⁹ Uporedi: Ljubomir Sekulić, *Osnovni upravnog prava*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004., str. 26-27.

⁸⁰ Uporedi: Aleksandra Rabrenović, *Načela „kvalitetne uprave“ u pravu Evropske unije*, Javna uprava, Savet za državnu upravu, br. 1. 2002, str. 160-161.

na delotvoran način omogućio uvid u rad i postupanje organa javnih vlasti. Princip otvorenosti i transparentnosti izražava se kao obaveza organa da informišu građane o njihovim pravima i obavezama, upoznaju ih sa svojom organizacionom strukturom, poslovima koje obavljaju, međusobnim odnosima sa drugim organima, korišćenju budžetskih sredstava, i omogućava građanima da se upoznaju sa svim detaljima postupaka koji se pred takvim organima vode.⁸¹

Princip odgovornosti podrazumeva da svaki organ uprave mora biti odgovoran za svoje postupanje drugim upravnim, zakonodavnim ili sudskim organima. Ovaj princip se pod razvojem uporednog prava sve više širi i počinje da obuhvata i spoljnu kontrolu uprave od strane nezavisnih i samostalnih tela, kao što su Ombudsman, Poverenik za informacije, Odbor za rešavanje sukoba interesa, revizorska institucija i dr. Ako se vratimo i na definiciju slobode pristupa informacijama, dolazimo do zaključka da **kontrolu** u određenoj formi vrše i sami građani. Znači, načini sprovođenja kontrole mogu biti sudska kontrola uprave, upravna kontrola uprave, kontrola od strane inspeksijskih organa, kontrola koju vrši javni tužilac, nezavisna tela poput ombudsmana i sličnih, odbori skupštine, javni mediji, građani. Utvrđivanjem jasnih procedura kojima se efikasno obavljaju poslovi i obezbeđuje poštovanje pravila postupka, kao i korišćenje javnih ovlašćenja u skladu sa zakonom, čine osnovu svakog vida kontrole i obezbeđuju princip odgovornosti uprave.⁸²

Principi efikasnosti i efektivnosti su tipični **principi menažmenta**. **Principom efikasnosti** se ostvaruje ravnoteža između uložених sredstava i ostvarenih rezultata, dok se **princip efektivnosti** odnosi na uspešno ostvarivanje ciljeva uprave u rešavanju problema od javnog interesa, i uglavnom je vezan za analizu i evaluaciju upravnih politika.⁸³

Svi navedeni principi odraz su komunitarnog prava, uporednog prava zemalja članica, ali i **rezultat strategija** i **tranzicije upravnih sistema**, i to ne samo u članicama Unije, već i u mnogim drugim državama sveta. Ipak, za zemlje u tranziciji na tlu Evrope oni su bili od posebnog značaja, jer je do prijema u članstvo Evropske unije, pre svega onih zemalja koje su nekada bile iza „Gvozdene zavese“, moglo doći tek nakon „reformе javnog prava“, jer države Centralne i Istočne Evrope nisu ni imale u godinama nakon pada Berlinskog zida kapacitete da odgovore savremenim zahtevima Unije.⁸⁴ Tako je moderna uprava ili „preobražaj javnog prava“ postao

---

⁸¹ Uporedi: Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinić, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 22.

⁸² Uporedi: Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinić, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 23.

⁸³ Uporedi: Bjorn Tore Karlson, *Oblici kontrole (auditinga) u modernoj javnoj upravi*, Javna uprava, Savet za državnu upravu, br. 1. 2002, str. 90-91; Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinić, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 23.

⁸⁴ Uporedi: Aleksandra Rabrenović, *Ka novoj evropskoj upravi*, Pravni život, 10/98, str. 227.

vremenom i uslov za članstvo u Uniji kako nekadašnjih zemalja „iza gvozdene zavese“, tako i svih drugih na tlu Evrope koji „plendiraju“ na članstvo u Uniji.

Proces evropskih integracija zemalja Centralne i Istočne Evrope imao je za potrebu harmonizaciju različitih oblasti prava u ovim zemljama. Harmonizacija javnog prava uvek je bila složena. Koncept evropskog upravnog prostora, koji je nastao i razvija se već tridesetak godina, kao skup *minimalnih zajedničkih principa i standarda* kojima se određuje *organizacija, delatnost i funkcionisanje* organa uprave podrazumevao je, nakon pada Berlinskog zida, i značajne promene i reformu javnog prava u procesu približavanja zemalja Centralne i Istočne Evrope nekadašnjoj Evropskoj zajednici, a od ratifikacije Mاستrihtskog sporazuma 1993. godine – Evropskoj uniji.

Kako u evropskim državama postoje različiti načini organizovanja država, tako je i pitanje harmonizacije državih uprava bilo specifično. Danas se proces harmonizacije uprava na tlu Evrope prvenstveno posmatra kroz prizmu već pomenutih *opštih principa* bez obzira na to da li je reč o ustavnoj monarhiji sa administracijom na dva nivoa kao što je to slučaj u Danskoj, ili centralizovanoj unitarnoj državi bez regiona u Irskoj, centralizovanoj dekoncentrisanoj državi u Francuskoj, unitarnoj državi prožetom autonomijom nacionalnosti i regiona u Španiji ili federalnom državom sa visokom autonomijom članica u Nemačkoj. Snažna interakcija između prava Evropske unije i nacionalnih uprava zemalja članica dovela je do promena u nacionalnim upravnim sistemima i podstakla je proces njihove harmonizacije. Jer, za Uniju *nije od značaja* način organizovanja nacionalnih administrativnih sistema, već je bitna *efikasna primena odredaba komunitarnog prava, odnosno prava Evropske unije*.⁸⁵

Pad Berlinskog zida i preobražaj javnog prava u zemljama Centralne i Istočne Evrope

Pad Berlinskog zida podrazumevao je da „preobražaj javnog prava“ bude praćen propašću planske i prelaska na tržišnu privredu u zemalja Centralne i Istočne Evrope. To je podrazumevalo i svojevrsnu „*studiju izvodljivosti*“, odnosno primenu efikasnih strategija reforme države i uprave koja se prethodno već desila u zemljama zapadne demokratije.

U cilju dostizanja standarda „javnog prava“ koji se u zapadnim zemljama iskristalisao između ostalog i kroz standarde evropskog upravnog prostora, mnoge nekadašnje zemlje iza „gvozdene zavese“ su u prvoj fazi tranzicije početkom 90-tih godina 20. veka pribegle tzv. *kompensativno-participativnoj strategiji* reformi, usmerenoj na *decentralizaciju i proširenje*

---

⁸⁵ Uporedi: Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinović, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 13.

javnog sektora kroz *učesće savetodavnih tela građana*. Kompenzativno-participativnu strategiju, koja je prvi put bila primenjena u pojedinim saveznim državama u SAD, podržala je Evropska unija u „preobražaju javnog prava“ u nekadašnjim istočno-evropskim zemljama koje su izlazile iz sistema uprave kao vlasti i administrativnog socijalizma. U procesu preobražaja ka tržišnoj privredni one su naročito došle do izražaja u *Češkoj, Poljskoj, Slovačkoj i Sloveniji*, ali su bile primenjene i u *Rusiji, Kazahstanu, Kirgistanu*. One se danas često primenjuju i u zemljama Evropske unije. Suština ove strategije je u *tržišnom modelu reformske uprave u kome Vlada utiče na upravu, unapređuje njenu efikasnost i smanjuje troškove birokratske administrativne mašinerije i kontrolu i regulaciju od strane javnog sektora nad privatnim preduzetništvom*.⁸⁶

Organizaciono-procesna strategija u svojoj osnovi sadrži planove za definisanje *novih poslova i zadataka (delatnosti) uprave* kojima se ujedno vrši i njena reorganizacija, što podrazumeva i uvođenje novih metoda upravljanja. Precizno razgraničenje aktivnosti različitih ministarstava i organa uprave, veća koordinacija kojom se izbegava preklapanje istih nadležnosti i funkcija i napuštanje visokog stepena hijerarhičnosti koje karakteriše upravu, samo su neke od odlika ovih strategija. Sve organizacione strategije istovremeno se bave i procesima permanentog obrazovanja i podizanja rukovodilačkih i menadžerskih sposobnosti. Ove strategije su takođe bile „primenljive“ u zemljama u tranziciji⁸⁷, a na njih se nadovezivala i *strategija novog sistema javnog upravljanja* („*New Public Management*“). One počivaju na novim metodama i tehnikama menadžmenta mahom preuzetim iz privatnog sektora i oslanjaju se na *davanje najširih ovlašćenja menadžerima, uvođenju procesnog upravljanja i menadžmentu koji se zasniva na rezultatima*. Nastaju timovi specijalista, koji su kroz timski rad spremni da odgovore potrebama brzo promenljivih zadataka i ovlašćenja, a cela uprava se podvrgava *stalnom preispitivanju i oceni efikasnosti i ekonomičnosti*. Ova strategija je veoma popularna u mnogim zapadnim zemljama, što smo mogli videti i na primerima Velike Britanije, Australije i Novog Zelanda, a zatim, udružena sa pravno-legalističkim strategijama dominirala je i u mnogim zemljama u tranziciji poput Estonije, Letonije, Češke, Mađarske i drugih, koje su u kontekstu

---

⁸⁶ Uporedi: *Elementi strategije upravne reforme u Srbiji*, Savet za državnu upravu, Beograd, novembar 2002, str. 13-14.

⁸⁷ Uporedi: *Elementi strategije upravne reforme u Srbiji*, Savet za državnu upravu, Beograd, novembar 2002, str. 14-15.

preobraćaja samog privrednog ambijenta prepoznale i potrebu za upoznavanjem novih metoda i tehnika upravljanja.⁸⁸

I poslednji, a za mnoge i prvi oblik strategije, bile su *pravno-legalističke strategije* koje podrazumevaju donošenje i usvajanje novog zakonskog, a zatim i podzakonskog okvira za delovanje javne uprave. *Francuska* je dobar primer uspešne primene ove strategije. Međutim, problem sa ovom strategijom je u tome što *njeđa od vrha kontrolišje državna organizacija*, koja odlučuje o tipu, domenu i sadržini reforme koju donose tvorci politike u parlamentu i vladi,⁸⁹ te ove strategije prvenstveno zavise od stepena razvoja demokratije u određenoj državi. U tom smislu, ona je bila sprovodiva u Francuskoj, ali u nekadašnjim zemljama Centralne i Istočne Evrope ovaj oblik strategije pokazao se uspešan tek u poslednjoj fazi tranzicije i reforme javnog prava.

U strateškim pravcima reforme javnog prava u zemljama iza Gvozdene zavese značajno je pomogla i Evropska unija. Svi strateški pravci trebali su da dovedu do poštovanja standarda evropskog upravnog prostora pre nego što je većina zemalja nekadašnjeg „Istočnog bloka” (osim naravno Rusije, Belorusije i bivših sovjetskih republika), 2004. godine dobila punopravno članstvo u EU (Estonija, Letonija, Litvanija, Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska i Slovenija, koja je nastala raspadom SFRJ). Usled zaostajanja u procesu preobražaja javnog prava, Rumunija i Bugarska postale su punopravne članice Evropske unije tri godnine kasnije, 1. januara 2007. godine.

Svakako da zemlje Centralne i Istočne Evrope ne bi bile u mogućnosti da sprovedu „preobražaj javnog prava“ u procesu tranzicije da im u tome u značajnoj meri nije pomogla i sama Evropska unija. Tako je već 1993. godine Unija definisala *Kopenhagenske kriterijume* za pristupanje zemalja *Centralne i Istočne Evrope* Uniji. Iako se razvoj upravnih sistema direktno u njima ne pominje, sposobnost prihvatanja obaveza koje proizilaze iz članstva u Uniji, odnosno mogućnost primene prava Unije utvrđenih u kriterijumima iz Kopenhagena, tiču se upravo sposobnosti država da prihvate „dostignuća zajednice“, što je u najvećoj meri zavisilo od *administrativnih kapaciteta* uprave u ovim zemljama.⁹⁰

U nastavku ovog procesa, Savet ministara EU najpre je 1995. godine u Madridu istakao da integracija zemalja Centralne i Istočne Evrope zahteva prilagođavanje njihovih

---

⁸⁸ Uporedi: *Elementi strategije upravne reforme u Srbiji*, Savet za državnu upravu, Beograd, novembar 2002, str. 15.

⁸⁹ Uporedi: *Elementi strategije upravne reforme u Srbiji*, Savet za državnu upravu, Beograd, novembar 2002, str. 11.

⁹⁰ Uporedi: *The Copenhagen Criteria, Agenda 2000, for stronger and wider Union*. Document drawn up on the basis of COM (97) 2000. European Commission.

administrativnih sistema, ali da za to nije dovoljno da evropsko zakonodavstvo bude samo *prikladno preneto* na nacionalni nivo, već i da se *efektivno primenjuje u radu državne uprave* i sudova.

Savet je zatim izradio dokument pod nazivom „*Bela knjiga*“ (*White Paper*) radi pružanja pomoći u stvaranju i razvoju institucija i zakonodavstva neophodnog za prijem u Uniju. U *Agendi 2000*, dokumentu koji je Evropska komisija predstavila 1997. godine, utvrđeno je da pri davanju *mišljenja* o podnetim prijavama za članstvo, Komisija naročito treba da obrati pažnju na *javnu upravu i administrativne kapacitete* zemalja kandidata.⁹¹

Novi kvalitet u *oceni administrativnih kapaciteta* zemalja kandidata za članstvo u Evropsku uniju dao je *SIGMA program* kao deo *OECD-ovog programa javnog menadžmenta*, koji je finansiran iz *PHARE programa* Evropske Unije. Standardi razvoja javne uprave *SIGME* iz 1999. godine danas se koriste kao osnova za procenu kapaciteta javne uprave u godišnjim izveštajima Evropske Komisije. Oni obuhvataju tri oblasti – *proces odlučivanja, službeničke odnose i upravljanje finansijama* i obuhvaćeni su kroz *šest sektora*. Ti sektori su: formulisanje upravne politike i mehanizama interministrarske koordinacije; službenički sistem sa određivanjem statusa, prava i dužnosti javnih službenika; finansijski menadžment; javne nabavke; internu finansijsku kontrolu i glavnu kontrolu.⁹² Ovi procesi uspešno su okončali prijemom zemalja Centralne i Istočne Evrope u Evropsku uniju.

* * * * *

„Preobražaj javnog prava“ u zemljama Centralne i Istočne Evrope, podrazumevao je stvaranje i „građenje“ savremene pravne države sa jedne strane, i preobražaj javne uprave u sistem složenog regulatora društvenih procesa sa druge strane. Samo započinjanje ovog procesa direktna je posledica pada Berlinskog zida. Pad Berlinskog zida postao je u međuvremenu simbol „građenja države“ i „preobražaja javnog prava“ u njima, a ishodište je bila njihova puna transformacija. Uspesi do kojih su ove zemlje došle „preobražajem javnog prava“ u toku „tranzicije“ dovele su ih i do punopravnog članstva u Evropskoj uniji.

---

⁹¹ Uporedi: Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinić, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004, str. 14-15.

⁹² Uporedi: Aleksandra Rabrenović, *Izgradnja moderne javne uprave kao uslov za ulazak u EU*, Pravni život, br. 9/2003, str. 1087-1098.

Literatura

- Aleksandra Rabrenović, *Načela „kvalitetne uprave“ u pravu Evropske unije*, Javna uprava, Savet za državnu upravu, br. 1. 2002.
- Aleksandra Rabrenović, *Ka novoj evropskoj upravi*, Pravni život, 10/98.
- Bjorn Tore Karlson, *Oblici kontrole (auditinga) u modernoj javnoj upravi*, Javna uprava, Savet za državnu upravu, br. 1. 2002.
- Danilo Basta, Diter Miler, *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*, Beograd, 1991.
- Dejan Milenković, *Upravna delatnost i pravo javnih službi* (magistarski rad), Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1998.
- Dragoljub Kavran, *Evropski upravni prostor, reforma i obrazovanje državne uprave*, Pravni život, br. 9, 2004.
- Dragoljub Kavran, Zorica Vukašinić, *Evropski upravni prostor i reforma javne uprave*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2-3, 2004.
- *Elementi strategije upravne reforme u Srbiji*, Savet za državnu upravu, Beograd, novembar 2002.
- Frensis Fukojama, *Gradenje države*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
- Gerald E. Caiden, *Administrative Reform Comes of Age*, Berlin, New York, 1991.
- I. Denisov, *Osnovi marksističko-lenjinističke teorije države i prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1949.
- Ivo Krbek, *Upravno pravo FNRJ I*, Zagreb, 1960.
- Jurgen Swarze, *European administrative Law*, Office for Official Publications of the European Communities, Sweet and Maxwell, London, 1992.
- Leon Digi, *Preobražaj javnog prava (1913)*, Beograd, 1929.
- Ljubomir Sekulić, *Upravno pravo*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2004.
- Milan Marković, *Pravna pitanja reorganizacije uprave u Srbiji i Crnoj Gori* (doktorska disertacija), Pravni fakultet u Beogradu, 1998.
- Nikola Stjepanović, *Upravno pravo, opšti deo*, Beograd, 1978.
- S. Lilić, P. Kunić, P. Dimitrijević, M. Marković, *Upravno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 2004.

- Stevan Lilić, *Upravno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1998.
- Slavoljub Popović, *Neka pitanja u vezi sa razvojem savremene uprave*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, br. 1, 1981.
- Snežana Đorđević, *Renesansa lokalne vlasti*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Stevan Lilić, *Sudske odluke i stvaranje prava, Podela vlasti i nezavisno sudstvo*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002.
- Stevan Lilić, Biljana Kovačević-Vučo, Dejan Milenković, *Ombudsman – međunarodni dokumenti, uporedno pravo i praksa*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002.
- Stevan Lilić, Dejan Milenković, *Javne službe u jugoslovenskom pravu*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1999.
- *The Copenhagen Criteria, Agenda 2000, for stronger and wider Union*. Document drawn up on the basis of COM (97) 2000. European Commission.
- Džon Rols, *Teorija pravde*, Beograd-Podgorica, 1998.
- Zoran Tomić, *Upravno pravo*, Upravna kontrola uprave, Beograd, 1989, str. 16.

THE IMPACT OF THE FALL OF THE BERLIN WALL ON THE TRANSFORMATION OF PUBLIC LAW IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Abstract

The "Transformation of Public Law" is a theoretical view and a practical concept of the creation and building of a state which emerged and evolved during the 20th century and which, among other things, implied significant reform processes related to public administration. In Western democracy countries, such reforms started right after World War II, and they led to the rejection of the original concept of the rule of law and of the state administration as a tool of the "authority." However, the original concept, placed within the context of the so-called "class nature of the state and law" reached its full expression in the Soviet Union in the late 1930's, gaining further momentum in the 1940's and 1950's, because, due to Soviet hegemony and the introduction of the Communist order, it spread to other countries behind the "iron curtain". The fall of the Berlin Wall was a watershed for all the countries of Central and Eastern Europe and subsequently it led, inter alia, to the "transformation of public law" in them. The beginning of the "transformation" process in these countries, was a direct consequence of the fall of the Berlin Wall. Thus, unlike in the previous period, when the Berlin Wall represented a symbol totalitarianism, evil and dictatorship, the "fall" of the Berlin Wall has become, in recent times, the symbol of European unification, but also a token of "building a modern state of law" and of the "transformation of public law" in Central and Eastern Europe. The success attained by these countries through the "transformation of public law" during the "transition" period, led them progressively to full membership in the European Union.

Keywords: *state of law, rule of law, social state, welfare state, the Berlin Wall, "Iron Curtain", reform of the state, public administration, public service, the European administrative space, standards, legality, legitimacy, system of human cooperation.*

KOMUNIKACIJA KROZ GVOZDENU ZAVESU ILI TRAČAK KROZ RUŠEVINE

Sažetak

Političke promene u Evropi i svetu koje simbolizuje pad Berlinskog zida imale su neminovnog odraza i na medije i medijske sisteme, ponajviše u zemljama u tranziciji, ali u izvesnoj meri i u ostalim zemljama. Napetosti koje su godinama tinjale u obliku zahteva za necenzurisanim, slobodnim, objektivnim i nezavisnim medijima, eksplodirale su istovremeno kada i politički protesti protiv bivših režima i bili njihov značajan suštinski sadržaj. Ne bi bilo preterano kada bi neke od „plišanih revolucija“ nazvali „medijskim revolucijama“, s obzirom na nivo participacije javnih glasila u svim ovom događajima. Ali euforija promena donela je razočaranost u mnogim zemljama odmah posle odbacivanja starih režima, jer se ispostavilo da nove vlasti nemaju strategiju reforme medijskog sistema, da se, uostalom, iskustva savremenog sveta ne mogu tek tako kalemiti na zatečene situacije i da će svi morati da nađu strpljenja za proces koji mora da bude dugotrajan. Kada se tome dodaju i strasti novih vladalaca da imaju medije u svojim rukama, nije teško razumeti zašto se načelna prihvatanja standarda i principa demokratskog sveta sporo implementiraju.

Ključne reči: *medijski sistem, promene, standardi, vlast, opozicija, javna sfera, slobodan protok informacija.*

Kada posetio ci danas pođu prema velelepnoj palati kompanije „Aksel Špringer“ u Berlinu da se upoznaju sa jednom od najmoćnijih medijskih imperija Evrope i sveta, da saznaju kako funkcioniše njenih 160 štampanih medija i kako radi novinarska akademija, iza sebe ostave par betonskih blokova, grafitima redizajniranih u savremene skulpture.

---

⁹³ Autor je docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu i nastavnik na predmetima: *Medijski sistem Srbije, Radio novinarstvo, Uređivanje radija i dokumentarne forme.*

Takve sumorne krhotine mogu se videti na mnogim mestima po Berlinu kao ostaci čeljusti nemani Hladnog rata kojoj je građanski duh polomio zube.

U globalnim razmerama svega što čini svet savremenim, u sveopštoj kauzalnosti isprepletanosti i zapretenosti, ne uočava se u dovoljnoj meri jedan zanimljiv istorijski paradoks - da je medijski atak na Berlinski zid počelo mnogo pre njegovog pada i veoma daleko od samog zida. Ni medijski, ni ostali istraživači nisu povezivali činjenicu da je američki predsednik Ričard Nikson posle afere Votergejt, avgusta 1974. godine, morao da podnese ostavku, pre svega kao žrtva sopstvene, i ne samo sopstvene, opsesivnosti neophodnošću da vlast bude sposobna za globalnu konfrontaciju sa komunizmom, sa zidom u Berlinu, kao simbolom Hladnog rata. „Afera Votergejt je bila izraz jačanja moći izvršene vlasti u odnosu na zakonodavnu, što je bilo tendencija koja je kontinuirano trajala od početka Hladnog rata. Bela kuća je, pravdajući se nacionalnom bezbednošću, preuzimala sve više ingerencija, pa i odlučivanje o pitanjima rata i mira“.⁹⁴ Otkrivajući naredbu predsednika države da se neovlašćeno upadne u zgradu protivničke političke stranke i u njoj postave prislušni uređaji, novinari „Vašington posta“ su, i nesvesni toga, udarili u hladnoratovski zid, vratili ugled medija u SAD na nivo „četvrte sile“ i ispisali zanimljive stranice medijskog obračuna sa hladnoratovskom tiranijom.

Istoričari beleže da je Berlinski zid podignut 1961. godine kao reakcija tadašnje Istočne Nemačke, odnosno Nemačke demokratske republike, na sve veći broj izbeglica iz Istočnog Berlina u Zapadni. I pre i posle toga, podela Nemačke imala je velikog odraza na njen medijski sistem, a talas te podele širio se na Istok i na Zapad stvarajući dva različita, međusobno suprotstavljena medijska sistema na tlu Evrope, utičući u određenoj meri i na medijske situacije u ostalim delovima sveta.

U Nemačkoj je, posle Drugog svetskog rata, došlo do obnove medija i medijskih sistema uz jaka sećanja na period fašizma i nacističke propagande. U zapadnom delu, koji je bio pod kontrolom SAD, Velike Britanije i Francuske, osnovna reakcija na upravo minula vremena bilo je opredeljenje da se ne obnavlja centralizovani medijski sistem, pogotovo kada su u pitanju elektronski mediji. Zakonska regulacija i stvaranje mreža radija i televizije spuštani su na nivo pokrajina, odnosno landova. Zapadnonemački model medijskog sistema izgrađivan je u ostalim aspektima po principima medijskog

---

⁹⁴ *Leksikon savremene kulture*, Plato Beograd, 2008, strana 8.

sistema tipa *javna služba*, jer su radio i televizijske kuće bile zasnovane na iskustvu britanskog javnog servisa. Osnovano je devet javnih radio televizija, što ne odgovara broju pokrajina, tako da su neke od ovih medijskih kuća pokrivale nešto šira područja. Štampa je bila privatna, uz mogućnost slobodne inicijative, kao i u ostalom delu Zapadne Evrope.

U Istočnoj Nemačkoj, koja je bila pod patronatom Sovjetskog saveza, medijski sistem je konstituisan po opštem obrascu zemalja istočnog bloka. Svi mediji su bili državni i radili su pod jakim ideološkim uticajem Jedinствene socijalističke partije, nastale ujedinjavanjem Komunističke partije i Socijalističke stranke.

Tako je u klasifikaciji medijskih sistema, prema Miroljubu Radojkoviću, pored američkog *komercijalnog tipa* i evropskog *tipa javne službe*, nastao *državno-partijski medijski sistem*, dominantan u svim socijalističkim zemljama, sem u nekadašnjoj Jugoslaviji u kojoj je postojao *samoupravno-socijalistički tip* (Radojković, M. 1984:130).

U Zapadnoj, odnosno Saveznoj Republici Nemačkoj događale su se promene. Otpor centralizaciji medija je popuštao, pa je devet javnih radio televizija 1950. godine osnovalo nacionalni televizijski kanal ARD koji je programom pokrивao celu zemlju. Jedanaest godina kasnije, 1961. vlade saveznih država osnovale su TV kanal ZDF, a kroz izvesno vreme ARD je pokrenuo još jedan savezni TV kanal, tako da su ustanovljena tri savezna televizijska programa kao javne televizije. Ove medijske kuće i ostali mediji, radili su u duhu liberalne demokratije zapadnog tipa i postajale deo evropskog informativnog prostora. Ne samo medijska, već i prateća industrija razvijali su se u Saveznoj Republici Nemačkoj do neslućenih granica. Nemačke firme intenzivno su radile na razvolu televizijske tehnologije, tako da je pod rukovodstvom dr. Valtera Bruha (Walter Bruch), početkom šezdesetih godina prošlog veka „Telefunken“ razvio televizijski sistem PAL (Phase on Alternate Line), koji je ubrzo postao najrasprostranjeniji sistem u svetu.

Za sve to vreme u istočnom delu Nemačke, kao i u ostalim zemljama socijalizma, trajao je medijski monolitizam u kome kritičko mišljenje nije moglo da dodirne neprikosnovenu vladajuću partiju i njene odluke. Nešto mekši socijalizam jugoslovenskog tipa bio je samo izuzetak koji potvrđuje pravilo.

Izdanci nove javnosti

Te 1989. godine pao je Berlinski zid, pao je Čaušesku, tenkovi su nasrtali na studente na Trgu Tjenanmen u Pekingu. Imaju li ti događaji veze?

Pad Berlinskog zida, kao i svrgavanje rumunskog vlastodršca Čaušeskua, nema sumnje, pojave su iznikle iz istog rodnog tla: neizdrživi totalitarizam, zasnovan i utemeljen u istom izvorištu, ponukao je građane u Nemačkoj i Rumuniji da kidaju stege, one od cementa i one od birokratije. Građanski duh, nužnost slobode, potreba za demokratijom i slobodom govora, izjašnjavanja i izbora bili su im jedina izvorišta snage da istraju. Nešto slično hteli su i kineski studenti. Ali, negde je uspelo, negde nije. U Kini je pobedio koncept „razvoj bez demokratije“. Cenzura je u ovoj zemlji, posle 1989. postala još veća, ali je činjenica da je te godine Kina imala oko 90 miliona televizora, dok je osam godina ranije imala samo jedan milion.

Odmah posle pada zida i otopljanja odnosa između Istoka i Zapada, čak u susret tim događajima, ponegde kao anticipacija onoga što će se tek desiti, javljale su se promene i buđenje novih relacija u polju javnog i masovnog komuniciranja. Nemačka je, posle ujedinjenja, odmah posle pada Berlinskog zida, postala najjača medijska regija u Evropi. U njoj je već te godine bilo više od 30 miliona porodica koje su imale televizijske aparate, čime je ona postala zemlja sa najvećim brojem RTV pretplatnika u Evropi (Matković, D, 1995:349). To objašnjava veoma razvijen sistem javnih servisa, koji je posle ujedinjenja sa devet porastao na jedanaest, jer su se u sistem uključile i javne radio televizije iz Lajpciga i Potsdama.

Koliko je urušavanje socijalizma u prvoj zemlji revolucije, Sovjetskom Savezu, doprinelo prevazilaženju bipolarnog sveta, već je utvrđeno u istorijskim i politikološkim analizama. Za ovu priliku važno je podsetiti da se u toj zemlji već godinama pre pada Berlinskog zida javljaju zahtevi za demokratizacijom javne sfere. Raste nepoverenje u tradicionalnu komunističku štampu koje kulminira u periodu 1987. do 1992. Za tih nekoliko godina tiraži nekada najmoćnijih listova smanjuju se sa ukupnih 96 na 32 miliona primeraka. „’Pravda’ pada s jedanest na milion primeraka, ’Izvestija’ sa sedam na nešto malo preko tri miliona... Širi se, naprotiv, novi moskovski dnevnik, ’Moskovski Konsomolets’, s tiražom od dva miliona primeraka“ (Gocini, Đ. 2001:402). Istoričar

medija Gocini beleži da 1989. godine u Rusiji nastaju prve nezavisne novinske agencije, koje partija toleriše - „Interfaks“ i „Postfaktum“. Već iduće godine, tvorac „Perestrojke“ Mihail Gorbačov predlaže novi zakon o štampi (koji obuhvata i radio i televiziju) i koji proklamuje ukidanje cenzure i vraća slobodu za otvaranje novina bez neophodne saglasnosti vlasti (Gocini,Đ. 2001:402). Usvajanjem ovog zakona nagoveštavaju se krupne promene u medijskim sistemima kako Rusije, tako i ostalih zemalja Istočne Evrope. Srozavanje ugleda nekada najmoćnijeg informativnog dnevnika „Pravda“, koje rezultira smanjivanjem tiraža za deset miliona primeraka i pojavom potpuno novih izdanaka periodične štampe čiji ukupni tiraži dostižu 36 miliona primeraka, nesumnjivi su dokazi preloma koji se dogodio. Drugo je pitanje kojim su pravcem dalje išli putevi promena i da li je emancipatorska energija sagorela na veličini sopstevnog zadatka i veličini zemlje.

Talas promena u medijskim sistemima bivših socijalističkih zemalja, iniciran padom Berlinskog zida, odnosno urušavanjem socijalizma, bio je sveobuhvatan i širok, otprilike, kao i onaj kada se, posle Drugog svetskog rata sve razdelilo „gvozdenom zavesom“. Ali ovaj noviji proces nije tek vraćanje u pređašnje stanje i reteriranje u odnosu na istorijsku grešku. Mnogo se toga u međuvremenu dogodilo u Zapadnoj Evropi i ostalim delovima sveta, gde je takođe malo toga bilo isto kao onda kada je do podele došlo. Nekadašnji zatvoreni medijski sistemi, koji su komunicirali samo među sobom i stvarali odnos samodovoljnosti i isključivanja drugih, odjednom su se otvorili za sve tekovine demokratskog sveta, često bez dovoljno osećaja da za to nisu dovoljno spremni. S druge strane razvijene zemlje, sa društvenim i medijskim sistemima zrele demokratije, inicirale su, pogotovo u Evropi, čitav niz pravila, koja su, između redova ciljala na menjanje stanja u novodemokratizovanim sistemima, ali nova normativa i elementi regulatornog okvira i medijske politike, nisu mogli da ne podstaknu promene i u samim tim zemljama. Time je, s jedne strane, državama u kojima su se tek dogodile ili još događale demokratske promene, otežano hvatanje koraka sa razvijenima, ali je, s druge strane, demonstrirana saglasnost da ni kod ovih drugih, uprkos razvoju, nije sve idealno i bez potrebe za izvesnim popravkama.

Medijski sistemi u tranziciji

U nekadašnjim socijalističkim zemljama, pad Berlinskog zida označio je početak promena koje su, u krajnjem ishodu, vodile ka ujednačavanju osnovnih standarda i pravila medijskog ponašanja i organizovanja, sa zemljama Zapadne Evrope. Prva posledica bilo je nestajanje modela državno-partijskog, pa i samoupravno-socijalističkog medijskog sistema sa evropske javne scene. To je trebalo da znači da se i jugoistočni deo kontinenta transformiše u medijski sistem tipa javne službe i da ovaj model ostaje jedini. Iako su manje-više jasna opredeljenja u bivšim socijalističkim zemljama težila ka tome, bilo bi preuranjeno i danas, dvadeset godina posle početka ovih promena, zaključiti da se to zaista i dogodilo. Drugim rečima, ne preostaje ništa drugo nego zadržati klasifikaciju u kojoj postoji određena distinkcija između medijskih sistema čvrsto konstituisanih kao tip javne službe i onih koji teže tome, ali su iz mnogo razloga tek u ranijim fazama dostizanja tog cilja, te ih, kao i opšte društvene sisteme u tim zemljama, treba nazivati *medijskim sistemima u tranziciji*.

Šta je otklon od nekadašnjeg političkog sistema trebalo da donese u medijskoj sferi? Najpre distanciranje celokupnog medijskog sistema od državnog vlasništva nad medijima, ali i od uticaja vlasti i politike i ostalih centara moći. To je značilo prihvatanje dualnog modela vlasništva u kome se prepoznaju dva oblika: državno i privatno vlasništvo, pri čemu u državnom vlasništvu ostaju samo javni radio i televizijski servisi. Iz toga proizilazi i sledeća promena, a to je preobražaj nekadašnjih državnih radio televizija u javne servise. No to je opet nedovoljno ako se ne prihvati standard da mediji tipa javne službe moraju da imaju svoju nezavisnost i autonomiju u pogledu uređivačke koncepcije, finansiranja i izbora kadrova.

Ova i druga pravila o kojima je Evropa postizala konsenzus sadržana su u mnogobrojnim dokumentima koji čine regulatorni okvir za pojedinačna nacionalna zakonodavstva članica Evropske unije i Saveta Evrope. Među njima je Evropska konvencija o prekograničnoj televiziji, doneta upravo istorijske 1989. godine, doduše nešto pre pada Berlinskog zida, ali kao još jedan podsticaj promenama koje su već trajale. Kasnije je usvojena i Direktiva o prekograničnoj televiziji i čitav niz preporuka o nezavisnosti javne radiodifuzije, o merama za promovisanje transparentnosti medija,

zaštiti novinara, govoru mržnje, kulturi tolerancije, nezavisnosti regulatornih tela i drugim pitanjima. Svi ovi dokumenti imali su za osnov Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, pre svega njen Član 10, a to je značilo promociju slobodnog protoka informacija, misli i stavova, nezavisnost medija, rekonstrukciju medijskih sistema u duhu demokratije, ljudskih prava i stvaranja komunikacione sfere bez ikakve diskriminacije.

Jedan od ključnih pravaca promena za zemlje u tranziciji trebalo je da bude prihvatanje novih oblika regulacije u sferi radiodifuzije, pri čemu se pre svega misli na uvođenje nezavisnih regulatornih tela, dok se štampa u potpunosti prepušta deregulaciji, odnosno slobodnom osnivanju bez ikakvih uslova. Neki od ovih zahteva bili su novi ili relativno novi i za razvijene demokratske zemlje. Strateška pitanja razvoja radiodifuzije rešavati izvan klasičnih institucija vlasti u nezavisnim regulatornim telima, što u eri koja prethodi digitalizaciji pre svega podrazumeva izdavanje dozvola emiterima, bilo je imperativ koji je pojačan početkom promena u bivšim državama socijalizma. Bilo je još važnije u ovim zemljama razvlastiti državu u medijskoj sferi, jer su ova dva entiteta decenijama srasla u nešto što se tada objašnjavalo tezom da su „mediji su deo državnog establišmenta“. No, pojačavanjem zahteva za doslednim uvođenjem nezavisnih regulatornih tela u zemlje u tranziciji, zemlje koje su ovo diktirale naglašavale su ujedno i sopstvenu obavezu prema istim pravilima. Čudno ili ne, ali događalo se da takva tela, kao jedinstvena prorade pre u Poljskoj, Češkoj ili čak Srbiji nego u Velikoj Britaniji. Britanija jeste prva krenula sa ovim eksperimentom, ali je imala čak pet regulatornih tela što nije bilo saglasno onome što je dogovoreno u okviru evropske medijske politike. Ovakvi detalji, razume se, ni za dlaku ne umanjuju sve prednosti koje medijski ambijent u Velikoj Britaniji ima nad zemljama u tranziciji, ali samo dokazuje tezu da se promene nisu mogle diktirati samo drugima.

Zašto zemlje u tranziciji nisu mogle odmah i sasvim da se uklope u nove standarde? Ima više činjenica koje govore o tome.

Poljska je prva među zemljama nekadašnjeg istočnog bloka krenula putem tranzicije. Međutim, odbacivanje komunističkog režima i uspostavljanje višestranačke demokratije donelo je stalne sukobe između starih i novih političkih snaga, pri čemu je nastojanje da se domognu uticaja na medije i kod jednih i kod drugih bilo pitanje svih pitanja. Pre konačne pobede, opozicija je zahtevala podelu kanala državne televizije pri

čemu bi jedan kanal koristila vlast, a drugi opozicija. Takvi zahtevi mogli su se čuti i u drugim zemljama u godinama raskida sa bivšim sistemom. Iako nije teško razumeti aktere opozicije koji su, marginalizovani i terorisani od vlasti opravdano zahtevali više prostora pod medijskim nebom, ideja podele televizijskih kanala na političke uticaje daleko je od bilo kakve demokratizacije i medija i društva u celini. I posle pobeđe opozicije političke razmirice uticale su na razvoj medijskog sistema. Zakon o radiodifuziji iz 1992. godine, kao jedan od osnovnih medijskih zakona, upravo uvažava zahteve političkih stranaka na način koji nije u skladu sa tekovinama demokratskog sveta. „Podeljenost političke javnosti i oštra suprotstavljenost aktera stare i nove politike rezultirala je time da je zakon predvideo obaveze javnog servisa koje na više mesta pominju njegov odnos prema političkim strankama... Najviši funkcioneri: predsednik države i predsednici parlamenta i senata imaju prava da zahtevaju da se pojave na programima javnog servisa kada smatraju da je to potrebno.“ (Veljanovski, R. 2005:192) Ovaj podatak rečito govori da od samostalnosti i nezavisnosti javne televizije u Poljskoj nije moglo da bude ništa, ako bilo ko izvan njenog uređivačkog sastava može nešto da zahteva i nametne. Predstavnicima vlasti nisu još bili spremni da prihvate ni nezavisnost regulatornog tela pa se dešavalo da njegovi članovi budu otpušteni. U tim previranjima oko dominacije nad medijima i Ustavni sud Poljske je je intervenisao, donoseći povremeno odluke kojima je štitio javni interes. Još jedan indikator nedovoljno pogodne situacije za demokratske promene medijskog ambijenta, bio je preveliki uticaj Katoličke crkve. Kako navodi Karol Jakubovič, ova konfesija je 1989. godine donela akt koji „daje crkvi pravo da dobije frekvencije i dozvole za emitovanje nezavisno od ostalih podnosilaca zahteva i kao prioritet“.(Paletz, L. Jakubowicz, K. 2002:212)

Iste godine kada je pao zid u Berlinu, u Pragu se događala „Plišana revolucija“ i to u direktnom televizijskom prenosu. Slično Rumuniji, u kojoj je televizija odigrala važnu ulogu u zbacivanju Čaušeskua i njegove porodice sa vlasti, i u Čehoslovačkoj je ovaj medij bio ne samo posrednik u obaveštavanju javnosti, već i poprište važnih događanja, kao i devetnaest godina ranije u poznatom „Praškom proleću“. Televizija je bila ta nit koja je povezivala nosioce sveopšteg bunta protiv totalitarnog režima, pokrivajući proteste u svim gradovima zemlje i tako ih medijski, ali i akciono objedinjavala u jedinstvenu energiju promena. Za neke druge analize ostaje pitanje

podrške medija jednoj od strana u sukobu, ali talas promena koji je zahvatio Jugoistočnu Evropu bio je prepun ovakvih primera koji su u tom momentu uzgledali prihvatljivi, razložni i sudbinski potrebni. No, uprkos podršci demokratskim promenama, češka televizija je, poput Poljske i drugih država, doživljavala golgotu i od nove vlasti, pre svega jakim političkim pritiscima na programski sadržaj. Pritisci, netransparentno finansiranje i loš položaj novinara doveli su do štrajka zaposlenih u televiziji januara 2001. godine.⁹⁵ Osnovni zahtev je bio -nezavisnost.

Mađarska je takođe tipičan primer medijske tranzicije sa svim nedaćama koje je prate, sa načelnom opredeljenošću za uklapanje u evropska demokratska medijska iskustva i teškoćama da se to ostvari. Inicijalni zahtevi i promene i ovde su nagoveštavali dobar pravac posle smene nekadašnje vlasti, ali rezultati nisu to uvek pokazivali. „Iako ostvaruje brz napredak u postsovjetskoj tranziciji, Mađarska ni sama nije ostala pošteđena 'medijskih ratova', situacije da se političke stranke žestoko međusobno sukobljavaju oko kontrole medija“ (Prajs, M. Reboj, M. 2002:218). Takve okolnosti, kako navode Prajs i Reboj, dovele su mađarsku radiodifuziju na ivicu ponora. Oni citiraju vest od 25. maja 2001. godine, dakle dvanaest godina od početka promena: „Mađarska državna televizija je u poslednje vreme suočena s veoma tmurnom slikom: gledanost masovno opada, multimilionski dolarski gubici, optužbe za političku pristrasnost, a povrh svega istraga o proneveri“. Zanimljivo je da istraživači govore o mađarskoj televiziji kao državnoj posle toliko godina. Inače, državna televizija je u ovoj zemlji imala monopol do 1996. godine, a tek tada su počele sa emitovanjem privatne televizije, koje su konkurencijom dodatno otežale položaj budućeg javnog servisa.

Mađarska je odmah posle promena otvorila svoj medijski sistem prema zapadnom svetu. U njoj je proradilo medijsko tržište sa potpuno liberalnim odnosom prema medijskom vlasništvu. To je trebalo da bude dokaz doslednosti u medijskoj tranziciji, ali donelo je nepredvidive teškoće sa kojima su se sreli i politika i građani. Strane medijske kuće i korporacije otkupile su sve listove u Mađarskoj i medijska publika se uskoro našla pred listovima koje je teško prepoznavala, na koje nije navikla, koji nisu razumevali njene navike.

---

⁹⁵ Izveštaj međunarodne federacije novinara (IFJ): Češka televizija i borba za javnu radiodifuziju, 2001.

I medijski sistemi u ostalim zemljama u tranziciji imali su teškoće u prilagođavanju nečemu što je bilo mnogo ispred njih. Česte promene medijskih zakona u Bugarskoj, nedostatak jedinstvene medijske politike u Bosni i Hercegovini, vraćanje javnog RTV servisa u zagrljaj države u inače solidno transformisanom medijskom sistemu u Sloveniji, samo su neki indikatori teškoća promena. U medijskoj retorici sve je bilo tu. Svi su znali za medijski pluralizam, neohodnu vlasničku transformaciju, političku nezavisnost, profesionalnu korektnost. Donošena su nova pravila regulacije i samoregulacije, novinarska i medijska udruženja su bila sve aktivnija, formalno je sve počelo da liči na razvijenu Evropu i svet. U dokumentima su izričito naglašavane odredbe koje treba da označe diskontinuitet sa starim vremenima, upotrebljavane su formulacije iz evropskih normativnih akata i dokumenata Ujedinjenih nacija, ali suštinski, do promena je dolazilo teško. I danas se mogu uočiti politički pritisci i uticaji na medije u svim tranzicionim zemljama, pozitivne, ali i negativne strane aktiviranog medijskog tržišta, teškoće novinara i urednika da profesionalno rade svoj posao u teškim finansijskim i ukupnim okolnostima.

Srbija – tranzicija koja kasni

Slučaj Srbije poseban je po mnogo čemu u istorijskim događajima poslednjih dvadeset godina. Sva nekadašnja očekivanja da će Jugoslavija, pa sa njom i Srbija, u promenama koje su na evropskom tlu nagoveštavane krajem osamdesetih, proći lakše i bolje od ostalih zemalja socijalizma, srušila su se kao kula od karata u surovim nacionalističkim sukobima i raspadu zemlje. Trezveniji analitičari su zapravo sa zebnjom pratili događaje u Jugoslaviji i Srbiji u drugoj polovini osamdesetih, jer oni nisu imali suštinske veze sa procesima u Istočnoj Evropi. Manipulativna strategija srpskog političkog rukovodstva, međutim, nastojala je da i događanja u Berlinu uključi u svoj propagandni zamajac. „Kao neprikosnoveni lider Srbije, koji se enegično obračunao sa komunističkom birokratijom i tako za sebe pridobio partiju, inteligenciju, medije i narod, Milošević je mogao mnogo lakše od svojih pandana u Istočnoj Evropi da primi vesti o padu Berlinskog zida i druge nagoveštaje o kraju istočnoevropskog komunizma. Mediji u službi njegovog režima opširno su izveštavali o događajima u NDR-u i s njima

povezanim zbivanjima u drugim zemljama istočnog bloka, s neskrivenim simpatijama prema 'pobunjenom narodu'" (Čolović, I. 2009:41). Režimski mediji u Srbiji, kako zaključuje analitičar Ivan Čolović, optuživali su ponašanje Čaušeskua u Rumuniji, a sve što se dešavalo na ulicama Bukurešta, Praga i Berlina pokušavali da stave u istu ravan sa „događanjem naroda“ u Srbiji.

Tako se dogodilo da nekadašnje zemlje „tvrdog“ socijalizma, mada teško i mukotrпно, ipak krenu u pravcu progresa i demokratije, a Srbija, vrlo brzo posle berlinskih događaja, potone u ponor krize, obračuna i ratova.

Ono što se sa medijskim sistemom u Srbiji dešavalo tokom devedesetih godina prošlog veka nije viđeno ni u jednoj zemlji koja je pošla putem tranzicije. Uprkos formalnom uvođenju višestranačja i izbora, poslednjih među bivšim socijalističkim zemljama, dominacija jedne partije bila je sudbina Srbije i u ovom periodu. To nije moglo da nema odraza na medijski sistem, pogotovo što su se sukobi rasplamsavali, pozicija zemlje u međunarodnim odnosima rapidno slabila, a oduševljenje velikog broja građana novim neprikosnovenim liderom i njegovom patijom jačalo.

Medijski sistem je tih godina bio potpuno prilagođen potrebama režima. U njegovim rukama bili su najveći i najuticajni mediji: RTB, kasnije RTS, kuća „Politike“ sa svim svojim štampanim izdanjima, radijom i televizijom, „Večernje Novosti“, agencija Tanjug i ostali. Za deset godina doneta su tri medijska zakona. Prvi, Zakon o javnom informisanju u martu 1991. godine, bio je najblaži jer se u njemu osećao talas zahteva sa devetomartosvkih protesta iste godine, koji su upravo bili izazvani ponašanjem državnih medija, pre svega Televizije Beograd. Drugi, Zakon o radiju i televiziji iz jula 1991. godine, bio je, zapravo, osnivački akt Radio Televizije Srbije, kojim je od RTV centara Novog Sada, Prištine i Beograda stvoren veliki centralizovani medijski sistem u koji su uključeni i mnogi lokalni mediji. Poznati „Šešeljev zakon“, usvojen 1998. godine, omogućio je brze sporove protiv neposlušnih medija u roku od 24 časa, zaplenu imovine i novčane kazne koje nekoliko medija nije preživelo. Tih godina nastao je poznati haos u etru sa oko hiljadu radio i televizijskih stanica koje su uglavnom radile bez dozvola, ometale jedne druge i emitovale programe veoma slabog kvaliteta. Koristeći u propagandne svrhe najjače medije koji su tiražima i talasima prekrivali celo područje zemlje, režim je tolerisao jedan broj samoniklih malih, uglavnom lokalnih

medija, koji su donosili objektivne informacije i na kojima se mogla čuti kritička reč. Rascep na prodržavne i nezavisne medije podelio je celokupnu javnost, novinare, novinska i medijska udruženja.

U tom periodu haotičnih, ničim regulisanih promena, apsolutne dominacije medijske propagande u javnoj sferi, ipak su nicali i koreni buduće transformacije medijskog sistema. Osnivana su nova novinarska udruženja u kojima su se okupili medijski poslenici koji nisu želeli da budu uključeni u manipulativno režimsko novinarstvo, a pojedine organizacije civilnog sektora gradile su postepeno moguću strategiju budućeg medijskog ambijenta.

Za razliku od Rumunije, Poljske i Čehoslovačke u kojima je nekadašnja državana televizija u trenutcima najveće napetosti, uličnih protesta i zahteva za promenama, bila relativno objektivni svedok i akter tih događanja, državnu televiziju u Srbiji su građani zapalili 5. oktobra 2000. godine. Revolt prema bivšem režmu i njegovom još jednom pokušaju krađe glasova na izborima, iskaljen je na zgradi televizije RTS u centru Beograda, koja je pre toga već bila oštećena u bombardovanju. Tako se dogodio srpski pad Berlinskog zida. Mnogo kasnije, sa drugačijim karakteristikama i pretpostavkama za preobražaj medijske sfere.

Na suštinskom menjanju medijskog sistema u Srbiji, posle demokratskih promena, najmanje je radila sama država, odnosno nova vlast. Naprotiv, ona je odmah napravila nekoliko trapavih koraka, otežavajući situaciju. Prvo je ukinula taksu na električno brojilo iz koje se finansirao RTS, ne utvrđujući nikakv drugi način finansiranja. To je dovelo do situacije u kojoj je posle izvesnog vremena počelo izdvajanje novca za RTS iz budžetske rezerve Vlade Srbije, što nije bilo ni dovoljno ni strateški ispravno. Druga nepromišljena mera bilo je ukidanje Ministarstva za informacije, tako da je Srbija ostala bez ijednog državnog organa koji je mogao da se bavi normativnom rekonstrukcijom medijskog sistema, u okolnostima kada je trebalo doneti nove zakone i reformisati državne medije. Tek posle skoro dve godine Ministarstvu kulture dodate su ingerencije u medijskoj sferi tako što je taj resor poveren jednoj osobi koja nikada nije imala veze sa medijima.

U takvim okolnostima civilni sektor je preuzeo inicijativu za pisanje novih medijskih zakona. Nedostatak saradnje sa novom vlašću nadomešćivan je stalnom

podrškom međunarodnih organizacija, Saveta Evrope, OEBS-a, Evropske unije za radio difuziju, Međunarodne federacije novinara. Najpre je napravljen Zakon o radiodifuziji jer je stanje u ovoj oblasti bilo urgentno. U njega su implementirana sva pozitivna iskustva demokratskog sveta, pa i ono o ustanovljavanju nezavisnog regulatornog tela. Odnos vlasti prema promenama u medijskom sistemu pokazao se odmah upravo na ovoj inovaciji. Vlada je izmenila predlog radne grupe tako da je strukturu Saveta Republičke radiodifuzne agencije prilagodila mogućem uticaju vlasti na radiodifuziju. Kada su u parlamentu birani članovi Saveta RRA, trojica su izabrana nezakonito, a posle višemesečnih protesta javnosti i medijskih organizacija, vlast je potvrdila njihov izbor još jednim glasanjem u Skupštini. To su bile prve indicije da se i postpetooktobarska vlast neće dosledno ponašati u pogledu medijskih promena, a kasnije su ove indicije potvrđene još mnogo puta. Vlada, koja je došla posle smene DOS-a već prvih dana smenila je generalnog direktora RTS i imenovala na to mesto nekadašnjeg savetnika novog premijera. To je bilo potpuno nezakonito, jer je Zakon o radiodifuziji striktno propisivao proceduru izbora direktora ove medijske kuće. Odugovlačenjem i otporom promenama, vlast je usloвила da nezavisno regulatorno telo počne sa radom godinu dana kasnije, a da preobražaj državne radio televizije u javni servis kasni tri godine. Iako su i Zakon o radiodifuziji i Zakon o javnom informisanju, usvojeni 2003. godine, nalagali privatizaciju svih medija sem javnog servisa, „Politika“ je ostala u vlasništvu države 50%, a „Večernje novosti“ 30%. Privatizacija lokalnih medija je zaustavljena, a kasnije je zakonima, koji nisu medijski, stvorena potpuna konfuzija. Krajem 2007. doneti su Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o glavnom gradu Beogradu, a u leto 2009. Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, koji sadrže i odredbe o medijima, potpuno suprotne odredbama dva osnovna medijska zakona. U međuvremena iz vlasti je više puta vršen pritisak na RTS da direktno prenosi sednice Narodne skupštine Srbije, što je takođe nezakonito i čemu RTS nije odoleo.

Najteži udar na medijski sistem i njegovu reformu, bio je Zakon o izmenama Zakona o javnom informisanju, usvojen u skupštini 31. avgusta 2009. godine, jer, po mišljenju stručnjaka, sadrži odredbe koje su suprotne Ustavu Srbije i Članu 10. Evropske konvencije za ljudska prava.

Mogući rezime

Pad Berlinskog zida i obustava hladnoratovske politike u međunarodnim odnosima bez sumnje su u velikoj meri uticali na reformisanje medijskih sistema u zemljama bivšeg socijalizma, ali i u drugim zemljama. Duh slobode tražio je više „kiseonika demokratije“ u jačanju javne sfere kao sfere građana, ustanovljavanju objektivnih, profesionalnih, nezavisnih medija, u onom servisu javnosti koji nije postojao ili je bio tek u začecima. I mada je u mnogim zemljama, pre svega onim u tranziciji, lakše bilo želeti nego ostvariti, upisati načela u zakone nego ih kasnije realizovati u praksi, sama namera, spoznaja onoga čemu treba težiti, bila je veliko ohrabrenje i realna nada. Uprkos prvim teškoćama i problemima kojih još ima, u zemljama u tranziciji ima pomaka. Sporo, ali bez vraćanja unazad, razvija se medijsko tržište; nedovoljno brzo traje proces ustanovljavanja javne radiodifuzije od nekadašnjih državnih radio televizija, ali se sve više shvata važnost ovog zaokreta, a nedoslednost vlasti nailazi na ozbiljne kritike i otpore.

Literatura

- Brigs, A. Berk, P. (2006): *Društvena istorija medija*, Clio, Beograd.
- Čolović, I. (2009): *Zid je mrtav, živeli zidovi, XX vek*, Beograd.
- Gocini, Đ. (2001): *Istorija novinarstva*, Clio, Beograd.
- Matković, D. (1995): *Televizija igračka našeg stoljeća*, AGM, Zagreb.
- Monro, P. Reboj, M. (2002): *Radio-difuzija javnog servisa u tranziciji*, Clio, Beograd.
- Paletz, L.D. Jakubowicz, K. (2003): *Business as Usual*, Hampton press, New Jersey.
- Veljanovski, R. (2005): *Javni RTV servis u službi građana*, Clio, Beograd.
- Veljanovski, R. (2006): *Osujećena medijska tranzicija u Pet godina tranzicije u Srbiji*, Fondacija „Fridrih Ebert“, Beograd.

Communication through the Iron Curtain, or a Ray of Light through the Ruins

Abstract

Political changes in Europe and the world symbolized by the fall of the Berlin Wall, inevitably affected both the media and the media systems, primarily in transition countries, but to a certain extent in other countries as well. Tensions that smoldered for years in the form of demands for uncensored, free, objective and independent media, flashed synchronously with the political protests against former regimes and were their important essence. No exaggeration would be made in calling some of the "velvet revolutions" - "media revolutions" bearing in mind the level of participation of the media in all these events. But in many countries the euphoria about changes brought about disillusionment immediately after the toppling of old regimes, as it became evident that new governments had no strategy for the reform of the media system, as well as that, after all, experiences of the modern world cannot be simply grafted onto the actual situations and that everyone will have to find the patience to bear with a process that has to be long lasting. When this is compounded with the passion of the new rulers to have the media in their hands, it is easy to understand why the implementation of the principles and standards of the democratic world is proceeding slowly.

Keywords: *media system, changes, standards, government, opposition, public sphere, free flow of information.*

RUŠENJE BERLINSKOG ZIDA - UKLANJANJE GRANICA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA U ODNOSU NA SLOBODAN PROTOK LJUDI

Sažetak

Ujedinjenje dve Nemačke 1990. godine predstavlja novo poglavlje u nemačkoj istoriji, i istovremeno, novo poglavlje migracija, kada migranti postaju i formalno građani. Migracija Istok-Zapad je značajan fenomen nemačke istorije i istovremeno važna migracijska epizoda generalno, i to ne samo neposredno po ujedinjenju, već tokom čitavog perioda sve do današnjih dana.

Berlinski zid bio je simbol Hladnog rata i razdvajanja Istočnog i Zapadnog Berlina, ili, još šire, Istočne (Nemačke Demokratske Republike, GDR) i Zapadne Nemačke (Federalne Republike Nemačke, FRG) još od 1949. godine, i posebno od njegove izgradnje 1961. godine. Bila je to „gvozdena zavesa“ koja je zaustavljala čak i misao o prelasku „linije razdvajanja“. Devetog novembra 1989. godine zid je srušen i granice Zapadne Nemačke postale su otvorene za sve one koji su dolazili iz istočnih delova zemlje. Priliv velikog broja ljudi koji su u talasima došli iz Istočne u Zapadnu Nemačku označava samo početak dugotrajnog trenda visoke stope migracija iz istočnih u zapadne delove zemlje i koji će imati implikacije po sve sisteme nemačke države.

Sa poslednjim ujedinjenjem i formiranjem nemačke ekonomske, monetarne i socijalne unije, kada novčanu jedinicu Istočne Nemačke zamenjuje zapadnonemačka marka, i usvajanjem pravnog, poreskog i sistema socijalnog osiguranja Zapadne Nemačke, sve barijere koje su se odnosile na kretanje radne snage su uklonjene što predstavlja veliki skok u procesu svestrane globalizacije koji će umnogome promeniti i oblikovati demografsku, ekonomsku i socijalnu sliku ujedinjene Nemačke.

---

* Saradnica u nastavi na predmetima *Sistemi socijalne sigurnosti i Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka u Beogradu.

Ključne reči: *pad Berlinskog zida, Istočna Nemačka, Zapadna Nemačka, migracija, demografske karakteristike, radna snaga.*

Istorijski kontekst i tokovi migracija

Duga istorija Nemačke kao moderne nacionalne države počinje 1871. godine drugim Rajhom (Reich), koji je proklamovan 18. januara u Versaju posle poraza Francuske, a okončan Prvim svetskim ratom. Već tada rastuća ekonomska moć dovodi do podele nemačkih građana na levo i desno orijentisane. Drugi svetski rat i posledice koje je za sobom ostavio, kao što su gubitak velikog dela teritorije, etničko čišćenje i okupacija kojom je nekadašnja teritorija Rajha podeljena na Austriju, Istočnu i Zapadnu Nemačku samo su još više produbile polarizaciju. Sa jedne strane, Zapadna Nemačka (koja se sastojala od američkog, britanskog i francuskog sektora) ponovo postaje vodeća ekonomska sila, a građani samog Berlina proamerički orijentisani, delom i zbog uticaja jakog nemačkog antikomunizma. Izgradnja Berlinskog zida 13. avgusta 1961. godine je u potpunosti onemogućila protok ljudi i robe između Istoka i Zapada.

Berlinski zid je bio simbol razdvajanja Istočnog i Zapadnog Berlina, ili, još šire, Istočne (Nemačke Demokratske Republika) i Zapadne Nemačke (Federalne Republike Nemačke) još od 1949. godine i, tačnije, od njegove izgradnje 1961. godine. Za građane Zapadnog Berlina bilo je moguće putovanje jedino u Zapadnu Nemačku.

Sa druge strane, Istočna Nemačka (Nemačka Demokratska Republika) je bila pod sovjetskom vlašću i doživljavala je ekonomsku stagnaciju, što je i navelo veliki broj ljudi da pređu iz istočnog u zapadni deo države odmah nakon pada Berlinskog zida.

Sa dramatičnim političkim događajima u GDR koji su vodili do ujedinjenja i sa samim ujedinjenjem podeljene Nemačke (na zapravo tri dela: Istočnu, Zapadnu i sam Berlin), 3. oktobra 1990. godine stvorena je podloga za inicijalni talas migracija od Istoka ka Zapadu. Stoga ujedinjenje dve Nemačke 1990. godine predstavlja novo poglavlje u nemačkoj istoriji, i istovremeno, novo poglavlje migracija kada i migranti postaju takođe građani.

Neposredno po ujedinjenju Nemačke, izrečeno je mnogo prognoza - od onih optimističnijih do potpuno obeshrabljujućih. Baro (Barro) je jedan od analitičara čije su

se procene u najvećoj meri pokazale ispravnim, posebno one koje su se odnosile na tokove migracija. Istovremeno je upozoravao na nerealnost predviđanja prema kojima će Istočna Nemačka veoma brzo i relativno lako stići Zapadnu Nemačku.⁹⁶

Rušenjem Berlinskog zida 9. novembra 1989. srušene su i granice Zapadne Nemačke koje su postale otvorene za sve one koji su dolazili iz istočnih delova zemlje. U ovom periodu se formira i nemačka ekonomska, monetarna i socijalna unija: valuta Istočne Nemačke je povučena i zamenjena nemačkom markom Zapadne Nemačke, čime se povećava i visina prihoda u Zapadnoj Nemačkoj (veća više od dva puta u odnosu na Istočnu Nemačku). Istočna Nemačka je potom usvojila pravni, poreski i sistem socijalnog osiguranja, da bi 3. oktobra 1990. država komandne ekonomije Istočne Nemačke ponovo bila ujedinjena sa državom Zapadne Nemačke. Sa ovim ujedinjenjem sve barijere koje su se odnosile na kretanje radne snage bile su uklonjene.

Naime, pre leta 1989. godine emigracija iz GDR je bila restriktivna. Nemačka vlada je strogo kontrolisala sve tipove migracija - migraciju radne snage i članova njihovih porodica koji su ih pratili, izbeglice, azilante, što znači njihov ulazak na teritoriju države, boravak i pristup tržištu rada.⁹⁷

Međutim, Nemačka nije bila jedina zemlja koja je strogo kontrolisala emigraciju. Pre političkih promena krajem osamdesetih vlade zemalja Istočne Evrope imale su restriktivne migracione politike ne dozvoljavajući svojim građanima da krenu ka Zapadu (osim u izuzetnim slučajevima, iz humanih ili etičkih razloga). Padom „gvozdene zavese“ stvara se novi prostor za migracije. Velike razlike u visini prihoda, životnom standardu između Istoka i Zapada Evrope, rastuća nezaposlenost i sporadični etnički konflikti su razlozi zbog kojih je ovaj kontinent pao pod pritisak obrasca migracija Istok-Zapad, a Nemačka je ujedno najbolji primer ovakvih migracija sa kojima se Evropa, manje ili više u kontinuitetu, suočava još od kraja osamdesetih godina.

Iako migracije u okviru države nisu novina za Evropu, Zapadna Nemačka ima istorijsku ulogu domaćina za veliki broj migranta koji se mogu kategorisati u dve grupe: prva grupa se odnosi na migrante iz Evropske unije kojima je Rimskim ugovorom iz 1951. proklamovano pravo na slobodu kretanja unutar evropske zajednice, dok su u

---

⁹⁶ Barro, R. J. (1991), *Eastern Germany's long haul*, u: Wall Street Journal, Dow Jones and Company.

⁹⁷ Halfmann, J. (1997), „Immigration and Citizenship in Germany: Contemporary Dilemmas”, u *Political Studies*, vol. XLV, 260-274.

drugoј grupi migranti van Evropske unije – tzv. gastarbajteri (*Gastarbeiter*) sa privremenim dozvolama boravka.

Sa političkim promenama u Istočnoj Evropi, granice se otvaraju za milione ljudi koji su želeli da napuste Istok i da budu prihvaćeni na Zapadu. Intenziviranje migracija ka Nemačkoj kreće početkom devedesetih. Tokom leta 1989. smanjeni broj patrola na mađarskoj granici omogućio je mnogim turistima iz Istočne Nemačke da uđu u Zapadnu preko Austrije. Oko 6.7 miliona ljudi se doselilo u Nemačku u periodu između 1955. i 2000. godine i 3.9 miliona etničkih Nemaca koji su uglavnom nastanjivali Bavarsku, Donju Saksoniju, Hesen i Bremen.⁹⁸

Većina migranata iz Istočne Evrope su bili etnički Nemci (uglavnom iz Rumunije i Poljske i SSSR, gde su bili izloženi jakoj diskriminaciji i ekskluziji tokom Prvog i posle Drugog svetskog rata).

Iako je prihvatanje etničkih Nemaca iz Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza bilo garantovano nemačkim ustavom iz 1949. godine, njihov ulazak je postajao sve teži i teži početkom devedestih.⁹⁹ Migracija etničkih migranata je dostigla vrhunac krajem osamdesetih, posle čega je vlada, usled zabrinutosti kako će obezbediti stambene jedinice za sve novopridošle i kako će ih integrisati na tržištu rada, počela sa uvođenjem administrativnih mera restrikcije (npr. oni koji su dolazili iz zemalja, a da to nije Sovjetski Savez, trebalo je da prilože dokaz o diskriminaciji zbog nemačkog porekla, dok je za one iz Sovjetskog Saveza 1996. godine uveden test o poznavanju nemačkog jezika).

Sa padom „gvozdene zavese“, a odmah nakon naleta migracija etničkih Nemaca, otvara se prostor i za radne migracije koje su se odvijale preko tri kanala pristupa: prvi su činili sezonski radnici koje je Nemačka mogla regrutovati i angažovati na period od tri meseca godišnje (obično za rad u poljoprivredi i turizmu), a koji su bili plaćeni kao nemački državljani. Oni su bili najbrojnija grupa. U drugoj grupi su bili migranti koji su vezani za neki projekat (obično u građevinarstvu) i koje je mogla poslati partnerska kompanija, odnosno organizacija. Oni su mogli dobiti radnu dozvolu najviše do dve

---

⁹⁸ Dietz, B. (2002), *East West Migration Patterns in an Enlarging Europe: the German Case*, Osteuropa-Institut Munich, *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 2 no. 1, September 2002, 29-43; rad prezentovan na specijalnoj konvenciji „Nationalism, Identities and Regional Cooperation: Compatibilities and Incompatibilities“, 4-9 Jun, 2002, Forli, Italy.

⁹⁹ Dietz, B. (2002), *East West Migration Patterns in an Enlarging Europe: the German Case*, Osteuropa-Institut Munich, *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 2 no. 1, September 2002, 29-43.

godine. Njihov broj (kvota) se određivao godišnje i shodno odlukama zemlje koja ih šalje, tj. iz koje dolaze. I najzad, prema trećem pristupu, radnici su dolazili na osnovu ugovora i mogli su ostati najviše osamnaest meseci, i to radi usavršavanja jezika ili nekih drugih veština.¹⁰⁰

Sve do 1973. godine sistem je funkcionisao relativno dobro i usled impresivnog privrednog razvoja, kada su godišnje stope ekonomskog rasta dostizale čak 8% (pedesetih godina 20. veka), veliki broj migranata se nastanilo u Zapadnoj Nemačkoj, što je bilo veoma korisno sa stanovišta pokrivanja nedostatka domaće radne snage, i to jeftinom radnom snagom. Kako je nastupio period ekonomske stagnacije sa naftnom krizom, tako se smanjila i potreba za radnom snagom, pa su i gastarbajteri bili više nego ikada nepoželjni. S obzirom da je njihovo boravište bilo regulisano samo privremenom radnom dozvolom, a uslovi za sticanje državljanstva su bili u toj meri restriktivni da je ih retko ko ispunjavao, njihov status se u velikoj meri razlikovao od statusa etničkih Nemaca.¹⁰¹

Privremeni migranti su bili stimulisani raznim novčanim isplatama, programima obuke u zemljama porekla koje su im ponuđene, razvojnim projektima i direktnom pomoći za otpočinjanje privatnog biznisa da se vrate svojim kućama. Ekspanzija, a potom redukcija, migrantske radne snage stabilizovala je nivoe prihoda i spektar mogućnosti za zaposlenje stanovnika Zapadne Nemačke. Osamdesetih godina radnici na privremenom boravku su činili značajan udeo u ukupnoj radnoj snazi Zapadne Nemačke. Mnogi od njih su bili tu već generacijama održavajući čvrste veze sa zemljom porekla.

Sve u svemu, ukupan broj „istočnih“ Evropljana koji se doselio u Nemačku u periodu od deset godina (1989-1999) je oko 1.13 miliona - od toga 678 000 etničkih Nemaca i 458 000 migranata druge nacionalnosti. Takođe u ovom periodu, skoro 600 000 istočnih Nemaca (što čini skoro 3.7% populacije regiona Istočne Nemačke), emigriralo je u Zapadnu Nemačku (ne uzimajući u obzir Istočni i Zapadni Berlin). U periodu od samo tri godine (1989-1993)¹⁰² čak milion ljudi je zatražilo azil.¹⁰³

---

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Cesarani, D, Fulbrook, M. (1996), *Citizenship, nationality and migration in Europe*, Routledge, London and New York.

¹⁰² Godine 1989. azil je zatražilo 121 318, 1990. godine 193 069, 1991. godine 256 112, a 1992. 438 191 ljudi.

¹⁰³ Isto (str. 101).

Migracija iz istočne u Zapadnu Nemačku pre ujedinjenja

	1989		1990.
Januar-mart	15306	januar	73729
April-jun	28957	februar	63893
Jul-septembar	65917	mart	46241
Oktobar	57024	april	24615
Novembar	133429	maj	19217
Decembar	43221	jun	10689
Ukupno (12 meseci)	343854 (2.09% populacije)	6 meseci	238384 1.45% populacije

Izvor: Lipschitz, p. 133

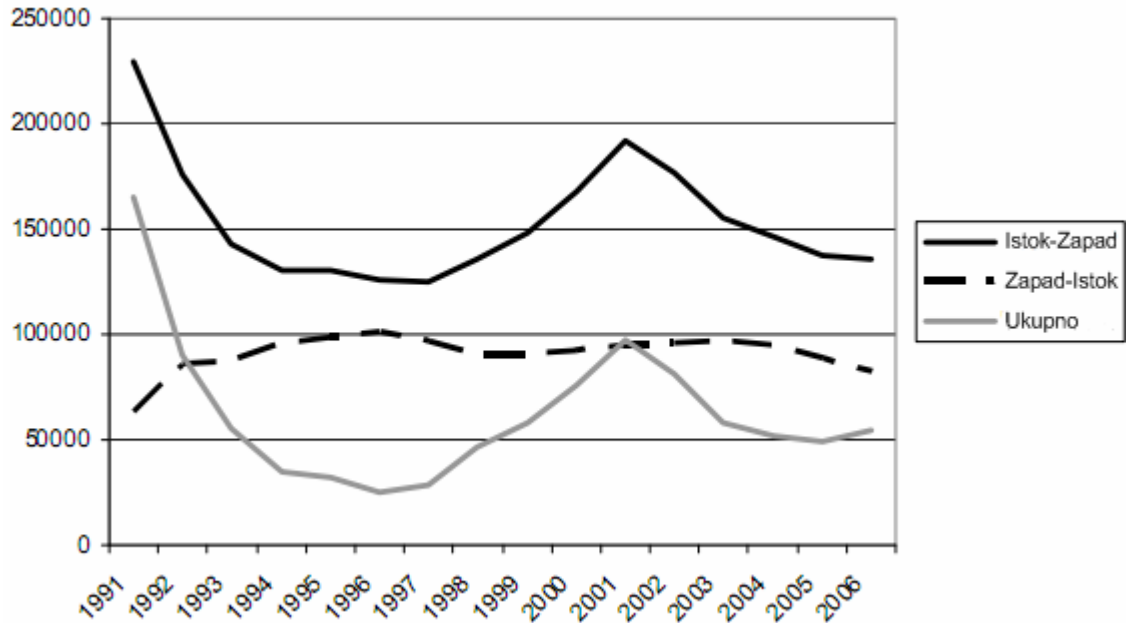
Od 1991. godine do 2006. godine 2.45 milona (16.6% populacije Istočne Nemačke 1990. godine) ljudi je migriralo sa teritorije bivše GDR na teritoriju bivše FRG, dok je 1.45 migriralo (2.5% populacije Zapadne Nemačke) u suprotnom pravcu. Dostupni podaci govore da je migracija sa Istoka na Zapad bila u neprestanom rastu od 1997. godine da bi u 2001. godini dostigla svoj najviši nivo, a već u 2002. godini je nešto manja, ali ipak za 50% veća nego 1994. godine. Stopa migracija dostiže vrhunac sa ujedinjenjem da bi značajnije opala neposredno posle i potom počela da značajno raste od 1997. do 2001. godine, da bi dostigla nivo koji je bio pre ujedinjenja. Iako sebe tradicionalno nije smatrala imigracionom zemljom, tek usvajanjem zakona iz 2002. godine (*Zuwanderungsgesetz*) Nemačka je postala zemlja koja je primila najveći broj imigranata još od drugog svetkog rata.¹⁰⁴

Sada je situacija znatno izbalansiraniya kada se poredi broj ljudi koji dolaze u Nemačku sa brojem ljudi koji odlaze. Najnoviji podaci govore da se u 2007. godini 680 776 ljudi nastanilo u zemlji, a otišlo iz nje 636 854. Od toga, Berlin je primio 44 422 novih stanovnika naspram 39 803 koji su napustili grad.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Zimmermann, Klaus F., (1994), „The Labour Market Impact of Immigration’, in Spencer, S., ed., *Immigration as an Economic Asset: The German Experience*, Oakhill, Trentham Books.

¹⁰⁵ Videti više na: http://www.statistik-portal.de/statistik-portal/en/en_jb01_jahrtab5.asp

Tokovi migracija od Istoka ka Zapadu i od Zapada ka Istoku

Izvor: Fuchs-Schündeln, N, Schündeln, M. (2008), Who Stays, Who Goes, Who Returns? East-West Migration within Germany since Reunification, Harvard University

Najveća stopa migracija je bila odmah posle ujedinjenja 1991. godine (230 000 ljudi je imigriralo). Drugi „vrh“ je dostignut 2001. godine – 190 000. i od tada broj migracija opada, ali nije dostigao najmanji broj iz sredine 1990. godine – 130 000.

Tržište rada i migracioni tokovi

Kao jedna od najvažnijih determinišućih odrednica tokova migracija jeste tržište rada koje u slučaju Istočne i Zapadne Nemačke pokazuje velike diferencijacije i osobenosti. Najočiglednija razlika između tržišta rada Istočne i Zapadne Nemačke jeste stopa nezaposlenosti koja je u Istočnoj Nemačkoj više od dva puta veća nego u Zapadnoj. Sa ujedinjenjem mnoge državne firme su restruktuirane i tada je usledio najveći rez u broju radnih mesta, što je izazvalo masovnu nezaposlenost. Istovremeno su se mogli prepoznati i pokušaji preuzimanja mera aktivne politike na tržištu rada poput raznih programa dodatne obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije.

Talasi migracija se poklapaju sa promenama ekonomskih prilika koje direktno utiču na tržište rada. Nepovoljna ekonomska situacija je „okidač“ za rast priliva migranata. Na primer, situacija na polju zaposlenosti se stabilizovala samo privremeno tokom 1994. i 1995. godine da bi već u periodu između 1995. i 2000. godine stopa nezaposlenosti na Istoku porasla sa 14.9% na 18%, što znači da je bila više od dva puta veća nego na Zapadu. Tržište radne snage na Istoku (uključujući i Istočni Berlin) bilo je u najnepovoljnijoj situaciji 1997. i 1998. godine. Još jedan od razloga je i konstantno poboljšanje zapadnih tržišta rada posle 1997. godine.

Sa tržištem rada je svakako u vezi i prosečna produktivnost rada koja je u Istočnoj Nemačkoj (bez Berlina) činila oko 2/3 radne produktivnosti Zapadne Nemačke za period od 2001 do 2003. godine. Zapadna Nemačka je dugo negovala tradiciju gostoprimstva za radnu snagu koju koristi za svoje produktivne sektore.

Takođe, postojale su i razlike u visini zarada u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj, ali su one varirale i u odnosu na industrijske oblasti. Tako je, na primer, u Istočnoj Nemačkoj naknada za uslugu čišćenja bila ista kao u Zapadnoj Nemačkoj, dok su zarade u tekstilnoj industriji bile na nivou od 43% zarade u Zapadnoj Nemačkoj. Disparitet zarada se relativno dugo održao i posle ujedinjenja, tako da su mesečne zarade radnika u istočnim delovima Nemačke ostale na nivou $\frac{3}{4}$ zarade u zapadnim delovima, a naknade za rad po satu na nivou od 60 do 70%.¹⁰⁶

Prosek mesečne zarade „istočnog“ Nemca koji radi u Zapadnoj Nemačkoj je iznosila 2990 nemačkih maraka, što je 83% više od proseka u Istočnoj Nemačkoj, ali za oko 15% manja od prosečne zarade „Zapadnog“ Nemca koji radi u Zapadnoj Nemačkoj. Vredno je pomena i da razlika u prihodima između „istočnih“ i „zapadnih“ Nemaca (domicilnog stanovništva) u Zapadnoj Nemačkoj bila vrlo mala.

---

¹⁰⁶ Burda, C., M (2000), *East-West German Wage Convergence after Unification: Migration or Institution?*, Humboldt-Universität zu Berlin; rad presentiran na konferenciji „Migration: Political Economy Aspects” u Nju Orleansu, 24 - 25. maj 2000. godine.

Prosečne mesečne bruto zarade industrijskih radnika (u nemačkim markama)

	Zapadna Nemačka	Istočna Nemačka
1/1990	3809	1184
4/1990	3873	1168
7/1990	3983	1350
10/1990	4021	1588

Izvor: Statistisches (1991), p. 574

Čak i devetnaest godina posle ujedinjenja, tržište rada Istočne Nemačke pokazuje izvesne osobenosti. Mobilnost radne snage na Zapadu se svodi samo na promenu radnog mesta kao zaposlenja i zavisi od postignuća pojedinca, odnosno njegove želje da jedan posao zameni drugim. Broj otkaza je manji u Istočnoj Nemačkoj još od sredine devedesetih godina. Ne samo što nezaposleni imaju manje izgleda za ponovno zapošljavanje, već imaju i manje šansi za neke promene u profesionalnom životu na njihov lični zahtev. Takođe, na Istoku zemlje je učestalija tzv. nedobrovoljna mobilnost, što znači da radnik usled gubitka bez posla „ide u nezaposlenost ili javno sponzorisane poslove“, koji predstavljaju mere borbe protiv dugotrajne nezaposlenosti i isključenja iz radnog života.¹⁰⁷

Iako su pravne i obrazovne razlike između stanovnika Istočne i Zapadne Nemačke zanemarljive, nezaposlenost je mnogo veća u Istočnoj nego u Zapadnoj Nemačkoj, nivo prihoda je niži, a fiskalni transferi iz Istočne ka Zapadnoj Nemačkoj i dalje su značajnog obima; tako je, na primer, u periodu od 1991. do 2003. godine ukupna suma novčanih sredstava koja se slila iz Zapadne u Istočnu Nemačku iznosila čak 940 milijardi EUR, što je činilo skoro 37% BDP Istočne Nemačke.¹⁰⁸ Fiskalni transferi ka Istočnoj Nemačkoj, koji su poboljšali živote mnogih građana, bili su ogromni (skoro 940 milijardi dolara u vremenskom rasponu od 1999. do 2003, što je činilo oko 37% BDP Istočne Nemačke).

¹⁰⁷ Ketzmerick, T. „Different operating modes of the labour markets in East and West Germany – a comment on Marcel Erlinghagen”, publikovano u: Köhler, Christoph et al. (Eds.): *Trends in employment stability and labour market segmentation – Current debates and findings in Eastern and Western Europe*. Mitteilungen aus dem SFB 580, Heft 16, S. 124-129.

¹⁰⁸ Uhlig, H. (2005), *Regional labor markets, network externalities and migration: the case of German reunification*.

Iako je tada smatrano da su ovo sami problemi adaptivne prirode koji se mogu relativno lako rešiti prelazeći od državne ekonomije na ekonomiju slobodnog tržišta, čak i sada naizgled deluje da se ove razlike ne umanjuju, već samo dodatno produbljuju. Ovo se delimično objašnjava argumentom da je Istočna Nemačka izabrala poseban i nezavisan put razvoja od Zapadne Nemačke. Čini se da je izostalo jedno od mogućih rešenja kao što je fleksibilnost kako samog tržišta rada, tako i njegovih učesnika, kao i olakšana procedura pri zapošljavanju i otpuštanju. Takođe, isplatom manjih zarada i pojednostavljenim otpuštanjem poslodavcima bi bilo lakše da popune upražnjena radna mesta.

Demografske i personalne karakteristike kao determinantne odluke o migriranju

U godini kada je došlo do ujedinjenja (1990), populacija Istočne Nemačke je brojala oko 16 miliona stanovnika, a populacija Zapadne 63 miliona.¹⁰⁹ Do promene broja i strukture populacije dolazi prirodnim ciklusima, odnosno demografskim promenama i tendencijama ili pak migratornim kretanjima. Prvi proces je relativno lako pratiti i predvideti sa izvesnom sigurnošću u nekom dužem vremenskom periodu prateći indikatore vitalne statistike, odnosno prirodnog kretanja stanovništva (stopu mortaliteta, stopu nataliteta, fertiliteta, broj živorođene dece, itd.), pošto promene nisu učestale i brze. Međutim, Nemačka je šezdesetih godina bila izuzetak od ovog pravila s obzirom da je zabeležen negativan prirodni priraštaj usled značajnog pada stope nataliteta. Do još jednog značajnog pada stope ovog indikatora došlo je neposredno po ujedinjenju, tako da se broj živorođenih smanjio za polovinu samo u periodu od tri godine (sa 222 000 u 1989. godini na 110 000 u 1991. godini).

Kada su migratorni tokovi, odnosno mehanička kretanja stanovništva u pitanju, kako međunarodne tako i interne migracije, svakako je najveći priliv imigranata zabeležen šezdesetih i sedamdesetih godina sa dolaskom stranih radnika i članova njihovih porodica, ali i devedesetih sa velikim brojem izbeglica koje su tražile azil.

---

¹⁰⁹ Videti više u: *Immigration and Population Change in Germany*, Migration News, Volume 1, Number1, January 2005.

Migracija od Istoka ka Zapadu je veoma selektivne prirode u odnosu na starosnu dob, bračni status i pol, nivo obrazovanja, lične osobine, veličinu domaćinstva, region stanovanja i situacije na tržištu rada.

Iako su sve starosne grupe želele da napuste Istočnu Nemačku (osim starijih od pedeset godina), najveći je broj onih koji su bili u produktivnom dobu (buduća radna snaga). Mladi ljudi se lakše i češće odlučuju na migraciju, odnosno sa godinama opada i procenat ljudi sklonih migraciji.

Ako se posmatraju migranti generalno (nezavisno da li se radi o migracijama sa Istoka na Zapad ili obratno) prema starosnoj dobi, primetan je trend migranata koji su u produktivnom dobu, posebno iz malih gradova i ruralnih oblasti (1.9% u periodu od 1998. do 2003). Čak 42% migranata su starosti 18 do 30 godina, 29% između 30 i 50 godina, a samo 11% su stariji od 50 godina (Istok-Zapad) i u suprotnom smeru (Zapad-Istok), gde 40% pripada najmlađoj starosnoj grupi, 31% srednjoj i 13% starijim građanima. Procenat mladih je u stalnom porastu od sredine devedesetih.

Jedna od najugroženijih i najproblematičnijih grupa su upravo adolescenti. Veliki broj njih se suočava sa problemom ekskluzije sa tržišta rada. Oni teško pronalaze zaposlenje, a čak i onda kada ga nađu, uglavnom su angažovani samo na poslovima privremenog, kratkotrajnog karaktera. Iskustvo nezaposlenosti na samom početku profesionalnog života može imati značajne implikacije po njihovu profesionalnu biografiju što teško prevazilaze, posebno zbog odlika ovog psihološkog razdoblja. Problem pristupa tržištu rada navelo je mnoge adolescente iz Istočne Nemačke da migriraju u Zapadnu.¹¹⁰

U ovoj mlađoj uzrasnoj grupi, žene čine preko 50% migranata, ali su zato manje zastupljene od muškaraca u srednjem dobu. Međutim, treba imati na umu i činjenicu da stopa živorođene ženske dece u Istočnoj Nemačkoj od 1991. do 2004. godine je na nivou od 2/3 (ionako već niske) stope za Zapadnu Nemačku, što odaje utisak da Istočna Nemačka beleži negativne demografske trendove.

Razlika u odnosu na pol posebno dolazi u prvi plan poslednjih godina zbog velikog broja žena koja napuštaju pojedine regione Istočne Nemačke. Nasuprot tome,

---

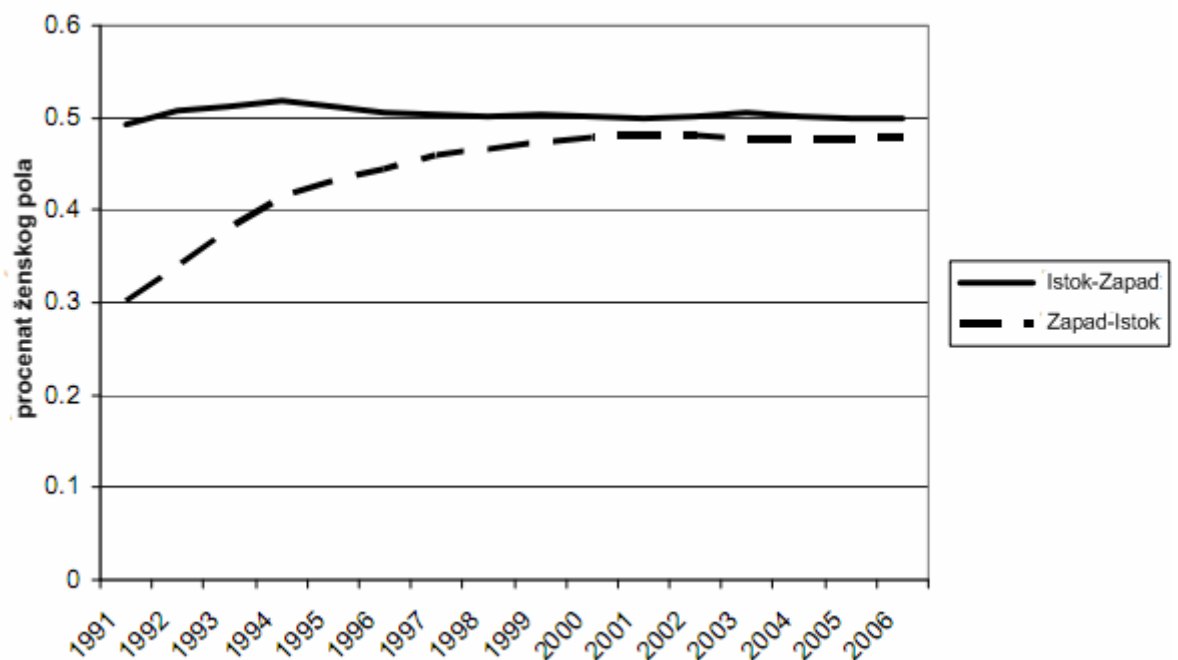
¹¹⁰ Steiner, C. (2004): *Bleibst du noch oder gehst du schon? Regionale Mobilität beim Ausbildungs- und Erwerbseinstieg ostdeutscher Jugendlicher*. U: Berliner Debatte Initial.

muškarci su zastupljeniji u migraciji od Zapada ka Istoku. Takođe, u ovom smeru migracija i starosna struktura je drugačija - muškarci su zastupljeniji u svim uzrasnim grupama (sa izuzetkom najstarije), ali i broj žena se tokom vremena postepeno povećava.

Što se tiče bračnog statusa, oni koji su u braku manje migriraju u odnosu na neoženjene/neudate pojedince, razvedene ili udovce/udovice. Same žene (posebno uzrasta od 18 do 30 godina) češće migriraju od slobodnih muškaraca. U grupi od 50 do 64 godine, bračni status ne igra značajnu ulogu i ne utiče na obim migracija, ali zato ima uticaja u grupi od 18 do 29 godina.

Procenat žena migranata u migracijskim tokovima od Istoka ka Zapadu i obratno

Izvor: Fuchs-Schündeln, N, Schündeln, M. (2008), Who Stays, Who Goes, Who Returns? East-West Migration within Germany since Reunification, Harvard University

Kada je obrazovanje u pitanju, primetan je trend migracija visoko obrazovanih ljudi ka Zapadu u potrazi za boljim radnim mestom i većom mogućnošću za usavršavanje, napredovanje i, najzad, većom zaradom. Tokom drugog talasa migracije, od 1997. do

1998. godine, razlike u obrazovnom nivou su naglašenije i on je vođen više mladim i obrazovanim pojedincima nego prvi.

Optimizam, odnosno pesimizam, takođe opredeljuju odluku. Kod optimističnih ljudi je tzv. psihološki trošak migracije manji što znači da se lakše i češće odlučuju da migriraju, i onda, kada to urade, trajnog je karaktera.

Lična ekonomska situacija, ali i šire - situacija i razvijenost regiona, uticali su na brže i učestalije donošenje odluke o migriranju. Naime, postojale su velike razlike čak i unutar pojedinih delova zemlje, pa je, na primer, u Istočnoj Nemačkoj primetna velika diferencijacija severnih i južnih delova - dok je sever bio visoko industrijalizovan, jug je više bio okrenut ka poljoprivrednim delatnostima tako da je bio i nastanjeniji. Svi indikatori populacije Istočne Nemačke beleže pad od 1950. godine, a jedan od najznačajnijih uzroka se svakako može naći u eksternoj migraciji. Dok populacija Zapadne Nemačke neprestano raste, populacija Istočne polako stari i umire izuzev nekoliko vibrantnih velikih gradova.

Istraživanje koje je izvršeno na osnovu uzorka od 383 migranata pokazuje da, ukoliko je veća stopa nezaposlenosti u okrugu, utoliko se više ljudi odlučuje za migraciju kao rešenje za pokušaj poboljšanja svoje materijalne situacije. Takođe, od udaljenosti, odnosno blizine (bivše) granice (kada se ima u vidu Istočna i Zapadna Nemačka), zavisi broj ljudi koji će emigrirati. Naime, što je veća udaljenost, veća je stopa migracija (oni koji žive blizu granice odlučuju se pre za putovanje od mesta stanovanja do mesta zaposlenja nego za emigraciju). Godišnji prosek ljudi koji su putovali je 370 000 u periodu od 1999. do 2004. godine.¹¹¹

Proces suburbanizacije koji je započeo krajem prošlog veka, doprineo je rastućoj razlici u obrascima migratornih ponašanja. Još od šezdesetih godina u Zapadnoj Nemačkoj se beleži trend seoba građana iz jezgra ka predgrađu grada, dok je ovaj proces u Istočnoj Nemačkoj kasnio skoro trideset godina, odnosno počinje tek sa

---

¹¹¹ Videti više u istraživanju koje se odnosi na period 1996-2006. godine u kojem je učestvovalo 383 migranata u: Fuchs-Schündeln, N, Schündeln, M. (2008), *Who Stays, Who Goes, Who Returns?* East-West Migration within Germany since Reunification, Harvard University, str. 16.

ujedinjenjem.¹¹² Veća je verovatnoća da će migrirati ljudi iz urbanih nego iz ruralnih sredina.

Iako, za razliku od većine evropskih zemalja, Nemačka nema jedan ekonomski centar koji dominira, već nekoliko velikih koji su rasprostranjeni širom zemlje, kao što su Frankfurt, Minhen, Dizeldorf i Hamburg, Bajern je omiljena destinacija migranata sa Istoka, a Berlin je jedina destinacija stalno rastuće popularnosti koja je konstantno privlačila više migranata još od 1993. godine.

Psihološki i socijalni faktori migracija Istok-Zapad i Zapad-Istok

Iako su velikodušne beneficije socijalne sigurnosti i povećanje zarada u nekom kraćem periodu zadržavali istočne Nemce kod kuće uprkos velikoj stopi nezaposlenosti, ipak su impresivno veliki broj ljudi koji je napustio ovaj deo Nemačke znatno uticali mnogobrojni psihološki i socijalni faktori koji su ubrzali ili olakšali odluku o emigriranju zbog velike neizvesnosti koju sa sobom nosi.

Stoga pojedinci koji već imaju uspostavljene društvene veze u zemlji destinacije imaju veće šanse za bolju adaptaciju po dolasku i za potencijalnim većim zaradama, a samim tim oni čine manjinu među povratnim migrantima. Zapažen je i nelinearan uticaj prihoda na nameru da se migrira.¹¹³ Oni koji su veoma vezani za lokalne zajednice teže se odlučuju da migriraju.

Sama odluka o povratku posle emigriranja se tumači na dva različita načina. Prema prvom konceptu, migranti povratnici su oni pojedinci koji su od samog početka imali nameru da samo privremeno migriraju na Zapad, dok drugu grupu čine oni koji su otišli sa željom da ostanu trajno, ali su ipak u nekom trenutku odlučili da se vrate. 18% onih koji su migrirali vratili su se posle izvesnog vremena na Istok.

Na ispitivanom uzorku (u već prethodno pomenutom istraživanju) došlo se do sledećih rezultata: 49% njih se vratilo u Istočnu Nemačku u roku od dve godine od migriranja, 76% u roku od četiri godine. Stariji migranti uglavnom se ne odlučuju da

---

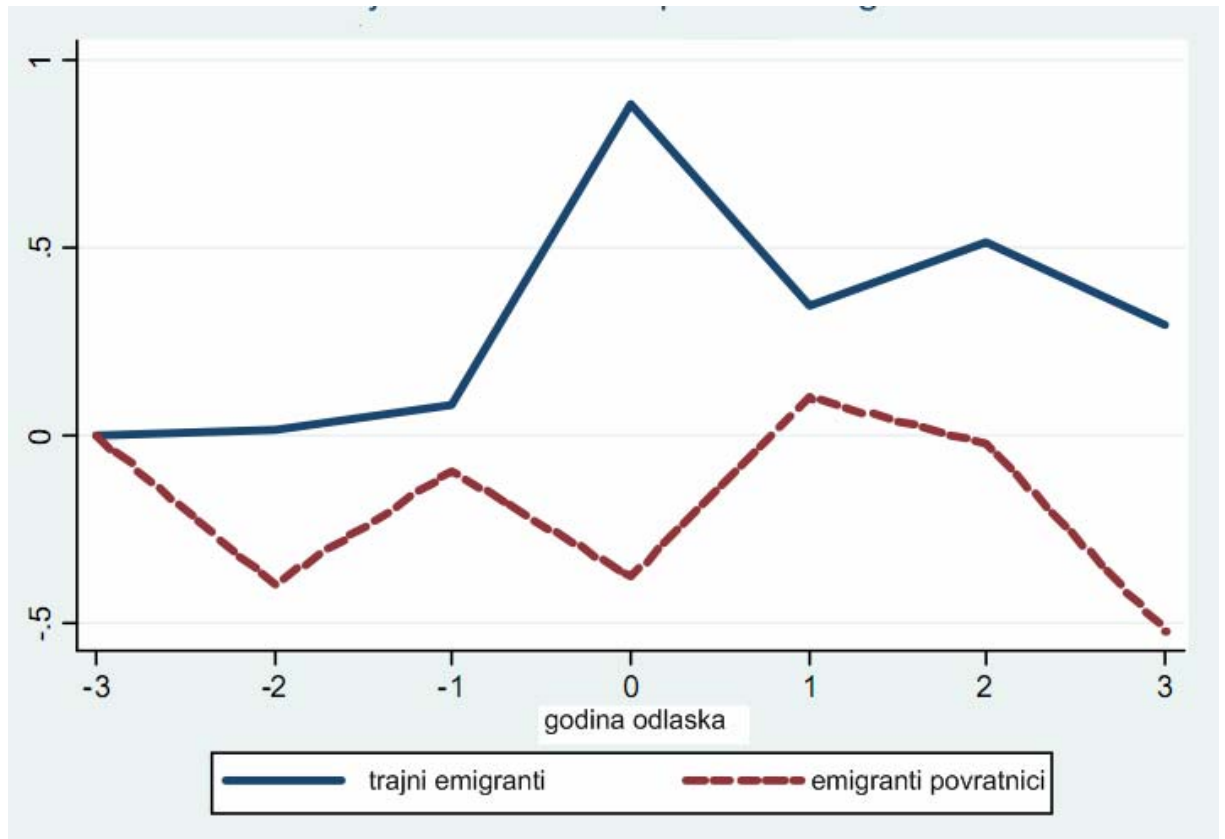
¹¹² Mädlin, H. (2003), *Migration Processes – Challenges for German Cities*, European Journal of Spatial Development, refered articles Nov 2003 - no 8.

¹¹³ Burda, Michael C., Härdle, W., Müller M., AxelWerwatz (1998): *Analysis of German East-West Migration Intentions: Facts and Theory*, Journal of Applied Econometrics

ostanu trajno, a isto tako i povratak je znatno češći nego u grupi uzrasta 18 do 29 godina. Značajan je broj onih koji se odlučuju da trajno migriraju u grupi od 30 do 49 godina u poređenju sa najmlađom uzrasnom grupom, ali stariji pojedinci češće odlučuju da se vrate u poređenju sa mladim. Iz svega ovog možemo zaključiti da su ljudi srednje dobi oni koji najčešće odlučuju da migriraju i ostanu.

U istom istraživanju, čiji je cilj između ostalog bio da se ispita zadovoljstvo života ove dve grupe migranata, posmatran je sedmogodišnji period - tri godine pre, tri godine po migraciji i godina u kojoj se desila migracija. Zadovoljstvo životom tri godine pre migracije je bilo neznatno veće kod povratnika (6.8 na skali, a kod trajnih 6.4 na skali od 0-10). Najveća razlika između ova dva tipa migranata je utvrđena u godini kada su migrirali tako da je kod stalnih migranata došlo do osetnijeg povećanja zadovoljstva životom koje se potom smanjuje u narednim godinama, ali ipak ostaje iznad nivoa pre odlaska iz jednog u drugi deo države. Kod privremenih migranata zadovoljstvo životom se ne menja značajno, već samo malo osciluje u godinama posle migriranja ali nikada ne dostiže neku veću razliku u odnosu na godine pre odlaska.

Zadovoljstvo života pre i po migraciji stalnih i privremenih migranata

Izvor: Fuchs-Schündeln, N, Schündeln, M. (2008), Who Stays, Who Goes, Who Returns? East-West Migration within Germany since Reunification, Harvard University

Zaključak koji se nameće je da inicijalne promene u zadovoljstvu životom u stvari prave distinkciju između migranata koji ostaju trajno u odnosu na one koji se vraćaju svojim domovima posle izvesnog vremena. Migranti koji odlaze sa namerom da trajno ostanu su sigurni da ipak preferiraju život na Zapadu tako da zadovoljstvo životom raste sa preseljenjem, dok kod onih koji odlaze samo privremeno sama činjenica da su promenili mesto prebivališta nista značajno ne menja, odnosno zadovoljstvo životom je uglavnom konstantno.

Literatura

- Barro, R. J. (1991), *Eastern Germany's long haul*, u: Wall Street Journal, Dow Jones and Company.
- Burda, Michael C. Härdle, W. Müller M. Axel Werwatz (1998): *Analysis*

- *of German East-West Migration Intentions: Facts and Theory*, Journal of Applied Econometrics.
- Burda, M. (2000), *East-West German Wage Convergence after Unification: Migration or Institution?*, Humboldt-Universität zu Berlin.
- Cesarani, D, Fulbrook, M. (1996), *Citizenship, nationality and migration in Europe*, Routledge, London and New York.
- Dietz, B. (2002), *East West Migration Patterns in an Enlarging Europe: the German Case*, Osteuropa-Institut Munich, *The Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 2 no. 1, September 2002, 29-43.
- Fuchs-Schündeln, N. Schündeln, M. (2008), *Who Stays, Who Goes, Who Returns?* East-West Migration within Germany since Reunification, Harvard University.
- Halfmann, J. (1997), „Immigration and Citizenship in Germany: Contemporary Dilemmas”, u *Political Studies*, vol. XLV, 260-274.
- Hansen, R. (2003) *Migration to Europe since 1945: Its history and Its Lessons*, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd., Blackwell Publishing, Oxford.
- Heiland, F. (2004), *Trends in East-West German Migration form 1989 to 2002*, demographic research, volume 11, article 7 (<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol11/7/>, preuzeto 1.10.2009).
- Ketzmerick, T. „Different operating modes of the labour markets in East and West Germany – a comment on Marcel Erlinghagen“, publikovano u: Köhler, Christoph et al. (Eds.): *Trends in employment stability and labour market segmentation – Current debates and findings in Eastern and Western Europe*. Mitteilungen aus dem SFB 580, Heft 16, S. 124-129.
- Kroenhert, S. Vollmer, S. (2002), *Where have all young woman gone?*, Gender-Specific Migration form East to West Germany, background paper World Development report, Reshaping Economic Growth.
- Mäding, H. (2003), *Migration Processes – Challenges for German Cities*, European Journal of Spatial Development, preuzeto sa sajta: <http://www.nordregio.se/EJSD/-ISSN 1650-9544-Refereed Articles Nov 2003- no 8> (septembar, 2009).

- Melzer, S. (2008), *Gender-Related Decision-Making on the Migration from East to West Germany*, Institute for Employment Research, International Comparisons and European Integration, preuzeto sa sajta: www.young-demography.org/.../S_M_Melzer_Nuremberg_20081010.pdf (28.09.2009).
- Steiner, C. (2004): *Bleibst du noch oder gehst du schon? Regionale Mobilität beim*
  - *Ausbildungs - und Erwerbseinstieg ostdeutscher Jugendlicher*. U: Berliner Debatte Initial.
- Uhlig, H. (2005), *Regional labor markets, network externalities and migration: the case of German reunification*, Humboldt Universitat zu Berlin, Deutsche Bundesbank, Center and CEPR.
- Zimmermann, Klaus F. (1994), „The Labour Market Impact of Immigration“, in Spencer, S., ed., *Immigration as an Economic Asset: The German Experience*, Oakhill, Trentham Book.
- Immigration and Population Change in Germany, Migration News, Volume 1, Number1, January 2005, preuzeto sa sajta: http://migration.ucdavis.edu/mn/comments.php?id=525_0_4_0 (05.10.2009.)
- http://www.statistik-portal.de/statistik-portal/en/en_jb01_jahrta5.asp (06.10.2009.)

DEMOLITION OF THE BERLIN WALL - REMOVAL OF BOUNDARIES BETWEEN EAST AND WEST IN RELATION TO THE FREE FLOW OF PEOPLE

Abstract

The unification of two of Germanies in 1990 represents the beginning of a new chapter in Germany history, and at the same time, a new chapter in the sphere of migration, with migrants becoming citizens formally as well. The East-West migration represents a significant phenomenon of the history of Germany and also an important migration episodes in general, not only immediately after the unification, but throughout the period spanning to present day.

The Berlin Wall was a symbol of the Cold War and the separation of East and West Berlin, or, more generally, between the Eastern (German Democratic Republic, GDR) and West Germany (Federal Republic of Germany, FRG) since 1949, and more specifically since its construction 1961. It was an "iron curtain" that prevented even the thought of crossing the "line of separation." November 9th 1989 the Wall was demolished and the borders of West Germany were opened to all those who came from the eastern parts of the country. The inflow of a large number of people who came in waves from Eastern to West Germany marked only the beginning of a long-term trend of high migration rates from the eastern to the western parts of the country that would have implications for all the systems of the German state.

With the final unification and the establishment of the German economic, monetary and social union, when East German currency was replaced by the West German Mark, and the subsequent adoption of the legal, tax and social security system of West Germany, all the barriers related to the movement of labor had been removed prompting a big jump in the comprehensive globalization process that would profoundly change and shape the demographic, economic and social picture of united Germany.

Keywords: *fall of the Berlin Wall, East Germany, West Germany, migration, demographic characteristics, work force.*

ANALIZE

PAD BERLINSKOG ZIDA – PROPUŠTENA ISTORIJSKA ŠANSA

Sažetak

U radu se analiziraju ideje koja nisu sprovedene, a koje su predstavljale moguće alternative rešenjima putem kojih se odgovorilo na dileme koje su se javile sa završetkom Hladnog rata. Globalna demokratija, jačanje instrumenata mira, vladavina prava i kosmopolitski socijademokratski poredak istražuju se kroz prizmu neostvarenih alternativa koje bi, da su ostvarene, značajno promenile kontekst međunarodnih odnosa koji je danas prisutan. Autor poseban akcenat stavlja na pitanja jednostranog tumačenja toka i ishoda Hladnog rata i prirode glavnih aktera. Unilateralnim delovanjem SAD koje je usledilo nakon pada Berlinskog zida, delom i kao posledica jednostranih tumačenja, stvoren je svet uvećanih neizvesnosti, novih kriza i antagonizma, lišen ozbiljnih, drugačijih vizija koje počivaju na odgovornosti prema opštem dobru.

Ključne reči: *Hladni rat, SAD, Zapad, neoliberalizam, demokratija, ljudska prava*

Uvod

Na koji način se procenjuju domašaji i učinci pada Berlinskog zida, svakako ključnog događaja pri kraju dvadesetog veka, u velikoj meri zavisi od toga kako se shvata sama priroda Hladnog rata, komunističkog sistema, kao i pretpostavki na kojima počiva međunarodni poredak. Dakle, Hladni rat se može jednostavno razumeti kao borba svetla i tame, dobra i zla, slobode i neslobode; komunizam, kao istorijska aberacija, iskakanje iz istorijskih šina kojem je pogodovala inferiornost slovenske civilizacije, tj. njena inherentna sklonost ka autoritarnosti i odbojnost prema modernizaciji. Karakter

---

¹¹⁴ Profesor na predmetima *Studije mira, Globalizacija i savremeno društvo* i *Teorija i praksa rešavanja sukoba* na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

međunarodnog poretka može se tumačiti kao da je definitivno oblikovan ideološkom osom sukoba Istoka i Zapada. Ukoliko se takvo stanovište zauzme, ono pretpostavlja da su sa raspadom sovjetske imperije, urušavanjem komunizma (u Evropi), glavni izvori globalne nestabilnosti, sukoba, agresivnog ekspanzionizma i zla uklonjeni i da je svet krenuo putem ujedinjenja na istorijski potvrđenim premisama demokratije i tržišne ekonomije u prilog miru i razvoju. Međutim, postoje i drugačija stanovišta koja Hladni rat vide kao interakciju dveju konkurentskih sila sa različitim ideološkim predznacima, sila koje nikad nisu međusobno zaratile, ali su „uspešno“ sarađivale na podeli sveta u neprikosnovene sfere vlastitog uticaja. Pojedini autori ga iz tih razloga nazivaju „illusionary war“ ili „shadow war“, jer smatraju da je on u velikoj meri predstavljao privid rata (Kaldor), tj. da je zaklanjao pravi sukob na osi Sever-Jug (Cummings).¹¹⁵ U svakom slučaju, odgovornost za nedostatnosti sveta - krize, opasnosti od nuklearnog rata, paralizu UN, ratove u Trećem svetu u toku pola veka (koliko je trajao i Hladni rat) pripada ekspanzionističkim aspiracijama njegovih glavnih protagonista, i teško se mogu pripisivati samo jednom ideološkom krugu. Nadalje, postoje autori koji smatraju da komunizam ne predstavlja suprotnost zapadnoj civilizaciji, već je zapravo druga strane njegove medalje. On nije nerazuman istorijski incident već, kako Bauman kaže, sistem koji takođe ima svoje korene u prosvetiteljstvu, koji je nastao u saglasju s nadama i obećanjima koje je nudila modernost. „On je moderan zbog svog ubeđenja da dobro društvo može biti samo ono koje je pažljivo dizajnirano, kojim se racionalno upravlja i koje je u potpunosti industrijalizovano“.¹¹⁶ Dakle, komunizam nije aberacija već proizvod temeljnih protivrečnosti zapadne kapitalističke civilizacije. Istovremeno, istorijska kontekstualizacija nastanka komunističkog sistema pretpostavlja da i njegov silazak sa scene zahteva istorijski filter. Iako je komunistički poredak (u evropskim okvirima) nedvosmisleno iscrpeo svoju sposobnost da izlazi na kraj sa vlastitim političkim i ekonomskim ograničenjima i unutrašnjim pobunama, to automatski ne znači da jedan red socijalnih učinaka koje je postigao nije zadobio rang tekovina koje su zavređivali reformu

---

¹¹⁵ Krupni globalni problemi, kao što je siromaštvo većine svetske populacije i njegovo uvećanje unutar i između država nakon Hladnog rata, problem zaduženosti nerazvijenih zemalja koji opstaje uprkos nizu obećanja i inicijativa bogatih država; sve do aktuelne globalne ekonomske krize koje je potekla iz SAD i zaljuljala svet, govorilo se da je Hladni rat bio samo jedna od matrica sukoba i podela i da se sveukupni lik sveta nije mogao izvesti iz njega, niti iz karaktera samo jedne strane u tom sukobu.

¹¹⁶ Z. Bauman, *Intimations of Post-Modernity*, London, New York, Routledge, 1992. pg. 59.

i nadogradnju umesto poništenje. Drugim rečima, uprkos njegovom slomu složenije knjigovodstvo u ovoj sferi nije suvišno, pogotovo ako se imaju u vidu socijalni problemi koji su buknuli u tranzicionoj eri. Da je složenije knjigovodstvo istorijski bilo moguće, i da je pobednička strana u hladnoratovskom sukobu odgovorila vlastitim reformama na prilike koje su se padom Berlinskog zida otvarale, kraj Hladnog rata ne bi bio „unilateralni čin“ već globalni zaokret vodećih aktera ka boljim odgovorima na pitanja razvoja, slobode i mira.

Izgubljene šanse

1. Problem mira

Gotovo u isto vreme kada je padao Berlinski zid, Sjedinjene Države su vojno intervenisale u Panami, navodno zbog zamašne trgovine droge njihovog nekadašnjeg saveznik, generala Norijege, kojeg su svrgli s vlasti i uhapsili. Njegovo hapšenje je uključilo i bombardovanje radničkih naselja i civilne žrtve čiji tačan broj je ostao do danas neutvrđen, mada postoje procene da je reč o nekoliko hiljada nedužnih građana. Dve godine nakon pada Berlinskog zida usledila je Pustinjska oluja, intervencija koalicije voljnih koju su predvodile SAD protiv Iraka. Irak je izvršio invaziju na suverenu državu Kuvajt čime je prekršio Povelju UN. Međutim, njegovi razlozi su bili bar podjednako (ne)ubedljivi kao i američki kada je reč o Panami, ali reakcija je bila sasvim drugačija. Napad na Panamu nije uzburkao ni svet ni UN, dok je napad Iraka izazvao vojnu intervenciju koja je preduzeta, a da se nije sačekalo na dejstvo sankcija UN, niti se uvažio potencijal posredničkih misija koje su otvarale perspektivu diplomatskog rešenja. Umesto toga, dramatično je prekršen princip proporcionalnosti i preduzeto je bombardovanje koje je, po rečima iračke opozicije, vratilo srednje razvijen Irak u predindustrijsko društvo. S Pustinjskom olujom započeo je novi ciklus intervencija (po mnogima, ona se knjiži u prvi postmoderni rat jer je podrazumevala žestoko bombardovanje iz vazduha, minimalu upotrebu kopnene vojske i maksimalnu upotrebu kompjutera i satelita) koje su uglavnom

predvodile SAD sa ili bez odoborenja UN. Spirala nasilja koja je obeležila posthladnoratovsko razdoblje, obuhvata i:

- vojna dejstva NATO u Bosni i Hercegovini, koja su predstavljala prve akcije izvan prostora svojih članica (*out of area*), a da pri tome nije promenjen član 5 *Povelje* NATO koji ne predviđa takve operacije,

- NATO bombardovanje SR Jugoslavije koje je preduzeto bez mandata SB, kršenjem vlastite *Povelje*, kao i odredbi nacionalnih ustava pojedinih zemalja članica. Imajući u vidu broj civilnih meta, razorno dejstvo korišćenog oružja - kasetnih i grafitnih bombi, kao i korišćenje osiromašenog uranijuma koje ima dugoročne, nesagledive, štetne posledice po zdravlje civilne populacije, NATO bombardovanje SR Jugoslavije je još jednom u kratkom periodu narušilo princip proporcionalnosti;

- vojnu intervenciju SAD protiv Avganistana nakon terorističkog napada Al Kaide 11. septembra 2001. na tlu Amerike i odbijanja talibanskog režima da izruči Bin Ladena koga su Amerikanci smatrali odgovornim. Umesto izručenja, Talibani su tražili nedvosmislene dokaze da je Al Kaida kriv za 11. septembar i suđenje u neutralnoj zemlji;

- na lažnim optužbama¹¹⁷ preduzetu drugu vojnu intervenciju u Iraku (2003.) koja je dovela do paklenog građanskog rata, u kojem je dosad, po nekim izveštajima, poginulo više od 600 hiljada ljudi. Kada su se odlučili za novu rundu bombardovanja Amerikanci su znali da Irak ne poseduje oružje za masovno uništenje, da sekularni režim Sadama Huseina ne podržava islamske fundamentaliste i da nema kontakte sa Al Kaidom, kao i da je već potpuno pacifikovan u svojim regionalnim ambicijama. Uprkos tome intervencija je preduzeta i kontrola nad ogromnim naftnim rezervama je uspostavljena;

- sporadično američko bombardovanje građanskim ratom iscrpljene Somalije zbog navodnog prisustva islamskih terorista, kao i podrška etiopskim vojnim napadima i unutrašnjim snagama koje ne mogu uspostaviti elementarni poredak;

- proširenje borbe protiv Talibana na Pakistan i njegovo sporadično bombardovanje, uz povećanje američkih vojnih trupa u Avganistanu i sve veći broj civilnih žrtava.

---

¹¹⁷ Vidi detaljan prikaz odnosa američke administracije prema realnosti Iraka, sistematsko prikrivanje ili zanemarivanje činjenica, obaveštajnih podataka da bi se opravdala vojna intervencija u: Džejms Rajzen: *Ratno stanje, Tajna istorija CIA-e i Bušove administracije*, Beograd, Samizdat B92, 2006.

Pobrojani događaji ukazuju da pobednik u Hladnom ratu kraj konfrontacije nije iskoristio da, u skladu sa izvornim načelima svoje demokratije, snažno afirmiše nenasilni pristup rešavanju sukoba umesto što je unilateralni trenutak obeležio brzom pribegavanju ratovima („rush to war“, R. Folk). Umesto strpljivom pregovaranju, jačanju autoriteta UN i međunarodnog prava, pobednik je i u novoj konstalaciji snaga, koja je nedvosmisleno išla njemu u prilog, ipak iznova dao preimućstvo nasilju/prinudi i samovolji, koristeći oružja koja svojim razmerama i destruktivnošću po pravilu nadilazile uzroke zbog kojih su se (navodno) intervencije preduzimale.

Pored intervencija i kretanje vojnih troškova dodatno potvrđuje da kraj ere Hladnog rata, ere koju je odlikovala besomućna trka u naoružanju, fabulozni vojni troškovi i stalna pretnja od nuklearne kataklizme nije proizveo odgovore koji su uvećavali nadu u stabilan svetski mir i preusmeravanje ogromnih ulaganja u naoružanje i razvoj, u zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba ogromnog broja svetske populacije koja živi u sramotnim uslovima. Prvi, početni znaci kada su vojni troškovi u pitanju ohrabivali su, jer je neposredno nakon završetka Hladnog rata došlo do njihovog smanjenja (ponajviše zbog pada troškova bivšeg Sovjetskog saveza). Međutim, takva tendencija nije dugo trajala, troškovi su počeli da rastu nakon nekoliko godina, a danas su premašili hiljadu milijardi dolara (najveći deo, gotovo 50%, otpada na SAD), problem nuklearnog oružja i dalje ostaje problem, ne samo zbog njegove proliferacije već i zbog novih planova pobednika i njihovih saveznika da ga učine „normalnim“ oružjem u borbi protiv terorizma (promena francuske doktrine samodobrane, npr.), kao i da se ono u ovom ili onom obliku rasporedi na granice bivšeg Sovjetskog saveza. Kako konstatuje Kamings (Cummings), kraj Hladnog rata ništa nije doneo sa stanovišta demontiranja ogromne vojne mašinerije koja je pokrenuta tokom pedesetih godina prošlog veka, *perpetuum mobile* koji je izgrađen da vodi ratove i koji ima interes da radi u prilog ratovanja.¹¹⁸ Takvom toku pripada i činjenica da ni hladnoratovska organizacija, kao što je NATO, nije demontirana iako je nestao Varšavski pakt, već se na tragu novog popisa pretnji – proliferacija slabih država, oružja za masovno uništenje, organizovani kriminal, globalni terorizam, ugrožavanje resursa vitalnih za održavanje zapadnih ekonomija,

---

¹¹⁸ B.Cummings, The end of the Seventy-year Crisis, in M. Woo Cummings, M. Loriaux, eds. *Past as Prelude*, Boulder, Westview Press, 1993. pg. 29.

krenulo u njegovo reformisanje, redefinisane i širenje, pretvaranje u globalnu vojnu pesnicu.

2. Neoliberalni umesto socijaldemokratski projekat

Ako imamo u vidu da su građani u bivšim socijalističkim zemljama očekivali da demontiranje socijalizma neće obuhvatiti i „socijalne tekovine“,¹¹⁹ da je privlačnost zapadnoevropskog modela u velikoj meri počivala na učincima države blagostanja i da su neravnomernosti globalnog razvoja i siromaštva upućivale na celishodnost opredeljivanja za globalni socijaldemokratski projekat (Held), moglo bi se reći da je s padom Berlinskog zida otvorena mogućnost za postizanje konsenzusa o modelu kapitalizma koji se ne bi zasnivao na razdvajanju društva i ekonomije, solidarnosti i efikasnosti. Još jednom se pojavio trenutak kada je Polanjijsko upozorenje, dato nakon tragedije Drugog svetskog rata, da se međunarodna politika ne rekonstituiše na načelima deregulacije i hegemonije najjače sile, imalo ogromnu težinu. Međutim, padom Berlinskog zida srušio se ne samo komunizam, već i konsenzus oko kejnzijskog modela kapitalizma. Pad komunizma se pretvorio u snažan podsticaj neoliberalizmu, koji je u novoj eri postao dominantan model. Raspad Sovjetske imperije i želja za inkorporacijom u kapitalizam značio je da više ništa ne stoji na putu globalnom tržištu i korporacijama (Klajn). Demontiranje jedne neuspešne utopije zamenjeno je drugom utopijom koja se, kako se pokazalo, takođe ne može ostvariti bez prinude, kršenja demokratskih načela, nasiljem (intervencijama, tajnim zatvorima, mučenjem, itd). Neoliberalna utopija pretvorila je tržište u apsolutnu normu, tj. deregulaciju, oštro rezanje javne potrošnje, sveopštu privatizaciju, čime se neravnoteža između individualnih i kolektivnih interesa snažno uspostavila, a funkcije države promenile tako što je ona postala sve manje odgovorna za javni interes (Burdije). Država

---

¹¹⁹ Zanimljivo je u ovom kontekstu pomenuti, da je tadašnji šef Sovjetskog saveza M. Gorbačov ozbiljno razmišljao o reformi svoje zemlje na socijaldemokratskim načelima, tj. prema skandinavskom modelu, i da je na početku imao podršku ključnih Zapadnih zemalja. Kako opisuje Naomi Klajn u knjizi *Doktrina šoka*, nakon prvobitne podrške takvoj orijentaciji Gorbačova, najrazvijenije zemlje sveta su mu ubrzo predočile da socijaldemokratski model nije prihvatljiv i da neoliberalni konsenzus zahteva da se prema tim načelima transformiše i Sovjetski savez, tj. da je Pinočeov model poželjniji. Vidi: Naomi Klajn, *Doktrina šoka*, Beograd, Samizdat B92, 2009, str.247-277.

se privatizuje, njene funkcije preuzimaju privatne korporacije od nadzora do vođenja ratova, od obaveštajnih delatnosti do upravljanja državnim birokratijom.

U ime konkurentnosti nastalo je doba odricanja od socijalnih tekovina (stalnog radnog odnosa, zdravstvenog i penzionog osiguranja, socijalnog staranja) u Zapadnoj i Istočnoj Evropi. Korenit raskid se vrši između društvenog i ekonomskog, a to se posebno reflektuje u izostanku odgovornosti i solidarnosti u nesreći, bolesti i bedi, u promeni sveta rada u kome fleksibilni rad postaje dominantan, individualna egzistencija obojena neizvesnošću i strahom od nezaposlenosti (Bauman), a čime se disciplinuju i učutkuju građani. Nestaju sindikati, udruženja, kolektivni zaštitnici interesa, odnosno, kako kaže Burdije (1999:109), sve kolektivne strukture sposobne da budu prepreka ekspanziji tržišta.

Zemlje oslobođene tutorstva komunizma, našle su se na novom „početku“, prolaženje kroz još jedan revolucionarni preobražaj, svođenje, kako kaže Koen, društva na *tabulu rasa*. (Klau Ofe je jednom prilikom primetio da su u zemljama bivšeg socijalizma izvršene revolucije koje nisu donele ništa novo, da su izvršene bez vizije, samo sa idejom rušenja postojećeg i preuzimanja „zapadnog modela“, i to u njegovoj neoliberalnoj varijanti). Revolucija se izvela kao „šok terapija“ savezom lokalnih i globalnih aktera koji su stvorili okvir za ekonomsku pljačku, tj. po rečima Koena, za „veliki građanski rata oko svojine“, golemo prelivanje javnog vlasništva u privatne ruke. U gotovo svim zemljama tranzicije povećalo se siromaštvo, socijalna nejednakost, nezaposlenost (mada u nejednako meri) i zaduženost. U pojedinim zemljama kao što su Rusija, Moldavija, Ukrajina, smanjila se i dužina života. Za većinu stanovništva socijalni pokazatelji tranzicije, naročito u početnim fazama, u mnogim aspektima podsećali su na restauraciju „divljeg kapitalizma“ u 19. veku. Direktni skok iz centralnog planiranja u neoliberalnu ekonomiju, težnja da se iz državne svojine pređe u potpuno privatizovanu privredu posebno je bila dramatična u prvoj fazi tranzicije Rusije. Brzina ekonomskog pada u toku ruske tranzicione recesije bila je vratolomna, po nekim autorima došlo je do najveće industrijske depresije nakon Drugog svetskog rata. Velesila je pretvorena u prosjaka, hiperinflacijom, rastom cena (1992. i 1998), devalvacijom, padom proizvodnje, nadnica, stranih investicija i standarda. Bekstvo kapitala iz zemlje je dostizalo 24 milijarde dolara godišnje, a tokom devedesetih godina imovina bivšeg Sovjetskog saveza,

koja je vredela dve stotine milijardi dolara, prodana je lokalnim kupcima za sedam milijardi dolara. Posebno je zanimljivo da su spoljni akteri, naročito iz SAD, igrali ogromnu ulogu u oblikovanju početne faze tranzicije i pružanju podrške domaćim saveznicima koje su smatrali promoterima i garantima reforme.

Kada je reč o EU, pad Berlinskog zida nije EU doneo samo ujedinjenje Nemačke, nove granice u dužini od osam hiljada kilometara, novu socijalnu strukturu, već je doveo i do redefinisanja nekih od temeljnih stubova vlastitog identiteta. Kao što primećuje Gidens (2007:200-202), pad Berlinskog zida nije ispostavio samo problem proširenja Unije na bivše socijalističke zemlje, već i temeljno redefinisanje vlastitog projekta. Pad komunizma zajedno sa širenjem i jačanjem neoliberalnog projekta globalizacije doneo je i zapadnom delu Evrope raskid, a ne kontinuitet, pre svega kada je u pitanju socijalni projekat. U težnji da ne izgubi ekonomsku i tehnološku trku, članice su u velikoj meri krenule putem prilagođavanja neoliberalnoj globalizaciji. Kako rezimira H. Brunkhorst, „sa sve slabijom pozitivnom integracijom socijalna država slabi i stagnira, a raste sigurnosna država, što je primer negativne integracije“.¹²⁰ Negativna integracija stvara sve veću potrebu za korigovanjem socijalnih posledica tržišta, ali domašaj nacionalnih država je sve slabiji. Uvećana je egzistencijalna nesigurnost, došlo je do novog siromaštva, nezaposlenosti i veće nejednakosti između građana i regiona. Raste značaj vlastite nacije i neprijateljstvo prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Identitet se uspostavlja nasuprot nadnacionalnim procesima i kulturnim različitostima koje su pojačane i otvaranjem prema Istoku. Pokušaj pronalažanja „trećeg puta“ kojim bi se u novim uslovima uspostavila ravnoteža između tržišne neefikasnosti, demokratije i solidarnosti, vremenom se promenio u promociju neoliberalnog projekta bez njegovih nužnih socijalnih korekcija.

3. *Vladavina prava*

Umesto učvršćivanja međunarodnog prava, tj. učvršćivanja vladavine prava na globalnom nivou i jačanja Ujedinjenih nacija (s obzirom da je s krajem Hladnog rata

---

¹²⁰ Vidi: Hauke Brunkhorst, *Solidarnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beogradski krug, Beograd, Multimedijalni institut, Zagreb, 2004. str151.

odblokirani Savet bezbednosti i upotreba veta postala retka), i da su se nagoveštavali partnerski odnosi između bivših neprijatelja, ipak su sa padom Berlinskog zida nadjačale tendencije selektivne primene međunarodnog prava i samoizuzimanja iz novog normativnog poretka na temelju asimetrične moći.¹²¹

U posthladnoratovskoj eri proglašavala su se nova pravila - era kosmopolitkog prava, prelazak iz „materijalne u moralnu zavisnost“ koja je podrazumevala doslednu zaštitu ljudskih prava, tj. mogućnost da svaki pojedinac dobije međunarodnu zaštitu ukoliko država nije u stanju da mu obezbedi zaštitu. To je značilo da se u novoj postkomunističkoj eri temeljno relativizirao suverenitet, da se ukinuo kao apsolutna norma koja štiti od spoljne intervencije, naročito kada su u pitanju slučajevi ekstremnog kršenja ljudskih prava. U skladu s tim lansirale su se nove sintagme o politički korektnom militarizmu, liberalnom intervencionizmu (M. Igantieff) koji nije u službi uskih nacionalnih, već opštih humanitarnih interesa. Previđeni su se realni odnosi moći, kao i spremnost glavnog hegemonu da svoju suverenost izražava samoizuzimanjem iz normi koje proklamuje. Zbog toga se nova šansa za jačanje prava na globalnom nivou, univerzalizacija ljudskih prava, pretvarala u povode za nelegalne vojne intervencije. Iskreni zagovornici nove etike, kojom su želeli da zaštite ljudska prava i stave ih iznad suvereniteta, previđali su upravo realnost odnosa moći, strukturalne determinante svetskog poretka koje su nadilazile matricu Hladnog rata. Dospevali su u paradoksalnu situaciju da se zalažu za nelegalne, ali legitimne vojne intervencije. Učinci svih preduzetih vojnih intervencija u ime „nove moralne zavisnosti“ ostavile su iza sebe porazne rezultate - od nedovršenog mira, tj. obustave nasilja bez rešenja uzroka sukoba, stvaranja slabih, neodrživih država, do rasula i građanskih ratova, brojnih civilnih žrtava. Pri tome, institucije kojima je trebalo ojačati vladavinu prava na globalnom nivou ostale su ili marginalizovane ili relevantne samo za pojedine države, ali ne i najjače.

---

¹²¹ SAD npr. nisu ratifikovale osnivanje Stalnog krivičnog suda, podržavale su secesiju, preduzimale su intervencije kršeći međunarodne pravne norme, kidnapovali su osumnjičene teroriste i lišili ih prava na odbranu.

Zaključak

Dosadašnje izlaganje ni u kom slučaju ne poriče činjenicu da je pad Berlinskog zida uklonio neprirodno iscrtanu granicu u Evropi, da je otvorio prostore slobode, državne autonomije, mobilnosti i komunikacije, pre svega, građanima iza „gvozdene zavese“. Međutim, ne možemo, a da istovremeno sa setom ne konstatujemo da taj jedinstven, neočekivan, i u prvoj fazi miran čin raspada komunističkog sistema nije iskorišćen za jačanje globalne demokratije, instrumenata mira, vladavine prava, za efikasno usmeravanje brige i preduzimanje koraka za korekciju socijalnih posledica dominantnog neoliberalnog projekta, tj. za sve koje je tranzicija i globalizacija marginalizovala i isključila.

Pad Berlinskog zida je bio šansa za mir i saradnju, za rehabilitaciju socijalnog kapitalizma koji bi olakšao traume tranzicije i globalizacije, za izgradnju efikasnijeg međunardnog poretka zasnovanog na vladavini prava, bio je šansa za bolju alternativu da su se SAD mogle odreći hegemonskih aspiracija, da su mogle da odole trijumfalizmu. Zato što je pad Berlinskog zida tretiran kao jedinstvena šansa za ekspanziju vlastitih interesa, a ne kao mogućnost za preobražaj osnovnih načela globalnog poretka, dobili smo svet uvećanih neizvesnosti, novih kriza, novih antagonizama, formi gramzivosti, svet koji je lišen ozbiljnih alternativnih vizija koje počivaju na odgovornosti prema opštem dobru.

Literatura

- Bauman, Zygmunt, *Intimations of Post-Modernity*, London, New York, Routledge, 1992.
- Brunkhorst, Hauke, *Solidaranost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beograd, Beogradski krug, Zagreb, Multimedijalni institut, 2004.
- Burdije, Pjer, *Signalna svet*, Beograd, Zavod za udžbenike, 1999.
- Cohen, Stephen, *The Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*, New York, Norton, 2001.

- Cummings, M. Woo, M. Loriaux, *Past as Prelude*, Boulder, Westview Press, 1993.
- Folk, Ričard, *Veliki teroristički rat*, Beograd, Filip Višnjić, 2003.
- Giddens, Anthony, *Europe in the global age*, Cambridge, Polity Press, 2007.
- Held, David, *Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*, UK, Polity Press, 2004.
- Klajn, Naomi, *Doktrina šoka*, Beograd, Samizdat B92, 2009.
- Rajzen, Džejms, *Ratno stanje, Tajna istorija CIA-e i Bušove administracije*, Beograd, Samizdat B92, 2006.
- William, Robinson, *Transnational Conflicts: Central America, Social Change and Globalization*, London, New York, Verso Press, 2003.

Radmila Nakarada Ph.D

The Fall of the Berlin Wall - a Missed Historical Opportunity

Abstract

The paper analyzes the ideas that have not been implemented, but represented possible alternatives to solutions used in response to the dilemmas that arose at the end of the Cold War. Global democracy, the strengthening of peace instruments, the rule of law and a cosmopolitan social democratic order is reviewed from the perspective of unrealized alternatives that would have - had they been brought to realization - significantly changed the context of international relations now present. The author puts special emphasis on questions related to unilateral interpretation of the course and outcome of the Cold War and to the nature of the main stakeholders. The unilateral U.S. action that followed the fall of the Berlin Wall, partly also as a consequence of unilateral interpretations, created a world of increased uncertainty, new crises and antagonism, which is devoid of serious, alternate visions based on responsibility to the common good.

Keywords: *Cold War, United States, West, neo-liberalism, democracy, human rights*

MEĐUNARODNI ODNOSI POSLE HLADNOG RATA - JEDNA KRATKA PRIČA O DVADESET GODINA TRAGANJA ZA IMENOM

„Život se živi unapred, ali se shvata unazad”- Sjeren Kjerkegor
„Istorija se živi unapred, ali se piše unazad“ – C. V. Wedgwood

Sažetak

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se opiše neuspešno traganje za imenom vremena posle Hladnog rata. Tekst će biti podeljen u dva dela. U prvom delu rada govorićemo o različitim pokušajima da se imenuje vreme posle Hladnog rata. U drugom delu rada propitaćemo koliko je takav jedan pokušaj uopšte moguć, odnosno ispitaćemo središnju hipotezu rada da su međunarodni odnosi posle Hladnog rata jedno specifično vreme, za koju je nemoguće pronaći samo jedno ime. Danas, „jedna veličina svakako ne odgovara svima“, to jest jedno ime ne može da prikaže svu složenost sveta u kojem živimo.

Ključne reči: *međunarodni odnosi, Hladni rat, svet posle Hladnog rata, globalizacija, terorizam*

---

¹²² Autor je asistent na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka. Tokom pisanja ovog teksta veliku pomoć pružila je Maša Petković, diplomirani politikolog za međunarodne poslove iz Beograda. Takođe, autor se zahvaljuje i gospodinu Bojanu Vraniću sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu koji je takođe dosta pomogao da ovaj tekst ugleda svetlo dana.

Uvod

Iako je tačno vreme okončanja Hladnog rata sporno (kao što je to bio slučaj i sa njegovim otpočinjanjem)¹²³, ono što niko ne spori jeste da je Hladni rat bio jedan od onih pojmova koji su obeležili vek iza nas. Na sličan način i svet u kojem mi danas živimo (tzv. poslehladnoratovski svet), ima u svom imenu ovaj pojam. Štaviše, i dvadesetak godina posle njegovog formalnog završetka, neke zemlje i neki narodi još uvek žive u granicama i okvirima koje im je nametnulo „vreme hladnog rata“.¹²⁴ Tako i zemlja u kojoj danas živimo, a koja je u prethodnim decenijama više puta menjala i svoje ime, teritoriju na kojoj se nalazi, i državno uređenje za koje se opredelila, takođe je bila pod velikim uticajem hladnog rata, odnosno, rečeno jezikom pionira proučavanja spoljne politike u našoj nauci o međunarodnim odnosima, profesora Momira Stojkovića: „Hladni rat je bio važna, ako ne i najvažnija determinanta spoljne politike ove zemlje“.¹²⁵ Po istom principu, i završetak Hladnog rata bio je najvažniji faktor u sudbini svih država na

---

¹²³ Pošto se ljudi najčešće vezuju za određene događaje kad žele da označe da je nešto otpočelo ili se završilo (što je po našem mišljenju pogrešno, jer je jako teško neki pojedinačan događaj označiti kao ključni u čitavom procesu dešavanja koji vode ka njegovom završetku ili njegovom otpočinjanju), tako se i za vreme završetka Hladnog rata najčešće navode sledeća tri događaja: 1) Pad Berlinskog zida, 9. novembra 1989. godine; 2) samit KEBS-a u Parizu održan od 19. do 21. novembra 1990. godine na kojem je usvojena „Pariska povelja za Novu Evropu“; i 3) podnošenje ostavke na mesto Predsednika Sovjetskog Saveza od strane Mihaila Gorbačova, 25. decembra 1991. godine. Prvi bismo označili kao *simbolički*, drugi kao *normativni*, a treći kao *faktički* kraj Hladnog rata. Takođe, slična situacija je i sa tačnim vremenom izbijanja Hladnog rata. Neki, poput Filipa Longvorta, britanskog istoričara, ovaj sukob vraćaju u vreme podele Rimskog carstva, a u najmanju ruku vreme revolucije u Rusiji iz 1917. godine i učešća zapadnih sila u građanskom ratu u Rusiji koji je usledio. Šire o tome videti u: Filip Longvort, *Stvaranje Istočne Evrope*, CLIO, Beograd, 2002. Za teorijske osnove Hladnog rata videti: Dragan Živojinović, „The Cold War Term, Role and Meaning in the Science of International Relations“, *Review of International Affairs*, Vol. LVI, No. 1119, July- September 2005, pp. 54-59.

¹²⁴ Tipičan primer jednog naroda koji još uvek živi u dve države, sa dva različita politička i ekonomska sistema jeste korejski narod. Naime, postojanje Južne i Severne Koreje i podela korejskog poluostrva na dve države, duž 38. paralele, glavni su relikti Hladnog rata. Pomalo patetično rečeno, iako već odavno nema među živima ni Staljina, ni Trumana, rezultati nekih njihovih poteza u vezi sa sudbinama naroda i država još uvek su i te kako živi. Videti npr: Simon Schama, „Comedy Meets Catastrophe“, *Financial Times*, September 25, 2009, Izvor: Internet, 09/26/09, <http://www.ft.com/cms/s/2/d8047d04-a963-11de-9b7f-00144feabdc0.html>

¹²⁵ Pod determinatama spoljne politike, profesori Momir Stojković i Velibor Gavranov podrazumevaju „objektivne okolnosti od kojih zavisi spoljna politika neke države“. Najjednostavnije, ako spoljnu politiku neke zemlje zamislimo kao nekav prostor u kome se različite jedinice nalaze u interakciji, determinante bi bile nekakva ograda oko tog prostora, odnosno okvir u kome se te jedinice mogu kretati. Tako je i Hladni rat bio jedan široki okvir u kojem se spoljna politika druge Jugoslavije kretala. Videti: Momir Stojković, Velibor Gavranov, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1972, str. 237.

ovim prostorima, pa i naše. Sama činjenica da više nije bilo rivalstva između supersila i da više nije bilo moguće biti ravnoteža između dva bloka, u mnogo čemu je uticala na to da događaji krenu tragičnim tokom. U tom smislu, ključno je pitanje u vremenu posle Hladnog rata bilo da li postoji jedna takva pretnja, jedna takva determinanta za koju bi se moglo reći da ima odlučujući uticaj na dešavanja u međunarodnim odnosima, barem u poslednjoj instanci.

Gledišta o tome bila su podeljena - tokom devedesetih godina neki su smatrali da je ta „čarobna reč“ *globalizacija*; nakon 11. septembra 2001. godine da je to *terorizam*, a posle američkog zaglibljivanja u ratove u Iraku i Avganistanu i velike finansijske krize od prošle godine, da je to opadanje američke i uspon kineske moći, to jest takozvano *pomeranje moći* sa Zapada na Istok, od Atlantika i Evrope ka Pacifiku i Aziji. Međutim, po našem mišljenju, nijedan od ovih pojmova nije uspevao da prikaže svu složenost međunarodnih zbivanja od pada Berlinskog zida naovamo. Naime, tek što se globalizacija počela zahuktavati, a država povlačiti, došlo je do teorističkih napada na Njujork i Vašington, i država se vratila jača nego ikada; taman se svet oporavio od talasa terorizma, došlo je do kraha Vol Strita i otpočinjanja najveće svetske ekonomske krize još od vremena Velike depresije.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se opiše to neuspešno traganje za determinantom u vremenu posle Hladnog rata. Tekst će biti podeljen u dva dela. U prvom delu rada govorićemo o različitim pokušajima da se imenuje vreme posle Hladnog rata. U drugom delu rada propitaćemo koliko je takav jedan pokušaj uopšte moguć, odnosno ispitaćemo središnju hipotezu rada da su međunarodni odnosi posle Hladnog rata jedno specifično vreme za koju je nemoguće pronaći jedno sveobuhvatno ime. Danas, „jedna veličina svakako ne odgovara svima“, to jest jedno ime ne može da prikaže svu složenost sveta u kojem živimo. Jedno od ključnih pitanja nauke o međunarodnim odnosima o tome kako nazvati određenu eru, to jest da li je moguće označiti neku eru pravim imenom dok živite u njoj ili to mogu da urade tek vaši potomci, po našem mišljenju zavisi od toga koliko je događaj po kom se neko doba naziva revolucionaran i sveprožimajući po svojoj prirodi. Na primer, činjenica da je pojava nuklearnog oružja „ohladila“ i sprečila ratove širokih razmera između supersila u velikoj meri je uticala da razdoblje Hladnog rata dobije svoje

ime još za vreme svog trajanja. Sa druge strane, neka druga vremena morala su da pričekaju da se završe i da im potonje generacije daju ime.

Neuspešno traganje za imenom

Iako je prošlo skoro dvadesetak godina od završetka Hladnog rata, vreme u kojem živimo još uvek nema svoje ime. A nije da nije bilo pokušaja da se ova era imenuje. Štaviše, stvari stoje sasvim suprotno. U takvom jednom poduhvatu učestvovali su mnogi, od stručnjaka i uglednih intelektualaca do najširih slojeva stanovništva, od Džordža Herberta Vokera Buša i njegove priče o „novom svetskom poretku“ početkom prošle decenije, pa do Džordža Vokera Buša i „globalnog rata protiv terorizma“ na početku ove. Kako pišu Derek Šole i Džejms Goldgajer u njihovoj sjajnoj knjizi o Americi između ratova¹²⁶ (Hladnog rata i rata protiv terorizma) u martu 1995. godine, uredništvo čuvenog američkog dnevnog lista *Njujork Tajms* pozvalo je svoje čitaoce da imenuju eru u kojoj žive.¹²⁷ Odgovori su bili raznovrsni i kretali su se od „doba nesigurnosti“, „doba fragmentacije“ do „doba velikih i propalih očekivanja“ i „doba kojeg čak ni istoričari sa Harvarda ne mogu da imenuju“.¹²⁸ Na sličan način o ovoj temi vodila se rasprava i na stranicama časopisa *Foreign Policy*¹²⁹. Naime, u letnjem broju ovog časopisa za 2000. godinu, uredništvo je poznatim stručnjacima iz oblasti međunarodnih odnosa postavilo pitanje kako bi se mogla nazvati vreme u kojem živimo. Tako je „Kristof Bertram,

---

¹²⁶ Videti: Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- form 11/9 to 9/11: the Misanderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, PublicAffairs, New York, 2008, pp. ix-xiii; „America Between the Wars: From 11/9 TO 9/11” transcript: Izvor: Internet, 06/25/08 http://www.cfr.org/publication/16454/america_between_the_wars.html

¹²⁷ Videti: James Atlas, „Ideas & Trends: Name That Era; Pinpointing A Moment On the Map of History”, *The New York Times*, Sunday, March 19, 1995. Izvor: Internet, 09/10/09, <http://www.nytimes.com/1995/03/19/weekinreview/ideas-trends-name-that-era-pinpointing-a-moment-on-the-map-of-history.html?pagewanted=all>

¹²⁸ Videti: Sarah Boxer, „Present To Leave Something for Posterity”, *The New York Times*, Sunday, April 2, 1995. Izvor: Internet, 09/10/09 <http://www.nytimes.com/1995/04/02/weekinreview/word-for-word-names-for-era-no-time-like-present-leave-something-for-posterity.html>; Kako navodi Sara Bokser, „odgovori su dolazili u najvećem broju od strane muškaraca i uglavnom su bili pesimistični. Pojam *globalno* bio je prisutan u više od 40 predloga, prefiksi „re“, „post“, „fin de“ i „cyber“ takođe su bili veoma česti. Postojalo je oko dvadesetak varijacija na temu „Milenijumske ere“ ili „Mesijanskog doba“. Videti: isto

¹²⁹ Videti: „Naming of an Era“, *Foreign Policy*, Summer, 2000, pp. 26-69.

dugogodišnji analitičar Sjedinjenih Država i direktor jednog od vodećih nemačkih *tinktenkova*, napisao da oni koji su živeli u doba renesanse i prosvetiteljstva, nisu bili svesni u kakvom su vremenu živeli i istakao da i mi živimo u eri *interregnuma*, eri koja ne može potrajati”. Robert Rajt, sa knjigama o globalizaciji koja je predstavljena kao igra čiji zbir nije nula (o svetu u kom je moguć ishod povoljan za sve), bio je zagovornik Klintonovog *Pax Kapitala*. On je bojažljivo primetio da je lično predložio to ime još 1989. godine, na početku ere, ali da se ono nije zadržalo. Ema Rotšild sa Kings koledža u Kembridžu nudi ime „doba nepotčinjenosti”. Živimo u „postrevolucionarnom univerzumu... slobodnijem od nasilne revolucije više nego ikada pre još od 1790-tih godina” (to jest vremena od Francuske revolucije i Francuskih revolucionarnih i Napoleonskih ratova - prim. D. Ž.)¹³⁰

Da li su „lisice“ konačno pobedile „ježeve“?

Ipak, takva jedna situacija ne treba da nas čudi, budući da je i u vremenima koja prethode našim situacija bila gotovo istovetna. Zar neko misli da su ljudi koji su živeli u vreme Tridesetogodišnjeg rata znali da će taj rat biti ključni događaj po kojem će njihovo doba nositi to ime? Na sličan način ni ljudi iz doba između 1919. i 1939. godine nisu bili svesni da će njihova era biti nazvana periodom između dva svetska rata. Primera je bezbroj, i istorija je prepuna heroja i događaja po kojima se određeni istorijski periodi pamte. Vremena, kao i ljudi, imena dobijaju na različite načine, nekad po ključnim karakteristikama određenog perioda, nekad po ljudima koji su ih obeležili, a nekad prosto kao nastavak neke druge ere. Stoga je Stenli Hofman, profesor Harvardskog univerziteta, potpuno u pravu kad tvrdi da kad za jednu eru ne znate kakva je, onda je zovete posle neke druge¹³¹. Ili, kao što to primećuje Ričard Has, visoki zvaničnik administracija oba Buša „siguran znak da su se eksperti našli u problem pokušavajući da pronađu ime je

---

¹³⁰¹³⁰ Videti: Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- from 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, p. x.

¹³¹ Videti: Stanley Hoffmann, Atlas 1995, navedeno prema: Aleksander Naht, „Američka spoljna politika u 21. veku“, *Ekonomika*, Beograd, 4/96, str. 164; Navedeno prema: Dragan R. Simić, *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 245.

korišćenje prefiksa 'post'... takvo označavanje otkriva da ljudi znaju samo gde su bili, ali ne i gde su sada, a ponajmanje kuda idu".¹³²

Po Tomasu Fridmanu, glavni problem sa ovakvom jednom situacijom leži u tome što su različiti teoretičari pokušavali da jednom hipotezom „uhvate“ svu složenost međunarodnih odnosa posle Hladnog rata. Tako on izdvaja četiri takva pokušaja da se označi glavna odlika ovog vremena. Kao prvo, tu je čuvena knjiga *Uspon i pad Velikih sila* profesora na Univerzitetu Jejl, Pola Kenedija¹³³; zatim, prvo tekst, a potom i knjiga američkog teoretičara, Frensis Fukujame o kraju istorije;¹³⁴ pa tekst i onda knjiga nedavno preminulog američkog politikologa Semjuela Hantingtona o sukobu civilizacija;¹³⁵ i na kraju, različiti eseji i tekstovi o „dolazećoj anarhiji“ novinara časopisa *Atlantic Monthly*, Roberta D. Kaplana.¹³⁶ Ono što je po Fridmanu zajedničko svim ovim pokušajima je da su „svi oni sadržali određene istine, ali nijedno nije uspelo da uhvati svet nakon Hladnog rata u svoj njegovoj potpunosti”.¹³⁷ Drugačije rečeno, „svaki od ovih radova je postao poznat po pokušaju da jednom frazom 'uhvati' jednu glavnu stvar, središnjeg pokretača, suštinski motor koji pokreće međunarodne odnose u posthladnoratovskom svetu – bio to u pitanju sukob civilizacija, kaos, opadanje imperija ili pak trijumf liberalizma”.¹³⁸ Pored prethodno pomenutih pokušaja da se u jednoj hipotezi „uhvati“ ceo poslehladnoratovski svet, mi smo u Tabeli 1 pokušali da prikažemo

¹³² Videti: Richard Haas, *Reluctant Sheriff*, Brookings Institution, Washington, D. C., 1999, p. 21. navedeno prema: Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- form 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, pp. xiii-xiv

¹³³ Videti: Pol Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

¹³⁴ Francis Fukuyama, „The End of History”, *The National Interest*, No. 16 Summer 1989, pp. 3-18. Za ovaj tekst na srpskom jeziku videti: Frensis Fukujama, „Kraj istorije”, *III Program Radio Beograda*, br. 84, 1990, str. 141 – 162.; Takođe, ovaj tekst je kasnije prerastao u knjigu, koja je prevedena na srpski jezik: Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Službeni List SRJ, Beograd, 1996 ili Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2002.

¹³⁵ Huntington, Samuel, „The Clash of Civilizations?” *Foreign Affairs*, 72:3 (Summer 1993), pp. 22-49. (Videti ovaj tekst na srpskom jeziku: Samjuel Hantington, „Sudar civilizacija”, u: Branko Milinković, Sanja Milinković, *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Međunarodna politika, Beograd, 1997, str. 327 – 350; Takođe, ovaj tekst je kasnije prerastao u knjigu, koja je prevedena na srpski jezik: Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, 1998.)

¹³⁶ Robert D. Kaplan, „The Coming Anarchy”, *The Atlantic Monthly*, February 1994, pp. 44 – 77.

¹³⁷ Thomas L. Friedman, *The Lexus and Olive Tree – Understanding Globalization*, Anchor Books, New York, 2000, pp. xix-xx

¹³⁸ Thomas L. Friedman, *The Lexus and Olive Tree – Understanding Globalization*, pp. xxi

neka od najvažnijih viđenja sveta posle Hladnog rata, a koja je Tomas Fridman izostavio u svom nabrojanju. Naravno, zbog nedostatka prostora i mi smo bili prinuđeni da neke od autora ne pomenemo. Dakle, tu su pored ova četiri (sa Fridmanovim ukupno pet) prethodno nabrojana viđenja i Džon Miršajmer sa svojim veoma uticajnim tekstom „Povratak u budućnost: nestabilnost u Evropi posle Hladnog rata“;¹³⁹ Džozef Naj sa različitim tekstovima i knjigama u kojima je razvijao ideju „meke moći“ u međunarodnim odnosima,¹⁴⁰ te Henri Kisindžer sa svojom bestseler knjigom *Diplomatija*,¹⁴¹ i mnogi, mnogi drugi.

Tabela 1: Različita viđenja sveta posle Hladnog rata: „ježevi“

Viđenje međunarodnih odnosa	Teoretičar i delo	Glavne hipoteze
Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao nastavak uspona i pada Velikih sila	Pol Kenedi, <i>Uspon i pad Velikih sila</i> , 1987.	-istorija uspona i pada velikih sila nikako nije završena -opasnost od imperijalnog prenaprezanja (nesklada između strateških obaveza i ekonomskih mogućnosti) preti i Sjedinjenim Državama kao i svim velikim silama pre nje
Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao doba novih izvora moći	Džozef Naj, <i>Soft Power</i> , 1990; <i>Bound to Lead</i> 1990.	-moć zavisi od konteksta -meka moć kao ključna u svetu posle Hladnog rata -Amerika ima manje tvrde moći, ali je u mekoj moći neprikosnovena

¹³⁹ Videti: John J. Mearsheimer, „Back to the Future- Instability in Europe after the Cold War“, *International Security*, Vol. 15 No 1, Summer 1990, pp. 5-56.

¹⁴⁰ Videti: Joseph S. Nye, Jr, „Understanding U. S. Strenth“, *Foreign Policy*, Fall 1988; Joseph S. Nye, Jr., „Soft Power“, *Foreign Policy*, Fall, 1990; Joseph S. Nye, Jr, „The Changing Nature of World Power“, *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No. 2., Summer, 1990, pp. 177-192.; Joseph S. Nye, Jr., *Bound to Lead – The Changing Nature of American Power*, Basic Books, New York, 1990.

¹⁴¹ Videti: Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon and Schuster, New York, 1994, za srpsko izdanje ove knjige videti: Henri Kisindžer, *Diplomatija*, I, II, Verzal pres, Beograd, 1999; ili, Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Klub plus, Beograd, 2008;

<p>Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao kraj istorije</p>	<p>Frensis Fukujama, <i>Kraj istorije</i>, 1989, 1992.</p>	<p>-trijumf Zapada i zapadne ideje -potpuno iscrpljivanje održivih alternativa liberalizmu -kraj istorije kao takve; krajnja tačka ideološke evolucije čovečanstva i univerzalizacija zapadne liberalne demokratije kao krajnjeg oblika ljudske vladavine</p>
<p>Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao „povratak u budućnost“</p>	<p>Džon Miršajmer, <i>Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War</i>, 1990.</p>	<p>-sa prestankom Hladnog rata doći će i do urušavanja bipolarnog međunarodnog sistema i nastanka daleko nestabilnijeg, multipolarnog međunarodnog sistema koji će podsećati na evropsku ravnotežu snaga koja je prethodila Prvom svetskom ratu</p>
<p>Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao sukob civilizacija</p>	<p>Semjuel Hantington, <i>Sukob civilizacija</i>, 1993, 1996.</p>	<p>-temeljni izvor sukoba u novom svetu neće primarno biti ni ideološke ni ekonomske prirode, već kulturne prirode - nacionalne države ostaće najsnažniji subjekti u međunarodnim odnosima, ali temeljni sukobi u globalnoj politici biće između nacija i grupa različitih civilizacija</p>
<p>Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao povratak ravnoteže snaga i multipolarnog sveta</p>	<p>Henri Kisindžer, <i>Diplomatija</i>, 1994.</p>	<p>-povratak multipolarnog sveta gde će uz Ameriku tu biti i Evropska unija, Rusija, Kina, Japan, Indija - mogućnost novog „Evropskog koncerta“ na globalnom nivou -ravnoteža snaga i saradnja oko očuvanja ključnih vrednosti međunarodnog sistema kao glavne spone saradanje među velikim</p>

		silama
Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao dolazeća anarhija	Robert D. Kaplan, <i>The Coming Anarchy</i> , 1994, 2000.	-dolazeća anarhija kao prava strateška opasnost -Bolesti, prenaseljenost, migracija izbeglica, kriminal, nestašica resursa, propale države, privatne vojske, međunarodni karteli za preprodaju droge
Međunarodni odnosi posle Hladnog rata kao doba druge i treće ere globalizacije	Tomas L. Fridman, <i>Lexus and the Olive Tree</i> , 1999.	-globalizacija kao poseban međunarodni sistem koji je nasledio Hladni rat -posle Hladnog rata svet je prošao kroz drugu i sada se nalazi u trećoj eri globalizacije

Po Šoleu i Goldgajeru, „svi ovi prethodno pobrojani mislioci mogli bi se u jednom filozofskom smislu svrstati u „ježeve“. Naime, britanski politički filozof Isaija Berlin je, u zavisnosti od toga kako gledaju na svet, delio različite mislioce „na dve grupe: ježeve i lisice. Ježevi znaju za jednu veliku stvar... i imaju teoriju o tome kako svet funkcioniše i sve vide kroz tu prizmu. Lisice, s druge strane, znaju mnogo stvari, njih impresionira velika složenost sveta i mnogo manje su sigurni da su uvek u pravu oko svega“.¹⁴²

¹⁴² Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- from 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, Public Affairs, New York, 2008, pp. xii. Ova podela zasnovana je na eseju o Tolstojevom shvatanju rata čuvenog političkog teoretičara Isaije Berlina. Prema rečima samog Berlina, tema ovog eseja o Tolstoju zasnovana je na izreci starogrčkog pesnika Arhilohusa iz 7. veka pre nove ere o tome da „lisica zna mnogo stvari, ali jež zna jednu veliku stvar“. Videti: Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox: an Essay Tolstoy's view of History*, Simon & Schuster, New York, 1953.; Kako se tvrdi u jednom od tumačenja ovog uticajnog eseja, „u suštini, ljudi se dele na „ježeve“ i „lisice“. Ježevi imaju jednu, središnju viziju stvarnosti prema kojoj upravljaju svoja osećanja, disanje, iskustva i misli - ukratko to su „zavisnici od sistema“. Ježevi su tako, između ostalih, Platon, Dante, Prust i Niče. Lisice žive centrifugalne i centripetalne živote, sledeći mnogo različitih puteva, i uopšte imaju svest o stvarnosti koja ih sprečava da formulišu konačni veliki sistem „svega postojećeg“ samo zato što „znaju“ da je život previše kompleksan da bi se zgurao u ikakvu prokrusteovsku jednoobraznu šemu. Montanj, Balzak, Gete i Šekspir su u različitim stepenima bili lisice. Za Berlina doba prosvetiteljstva sa svim svojim vrlinama predstavlja doba ježeva. U eseju „The Divorce between the Sciences and the Humanities“ (1974, p. 326) objašnjava da je to zbog shvatanja da „svako pravo pitanje ima jedan istinski odgovor...“ – istinit za sve, na svakom mestu, u svako vreme; a put koji vodi do te istine je svima dostupan. Takođe, zaista istiniti odgovori ne protivreče jedan drugom čineći tako finu mrežu koja sve stvari drži zajedno. On je lično više cenio liberalnije, pluralističko (i u tom smislu romantičarsko) stajalište koje se odriče potrage za velikom sintezom i umesto toga uspostavlja sučeljavanje ideja gde jedna nije nužno tačna, a druga pogrešna. Marvin Bresler, profesor sa Prinštona, istakao je moć ježeva tokom

S pravom bi se moglo reći da je vreme Hladnog rata bilo plodno tlo za „ježeve“. Međunarodni sistem je bio statičniji, događaji su se odigravali mnogo manjom brzinom nego danas, i ponekad je bilo dovoljno pratiti odnose između supersila, broj i veličinu njihovih raketa sa nuklearnim bojivim glavama, i u najvećem broju slučajeva bilo bi vam jasno kakva je situacija. Međutim, vreme posle Hladnog rata prosto nije bilo pogodno vreme za „ježeve“. S obzirom da se svet razvijao neslućenom brzinom i zahvaljujući informatičkoj revoluciji i nikad većim mogućnostima za komuniciranje među ljudima gde su se događaji odigravali bukvalno pred našim očima, a sve to u odsustvu jedne preovlađujuće pretnje kakva je bila opasnost od nuklearnog sukoba supersila tokom prethodnog perioda, danas je mnogo teže predviđati, tvrditi od čega preti najveća opasnost ili koja je ključna odlika sveta u kojem živimo.

U tom smislu, a u odnosu na razdoblje koje mu prethodi, svet posle Hladnog rata, uprkos mnogim pokušajima da se učini tako nešto, prosto se opire pojednostavljivanju, a samim tim i nazivanju jednim imenom. Adam Roberts, dugogodišnji profesor međunarodnih odnosa na Oksfordskom univerzitetu tvrdi da je ključna odlika sveta posle Hladnog rata **pluralizam**. Pod tim on podrazumeva „pluralizam koji priznaje značaj više različitih pristupa međunarodnim odnosima: ne samo onih koji akcenat stavljaju na moć i interes kao u teorijama realizma; već i onih pristupa koji naglašavaju važnost ideja i normi, uticaj unutrašnje politike i ekonomske strukture na međunarodnu politiku, ulogu transnacionalnih pokreta i međunarodnih organizacija i postojanje novih vrsti izazova. To je pluralizam teorija, pluralizam političkih sistema, pluralizam različitih kultura i pogleda na svet, pluralizam metoda analize i pluralizam akademskih disciplina“.¹⁴³ U tom pluralizmu, teoretičari „lisice“ imaju najvažnije mesto.

Po njima, izgleda da je bolje odustati od pokušaja da se pronađe jedno ime ili jedna politička doktrina koja će odgovarati svima. Kako pišu Šole i Goldgajer, „propast

---

jednog našeg dugog razgovora: „hteo bi da znaš šta razlikuje one koji čine velike stvari od ostalih koji nisu ništa manje pametni? Oni su ježevi.“ Frojd i podsvest, Darwin i prirodni odabir, Marks i klasna borba, Ajnštajn i relativitet, Adam Smit i podela rada – svi su oni bili ježevi. Shvatili su da je svet komplikovan i onda su ga pojednostavili. „One koji ostavljaju najdublji trag,“ rekao je Bresler, „prate povici hiljada ‘dobra ideja’, ali preterao si!“ Izvor: Internet, 09/30/09, http://www.kheper.net/topics/typology/Fox_and_Hedgehog.html

¹⁴³ Videti: Adam Roberts, „International Relations after the Cold War“, *International Affairs*, Vol. 84, No. 2, 2008, 335- 350 (citat je sa strana 335-336).

paradigme 'rat protiv terorizma' dočarava jednu od trajnih pouka modernih međuratnih godina (misli se na razdoblje između kraja Hladnog rata i 11. septembra, prim. D. Ž.) da se potraga za zamenom za hladnoratovsku doktrinu kontejnmenta pokazala ne samo apstraktnom, već i opasnom zbog svoje preterane sklonosti ka pojednostavljivanju. Od kraja Hladnog rata, američki političari i teoretičari uzaludno su pokušavali da definišu ovu eru i opišu novu glavnu svrhu države jednom rečju. Od kraja istorije Frensisu Fukujame, i novog svetskog poretka Džordža Herberta Vokera Buša, do širenja demokratije Tonija Lejka i Klintonovog traganja za sloganom globalizacija, nijedna fraza nije uspela da otkrije svrhu Amerike nakon Hladnog rata. I bila bi glupost verovati da je moguće uraditi tako nešto¹⁴⁴. Sam autor doktrine kontejnmenta, čuveni američki diplomata i profesor Univerziteta Princeton, Džordž Frost Kenan, na jednoj privatnoj večeri sugerisao je visokim zvaničnicima Klintonove administracije da „napuste traganje za jednom frazom. Umesto toga, savetovao je da prihvate svu složenost sveta i sastave “smisleni pasus ili dva umesto što pokušavaju da smisle parolu koja bi bila kratka poput nalepnice za auto.¹⁴⁵

Iako je teško označiti koji se teoretičari mogu svrstati u ovu grupu istraživača (jer se oni po definiciji opiru svakom svrstavanju i sistematizovanju), mi smatramo da je najvažniji njihov predstavnik profesor Džejms Rozenau, jedan od pionira nauke o međunarodnim odnosima, a naročito teorije spoljne politike. Naime, u svojim mnogobrojnim radovima¹⁴⁶ od 1990. naovamo, a koji su se bavili tzv. epohom u nastajanju (the emerging epoch), profesor Rozenau je po nama uspeo da predstavi središnju odliku sveta posle Hladnog rata - njegovu **složenost**. Naime, u njegovoj poznatoj kovanici

---

¹⁴⁴ Videti: James N. Rosenau, *Distant Proximities- Dynamics beyond Globalization*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2003, p. 3.

¹⁴⁵ Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- form 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, PublicAffairs, New York, 2008, pp. 315-316.

¹⁴⁶ Videti: James N. Rosenau, *The Turbulence in World Politics- A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990; James N. Rosenau, *Distant Proximities- Dynamics beyond Globalization*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2003; James N. Rosenau, „Illusions of Power and Empire”, *History and Theory*, Theme 44, December 2005, pp. 73-87; James N. Rosenau, *Study of World Politics- Volume II, Globalization and Governance*, Routledge, London, 2006; James N. Rosenau, *People Count- Networked Individuals in Global Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, Colorado, 2008;

Fragmegracija,¹⁴⁷ kojom označava spoj dva istovremena procesa koja se dešavaju u poslednjih dvadesetak godina, a to su nikad veći stepen integracija i u isto vreme izuzetno visok stepen fragmentacije, raspada država i težnje ka lokalnom, profesor Rozenau je uspeo da izrazi središnju odliku našeg doba, a to je napetost između starog i novog, između činjenice da nas, kako on to na jednom mestu kaže, globalizacija čini nikad bližim, a istovremeno nikad daljim od drugih ljudi. „Brojni analitičari označavaju epohu u nastajanju kao obeleženu globalizacijom, ali ovakav stav ne hvata dva suštinska procesa koja su na delu u svakoj zajednici... jedan koji teži većoj fragmentaciji i drugi koji teži uvećanoj integraciji. Mi živimo u nesređenom, razdvajajućem svetu fragegrativnih procesa koji održavaju i sile globalizacije i sile lokalizacije“.¹⁴⁸ Tabela 2 daje sliku tog fragegrativnog sveta onako kako je to predstavio sam Rozenau.

Tabela 2: Stepeni interaktivne dinamike fragegracije¹⁴⁹

Globalizujuće sile	Lokalizujuće sile
„Slobodno tržište” (međunarodne korporacije, međunarodni „hedž fondovi”, zamena valuta)	Dislokacija ljudi i država pripisana neodgovornom američkom i „zapadnom“ kapitalizmu; rastući jaz između bogatih i siromašnih, kao i rastući jaz među državama
Globalne političke i ekonomske institucije (UN, Svetska banka, MMF, Svetska trgovinska organizacija, itd.)	Smanjivanje količine prirodnih bogatstava zbog globalnog otopljanja, nestanka obradive zemlje i uništavanja životne sredine; masovne migracije, predrasude, etnocentrizam, etničke i rasne mržnje

¹⁴⁷ Pored ovoga termina, Rozenau navodi još nekoliko oznaka koje pokazuju svu protivrečnost posthladnoratovskog sveta kao što su: **chaord** (chaos + order) to jest, istovremeno postojanje haosa i poretka; **glocalization** (global + local) što označava preklapanje tendencija ka globalizaciji i lokalizaciji; **regcal** (regional + local), t.j. spoj regionalnog i lokalnog u međunarodnim odnosima. Videti šire o tome u: Dee W. Hock, *Birth of the Chaordic Age*, Berrett-Koehler Publishers, San Francisco, 1999; Roland Robertson, „Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity”, in: *Global Modernities*, ed. Mike Featherstone, Scott Lash, and Roland Robertson, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, 1995, pp. 25-44.; Susan H. C. Tai and Y. H. Wong, „Advertising Decision Making in Asia: ‘Glocal’ versus ‘Regcal’ Approach”, *Journal of Managerial Issues* 10, Fall 1998, pp. 318-339. Navedeno prema: James N. Rosenau, „Illusions of Power and Empire”, *History and Theory*, pp. 75-76.

¹⁴⁸ Videti: James N. Rosenau, „Illusions of Power and Empire”, pp. 75-76.

¹⁴⁹ Izvor: James N. Rosenau, *Distant Proximities- Dynamics beyond Globalization*, p. 15.

Engleski kao <i>lingua franca</i>	Pokreti za zaštitu kulturnog nasleđa najčešće bazirani na jeziku i običajima
Američka vojna, ekonomska moć i snaga kulture	Podozrenje prema američkoj hegemoniji, terorizam
Modernisti, naučna i tehnološka dostignuća u informatici i transportu	Tradicionalisti, religiozni fundamentalizam, nacionalizam

Pokušavajući da na jednom mestu iskaže svu složenost sistema u kojem živimo i da pokaže glavne izvore, to jest determinante fragegracije, Rozenau piše i sledeće: „Nekoliko izvora (determinanti - prim. D. Ž.) doprinosi procesu fragegracije. Osam ih je posebno važno i nabrojani su u redovima u Tabeli 3 sa još četiri kolone koje se odnose na nivoe agregacije na kojima dinamizam deluje. Kolona *mikronivo* se odnosi na pojedince; kolona *makro* na kolektive; kolona *mikro-makro* na interakcije pojedinaca i kolektiva; a kolona *makro-makro* na interakciju kolektiva. Podaci upisani u trideset dve kućice su približne, hipotetičke procene o načinu na koji se svaki pojedinačni izvor razvija na svakom od nivoa. Nijedna od hipoteza nikada nije bila sistematično testirana, već su usputno ponuđene kao prognoze pravca u kojima bi se dolazeća epoha mogla razvijati. Na taj način u Tabeli 3 se naglašava nepreglednost, nelinearnost i složenost naše razdvajajućeg (disaggregative) i fragegrativnog sveta. Složenost je merena uz uvažavanje činjenice da je svaki od osam izvora oblikovan i odlikuje ostalih sedam, kao i svaka dva ostalih šest, svaka tri ostalih pet i tako dalje. Postoji čitav niz kombinacija i permutacija, ukupno njih 85,344. Ono što sledi u Tabeli 3 je svedeno samo na osam izvora, ostavljajući da njihov uticaj, jedinstven ili u kombinaciji sa ostalima, čitaoci sami promišljaju ukoliko su tome skloni”.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Videti: Videti: James N. Rosenau, „Illusions of Power and Empire”, p. 76.

Tabela 3: Osam izvora fragegracije na četiri nivoa agregacije onako kako ih vidi Džejms Rozenau

Izvori fragegracije	Nivoi agregacije			
	Mikronivo	Makronivo	Mikro-makro	Makro-makro
Mikroelektronske tehnologije	Omogućavaju istomišljenici- ma da budu u kontaktu bilo gde u svetu	Čine veze kolektiva otvorenijim, povezanim i ranjivijim; omogućavaju mobilizaciju podrške	Ograničavaju vlade omogućavajući opoziciji da se efektivnije mobiliše	Ubrzavaju diplomatske procese; omogućavaju nadzor i obaveštaji rad
Revolucija u vičnosti	Širi horizont ljudskog saznanja na globalnom nivou; upućuju na važnost zbivanja u udaljenim mestima	Povećava kapacitete vladinih agencija da razmišljaju „izvan klišeja”, grabe prilike i analiziraju izazove	Ograničava proces donošenja odluka većim kapacitetom pojedinaca da zna kada, gde i kako da se uključi u kolektivnu akciju	Umnožava broj i povećava kvalitet veza među državama; učvršćuje njihove saveze i neprijateljstva
Eksplozija organizovanja	Omogućava višestruke identitete, podgrupe, afilijacije sa transnacionalnim mrežama	Povećava kapacitet za formiranje opozicionih grupa i traganje za alternativnim zakonima; odvaja javnosti od elita	Doprinosi pluralizmu i depersonifikaciji autoriteta; povećava mogućnost krize autoriteta	Čini globalnu scenu više transnacionalnom i ispunjenijom nedržavnim akterima
Bifurkacija globalnih struktura	Pojačava ulogu sukoba, deli lojalnosti i stvara tenzije među pojedincima; okreće ljude lokalnim	Omogućuje stvaranje novih nivoa vlasti i konsolidaciju postojećih nivoa u multicentri-	Daje moć protransnacionalnim grupama i grupama sa posebnim interesima da vrše uticaj alternativnim	Stvara institucionalni aranžman za saradnju u glavnim globalnim pitanjima, kao što su trgovina,

	nivoima vlasti	čnom svetu	kanalima	ljudska prava, životna sredina, itd.
Erupcija kretanja	Stimuliše imaginaciju i nudi dublji kontakt sa drugim kulturama; podvlači različitost stranog	Povećava veličinu i značaj potkultura, dijaspora i etničkih sukoba dok ljudi traže bolji život negde drugde	Povećava prekogranično kretanje i smanjuje kapacitet vlada da kontrolišu nacionalne granice	Povećava potrebu za međunarodnom saradnjom radi kontrole protoka novca, droge, imigranata i terorista
Slabljenje teritorijalnosti, države i suvereniteta	Podriva tradicionalne i nacionalne lojalnosti; povećava nepoverenje u vladu i druge institucije	Pojačava poroznost nacionalnih granica i težinu formulisanja nacionalnih politika	Smanjuje poverenje u vlade; čini nacionalni konsenzus teškim za postizanje i održavanje	Povećava potrebu za međudržavnom saradnjom na globalnim problemima, smanjuje kontrolu događaja koji prelaze državne granice
Kriza vlasti	Preusmerava lojalnosti; ohrabruje pojedince da zamene tradicionalne obrasce legitimnosti kriterijumima učinka	Slabi sposobnost vlada i drugih organizacija da oblikuju i sprovode zakone	Jača kapacitet javnosti da utiču i paralizuju rad vlada, STO-a i drugih organizacija	Povećava kompetenciju međunarodnih i nevladinih organizacija; podstiče diplomatski oprez u pregovorima
Globalizacija nacionalnih ekonomija	Ujednačuje ukuse potrošača; pojačava brigu oko zaposlenja; produbljuje jaz između dobitnika i gubitnika	Komplikuje poslove država prema tržištima; promovise poslovno udruživanje	Povećava napore da se zaštite lokalne kulture i industrije; omogućava talase protesta; polarizuje društva	Pojačava trgovinski i investicioni sukob; stvara impulse za izgradnju globalnih finansijskih institucija

Zaključak

Ukratko rečeno, ako je Hladni rat bio vrhunac doba u kojem su po rečima Emanuela Adlera, međunarodni odnosi bili još uvek u svojoj „njutnovskoj fazi“, „kada su države bile vrednovane samo po svojoj masi, to jest materijalnim dobrima kao što je teritorija, stanovništvo, prirodna bogatstva, industrijska i vojna moć“... takve jedno vreme danas je, tvrdi on, „bar u nekim delovima sveta stvar prošlosti“.¹⁵¹ U novom, „multilateralnom dobu“,¹⁵² sve je mnogo brže, protivrečnije i teže merljivo. Da nastavimo jezikom fizike koji je Adler koristio, u nekim delovima sveta, kao i u pojedinim dimenzijama ljudskih života, međunarodni odnosi se danas duboko nalaze u svojoj poodmakloj „ajnstajnovskoj fazi“. To znači da se sve može relativizovati i da se većina stvari i pojmova za koje „ježevi“ pronalaze tačno određeno mesto u svojim sistemima, u vremenu posle Hladnog rata i ne mora nalaziti baš tu, to jest može imati najmanje dve svoje strane.¹⁵³

---

¹⁵¹ Videti: Emanuel Adler, „The Change of Change: Peaceful Transitions of Power in the Multilateral Age“, in: Charles A. Kupchan, Emanuel Adler, Jean-Marc Coicaud and Yuen Foong Khong, Eds., *Power Transitions- The Peaceful change of International Order*, United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris, 2001, pp. 138- 158 (citata je sa strane 139).

¹⁵² Po Adleru ključne karakteristike „Multilateralnog doba“ su sledeće: 1) Guste mreže međunarodnih ustanova počinju da smanjuju anarhiju, barem u nekim delovima sveta. Takvu anarhiju Adler zove *tačkastom (punctuated anarchy)*; 2) Sve veći broj međunarodnih problema rešava se uz pomoć multilateralne diplomatije; 3) Globalizacija ekonomija i kultura je u velikom porastu; 4) pomeranje suvereniteta od država ka pojedincima; 5) pored država, prisutan je sve veći broj entiteta na međunarodnoj sceni koji su bez predsedana u svetskoj istoriji poput Evropske unije, na primer; 6) umesto „Ravnoteže snaga“ koja je bila glavni regulišući mehanizam u prethodnim razdobljima svetske istorije, u multilateralnom dobu tu ulogu preuzimaju vrednosti i pravila; 7) postoje regioni, poput onih koje se nazivaju *bezbednosnim zajednicama* u kojima su veliki izlivi nasilja poput rata gotovo nemogući. Videti: Isto, pp. 140-143.

¹⁵³ Tako Donald Snou, profesor političkih nauka na Univerzitetu u Alabami, govori o globalizaciji i geopolitici kao dvema stranama sveta posle Hladnog rata, Tomas P. Barnett o sukobu „globalizovanog jezgra“ i zemalja iz područja „neglobalizovanog jaza“. Tomas Fridman o „svetu Leksusa“ koji predstavlja simbol modernosti i „maslinovog drveta“ sa pričama o trajanju i tradiciji. I sve to naravno postoji u isto vreme, u istom svetu u kojem danas živimo. Videti šire o tome u: Donald Snow, *National Security for a New Era*, Pearson Longman, New York, 2007, Second edition; Thomas P. Barnett, „The Pentagon’s New Map“, *Esquire*, March 2003, izvor: Internet, 09/30/09, <http://www.thomaspmbarnett.com/published/pentagonsnewmap.htm>; Thomas L. Freidman, *Lexus and Olive Tree*.

U vremenu kada se po rečima poznatog američkog novinara Dejvida Halberstama traga za trivijalnim stvarima,¹⁵⁴ i u vremenu u vesti koje traju 24 sata dnevno, 365 dana u godini, mi ipak glasamo za „lisice“ budući da je ne samo nemoguće, nego i opasno pokušati sve objasniti jednom velikom slikom sveta, pogotovo u jednom prelaznom dobu kakvo je ovo danas.

Za kraj, još jednom ćemo citirati Adama Robertsa koji kaže sledeće: „Poslehladnoratovski svet zahteva mnogo više intelektualnog posmatranja, nego što je to trebalo za hladnoratovski svet... Ono što pokušavam da kažem je da je za razumevanje ovog razdoblja i svih njegovih izazova potrebno izbeći ekstreme političke i intelektualne misli... Početak mudrosti leži u prepoznavanju pluraliteta uzroka događaja... kao i u prepoznavanju pluraliteta perspektiva koje ostaju u posthladnoratovskom svetu”.¹⁵⁵ Jer, kako to kaže jedno od najstarijih i najistinitijih diplomatskih pravila, đavo se uvek nalazi u detalju. U vremenu posle kraja Hladnog rata - naročito.

Literatura

- Adler, Emanuel, „The Change of Change: Peaceful Transitions of Power in the Multilateral Age”, in: Charles A. Kupchan, Emanuel Adler, Jean-Marc Coicaud and Yuen Foong Khong, Eds., *Power Transitions- The Peaceful change of International Order*, United Nations University Press, Tokyo, New York, Paris, 2001, pp. 138- 158.
- „America Between the Wars: From 11/9 TO 9/11” transcript: Izvor: Internet, 06/25/08 http://www.cfr.org/publication/16454/america_between_the_wars.html
- Barnett, Thomas P. „The Pentagon’s New Map”, *Esquire*, March 2003, izvor: Internet 09/30/09 <http://www.thomaspmbarnett.com/published/pentagonsnewmap.htm>
- „Naming of an Era“, *Foreign Policy*, Summer, 2000, pp. 26-69.

---

¹⁵⁴ Videti: Derek Chollet, James Goldgeier, *America between the Wars- from 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, p. 316.

¹⁵⁵ Videti: Adam Roberts, „International Relations after the Cold War“, pp. 349-350.

- Atlas, James, „Ideas & Trends: Name That Era; Pinpointing A Moment On the Map Of History”, *The New York Times*, Sunday, March 19, 1995. Izvor: Internet, 09/10/09, <http://www.nytimes.com/1995/03/19/weekinreview/ideas-trends-name-that-era-pinpointing-a-moment-on-the-map-of-history.html?pagewanted=all>
- Berlin, Isaiah, *The Hedgehog and the Fox: an Essay Tolstoy's view of History*, Simon & Schuster, New York, 1953, Izvor: Internet, 09/30/09 http://www.kheper.net/topics/typology/Fox_and_Hedgehog.html
- Boxer, Sarah, „Present To Leave Something for Posterity”, *The New York Times*, Sunday, April 2, 1995. Izvor: Internet, 09/10/09, <http://www.nytimes.com/1995/04/02/weekinreview/word-for-word-names-for-era-no-time-like-present-leave-something-for-posterity.html>
- Chollet, Derek, Goldgeier, James, *America between the Wars- from 11/9 to 9/11: the Misunderstood Years between the Fall of Berlin Wall and the Start of War on Terror*, Public Affairs, New York, 2008.
- Friedman, Thomas L., *The Lexus and Olive Tree – Understanding Globalization*, Anchor Books, New York, 2000.
- Fukujama, Frensis, „Kraj istorije”, *III Program Radio Beograda*, br. 84, 1990, str. 141 – 162.
- Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslijednji čovek*, CID, Podgorica, Romanov, Banja Luka, 2002.
- Haas, Richard, *Reluctant Sheriff*, Brookings Institution, Washington, D. C., 1999.
- Hock, Dee W., *Birth of the Chaordic Age*, Berrett-Koehler Publishers, San Francisco, 1999.
- Huntington, Samuel, „The Clash of Civilizations?“ *Foreign Affairs*, 72:3 (Summer 1993).
- Kaplan, Robert D., „The Coming Anarchy”, *The Atlantic Monthly*, February 1994.

- Kenedi, Pol, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.
- Kissinger, Henry, *Diplomacy*, Simon and Schuster, New York, 1994.
- Longvort, Filip, *Stvaranje Istočne Evrope*, CLIO, Beograd, 2002.
- Mearsheimer, John J., „Back to the Future - Instability in Europe after the Cold War”, *International Security*, Vol. 15 No 1, Summer 1990.
- Roberts, Adam, „International Relations after the Cold War“, *International Affairs*, Vol. 84, No. 2, 2008.
- Rosenau, James N., *The Turbulence in World Politics- A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.
- Rosenau, James N., *Distant Proximities- Dynamics beyond Globalization*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2003.
- Rosenau, James N., „Illusions of Power and Empire”, *History and Theory*, Theme 44, December 2005, , pp. 73-87.
- Rosenau, James N., *Study of World Politics- Volume II, Globalization and Governance*, Routledge, London, 2006.
- Rosenau, James N., *People Count- Networked Individuals in Global Politics*, Paradigm Publishers, Boulder, Colorado, 2008.
- Simić, Dragan R., *Poredak sveta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
- Snow, Donald, M., *National Security for a New Era*, Pearson Longman, New York, 2007, Second edition.
- Stojković, Momir, Gavranov, Velibor, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1972.
- Živojinović, Dragan, „The Cold War Term, Role and Meaning in the Science of International Relations”, *Review of International Affairs*, Vol. LVI, No. 1119, July- September 2005.

Dragan Živojinović M.A.

International relations after the Cold War - a short story about 20 long years spent in search of a name

Abstract

This paper is an attempt to describe the unsuccessful quest for the name of time after the Cold War. It is divided into two parts. The first part covers the various attempts to name time after the Cold War. The second examines the feasibility of such an attempt and reviews the central hypothesis of the paper - namely that international relations after the Cold War constitute a specific time, that no single name can be given to. Today, "one size definitely does not fit all " and one specific name cannot encompass the complexity of the world we live in.

Keywords: *international relations, Cold War, the world after the Cold War, globalization, terrorism*

Vujo Ilić¹⁵⁶

Nemanja Džuverović¹⁵⁷

PROMENA KONTEKSTA DELOVANJA MIROVNIH INSTITUTA POSLE HLADNOG RATA

Sažetak

Članak se bavi razvojem i društvenom ulogom mirovnih instituta tokom trajanja Hladnog rata i nakon njegovog završetka. Razlozi nastanka, specijalizacije i porasta broja mirovnih instituta tumače se kroz uticaj političkog, ekonomskog i ideološkog aspekta hladnoratovskog okruženja. Kroz pet specifičnih faza prikazuje se razvoj institucionalizacije istraživanja mira. U članku se zastupa teza da je hladnoratovsko okruženje pogodovalo razvoju mirovnih instituta i da su promenjeni ekonomski i politički uslovi krajem Hladnog rata uticali da globalni značaj mirovnih instituta opadne iako društvene potrebe za njima nisu smanjene nestankom bipolarnog poretka.

Ključne reči: *mirovni instituti, istraživanje mira, Hladni rat, međunarodni odnosi.*

*“Zar ne bi bilo mudro podariti nauci o miru bogate i snažne škole,
kao što je učinjeno za njenu sestru, nauku o ratu?”*

Rafael Duboa (1849-1929)

Hladni rat se može odrediti kao poseban međunarodni sistem, odnosno okvir u kom se odigravao celokupan međunarodni život u periodu od 1945. do 1990. godine.¹⁵⁸ Takav okvir je uticao i na nastanak, razvoj i specijalizaciju mirovnih instituta, odnosno institucija koje se bave naučnim istraživanjem mira i sukoba.

---

¹⁵⁶ Centar za studije mira Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

¹⁵⁷ Asistent na predmetima *Studije mira* i *Globalizacija i savremeno društvo* na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

¹⁵⁸ „Dominantni okvir u kome se organizuju i dešavaju međunarodni poslovi...” (Fridman, 1999).

Mir je za vreme Hladnog rata imao snažnu političku konotaciju. Tokom dugotrajnog sukoba između Istoka i Zapada, mir je shvatan kao važno ideološko oruđe. Dok se na Zapadu Hladni rat video u kontekstu borbe za slobodu (Vestad, 2008), a kasnije i za ljudska prava (Gedis, 2005:184), mir je viđen kao propagandno sredstvo Sovjetskog Saveza. Ideja mira je na Zapadu dovođena u pitanje zbog toga što je neretko korišćena od strane Sovjeta, pa su i prvi istraživači mira zbog toga sumnjičeni za naklonost prema komunizmu (Botes, 2009).

Osnivači prvih mirovnih instituta svesno su izbegli korišćenje reči 'mir' zbog opasnosti da budu pogrešno interpretirani. Prvi institut u SAD formiran je 1959. godine na Univerzitetu u Mičigenu pod nazivom Centar za istraživanje rešavanja sukoba. Iste godine u Evropi je osnovana Sekcija za istraživanje mira pri Institutu društvenih nauka u Oslu. U uvodniku prvog broja „Časopisa za istraživanje mira“ osnivač sekcije i budućeg instituta, Johan Galtung, naglašava da se oni (istraživači mira) ne boje reči 'mir' i da je ideološka koegzistencija moguća (i poželjna) u okviru istraživanja mira (Galtung, 1964). Iako počeci institucionalizacije istraživanja mira nisu bili glatki, prilike su ipak bile nešto povoljnije u Evropi.

Tok Hladnog rata je odredio uslove u kojima je istraživanje mira institucionalizovano i u kojima se razvijalo. Vrhunci kriza, kao i otoplјavanje odnosa uticali su na pravce, promene fokusa, ali i organizacione promene unutar samih mirovnih instituta. Ova dinamika nije bila izolovana, već je bila deo šireg konteksta društvenih pokreta i promena koji su nastali kao reakcija na Hladni rat (mirovni, studentski, ekološki pokret, pokret za građanska prava). Godina 1989. i promena u međunarodnom sistemu koja je usledila kao posledica okončanja Hladnog rata doveli su do izmenjenog konteksta u kom su se mirovni instituti obrazovali i razvijali. Višedecenijski ideološki sukob zamenili su procesi demokratizacije i širenja tržišnog modela, što je dovelo do drugačije percepcije pretnji miru i promena u delovanju mirovnih instituta.

Hladnoratovski period

Institucionalizacija (1945-1968)

Posledice velikih ratova imale su uticaja na stvaranje novih nauka i disciplina koje su se bavile problemima rata i mira. Kraj Velikog rata doveo je do formiranja nauke o međunarodnim odnosima, prve katedre koja je osnovana u Velsu 1919. godine i naučnih instituta, od kojih su neki u svom nazivu imali reč 'mir', kao što je bila Nemačka mirovna akademija iz 1930. i katedra u Lionu 1931. godine (Ramsbotam, 2004:35). Razaranja Drugog svetskog rata, pretnja nuklearnog oružja i osnivanje Ujedinjenih nacija, univerzalne organizacije osnovane sa ciljem očuvanja međunarodnog mira, nametnuli su kao nezaobilaznu temu u društvenim naukama problem rata i njegovog nestanka. U skladu sa tim, pioniri polemologije (nauke o sukobima i ratu) osnovali su prve institute u Parizu 1945. godine i nakon toga u Groningenu u Holandiji.

Za razliku od do tada postojećih disciplina (međunarodnih odnosa ili polemologije), u začetnike studija mira ubrajaju se naučnici iz različitih oblasti (sociologija, ekonomija, matematika) kojima je bila zajednička želja za promenom *status quo* uspostavljenog nakon Drugog svetskog rata. Ta želja je bila zasnovana na kvalitativnoj promeni u shvatanju mira. Umesto dotadašnjeg negativnog definisanja mira samo kao odsustva rata, uvode se novi koncepti kojima se mir određuje na potpuniji i kompleksniji način. Na takvim, novouspostavljenim, odnosima formiraju se prvi mirovni instituti.

Institucionalizacija istraživanja mira tekla je od neformalnih sastanaka i komunikacije između naučnika ka postepenom ustanovljavanju časopisa i institucija. Jedan od začetaka formalnog okupljanja predstavljala je grupa od dvadeset dva eminentna naučnika i filozofa (Rasel, Ajnštajn, Rotblad, Bor, Pauling) koji su, u cilju smanjivanja opasnosti od oružanih sukoba i traženja rešenja za globalne probleme poput nuklearnog naoružanja, započeli 1957. godine u Pagvašu u Kanadi sistem konferencija. Iste godine, grupa naučnika (ekonomista Kenet Boulding, matematičar i biolog Anatol Rapaport, socijalni psiholog Herbert Kelman, sociolog Robert Ejndžel i politikolog Dejvid Singer) okupila se oko izdavanja „Časopisa za rešavanje konflikata“, a dve godine

nakon toga (1959) ista grupa istraživača mira osnovala je Centar za istraživanje rešavanja konflikata i pored velikih otpora na mičigenskom univerzitetu.¹⁵⁹

Sa druge strane Atlantika, Johan Galtung (matematičar i sociolog) osniva Sekciju za istraživanje mira i sukoba pri Institutu za društvena istraživanja u Oslu, koju vodi i unapređuje je u samostalan Institut za istraživanje mira 1966. godine. Institutu je, kao i u slučaju Mičigena, prethodilo osnivanje „Časopisa za istraživanje mira“ 1964. godine.¹⁶⁰ U Velikoj Britaniji su za osnivanje prvih centara za istraživanje mira (u Lankasteru 1959. godine) bili odgovorni članovi verskog društva kveker¹⁶¹, koji su i u narednim decenijama zadržali veliki uticaj i pružali podršku inicijativama i projektima vezanim za mir (Botes, 2009). U Švedskoj, stabilna politička podrška istraživanju mira bila je prisutna tokom šezdesetih godina, a prevashodno je vezana za švedsku neutralnu spoljnu politiku i neprikosnoven primat socijaldemokrata (Gledič, 2004:20). Vlada je u znak 150 godina neprekidnog mira u Švedskoj¹⁶² osnovala Stokholmski međunarodni institut za istraživanje mira (SIPRI) 1966. godine. Međunarodno povezivanje istraživača mira formalizovano je 1964. godine osnivanjem Međunarodnog udruženja za istraživanje mira (IPRA).

Ovaj kratak period intenzivne institucionalizacije istraživanja mira odvijao se u vreme vrhunca sukoba između Istoka i Zapada (rat u Koreji 1950-1953, Suecka kriza i Mađarska revolucija 1956, podizanje Berlinskog zida 1961, Kubanska kriza 1962, početak vijetnamskog rata 1964). I pored toga što je političko usmerenje osnivača polja bilo pretežno prozapadno, u ovom periodu došlo je do prevladavanja 'neutralne' pozicije. Istraživači mira su svoj odnos prema sukobima počeli da zasnivaju u skladu sa odnosom

---

¹⁵⁹ Problem nedovoljnog finansiranja doveo je konačno do zatvaranja Centra 1971. godine.

¹⁶⁰ Botes je identifikovao dva modela rane institucionalizacije u SAD i Skandinaviji. Po jednom, istraživač koji bi počeo da se bavi pitanjima mira, okupio bi oko sebe grupu mlađih istraživača, kao što su to učinili Bolding ili Galtung. Svi ovi pojedinci su činili svojevrsan *invisible college*, neformalnu međupovezanu grupu koja je počela sa organizovanjem sastanaka, od biltena koji su razmenjivani poštom formirala naučne časopise i konačno osnivala formalne organizacije. Drugi način koji Botes naziva „institucionalnom adaptacijom“ odvijao bi se tako što bi postojeća organizacija potpala pod uticaj novog lidera ili grupe istraživača i navodi transformaciju „Instituta za istraživanje karaktera“ osnovanog 1930. u Sent Luisu, koji je pod Lencom 1960. prerastao u „Laboratoriju za istraživanje mira“. Najređe se, po Botesu, dešavalo da se okupi grupa naučnika koja bi osnovala potpuno novu naučnu instituciju (Botes, 2009).

¹⁶¹ Kvekeri (Društvo prijatelja) je jedna od najpoznatijih „crkava mira“, odnosno hrišćanskih protestantskih crkava (denominacija) koje kao deo svog učenja, koje po njima proističe iz Hristovog, naglašavaju mir. Učenje kvekeri podrazumeva da se u svakodnevnom životu „svedoči“ njihova vera u mir, jednakost, integritet (istinu) i jednostavnost (skromnost).

¹⁶² Nakon brojnih ratova 16. i 17. veka koje je vodila kao jedna od evropskih sila, poslednji ratovi koje je Švedska vodila (protiv Napoleona, kao i kratka kampanja protiv Norveške), završeni su do 1814. godine.

koji lekar ima prema bolesti. Smatralo se da, kao što je medicina nauka koja se stara o dobrobiti pojedinca, tako bi i istraživanje mira trebalo da postane naučna disciplina koja teži da se stara o dobrobiti društva. Prihvatanje takvog stanovišta podrazumevalo je da se ne može zastupati jedna ili druga strana u ovom ideološkom sukobu. Zauzimanje neutralne pozicije predstavljalo je izazov realističkoj školi mišljenja koja je bila dominantna u periodu nakon Drugog svetskog rata. Dodatni izazov preovlađujućem shvatanju sukoba predstavljala je ona grupa istraživača koja je naglašavala značaj mirnog rešavanja konflikata, koja se kao vrednost nalazila u Povelji UN, a u praksi bila sprovedena od strane Gandija u Indiji i Martina Lutera Kinga u Sjedinjenim Američkim Državama.

Radikalizacija (1968-1979)

Velike društvene promene, studentski protesti i antiratni pokret nastao kao reakcija na Vijetnamski rat i intervenciju u Čehoslovačkoj 1968. godine uticale su na nastavak institucionalizacije istraživanja mira. U ovom periodu nastavlja se sa osnivanjem novih instituta na Zapadu,¹⁶³ ali dolazi i do institucionalizacije u Latinskoj Americi (iznikle iz teorije zavisnosti, *dependencia*), u Indiji (u skladu sa gandijevskom tradicijom), Japanu (vezanom za nuklearna pitanja) i u Istočnoj i Južnoj Evropi (marksistička tradicija), što je zajedno vodilo većem uplivu mišljenja „iz Drugog i Trećeg sveta“ (Viberg, 2005:2).

Glavna osobina ovog perioda bila je radikalizacija polja istraživanja, usled uticaja koji je dolazio iz marksističkog i strukturalističkog polja. Ono što je bilo zajedničko za dotadašnje istraživanje mira bila je naklonost prema kvantitativnim metodama u skladu sa biheviorističkom revolucijom koja je predstavljala radikalni preokret u društvenim naukama. Međutim, nakon 1968. godine biheviorizam postaje simbol imperijalizma i američke dominacije, što ga čini metom kritike (Gledič, 2004:17). Radikalna struja, koja je svoje teorijsko određenje našla u radovima poput Galtungove „Strukturalne teorije

---

¹⁶³ Prvi instituti osnivani su u Skandinaviji, Holandiji, UK, SAD, dok drugi talas na Zapadu obuhvata osnivanje većeg broja novih instituta i katedri, između ostalih, Instituta za istraživanje mira u Lundu (LUPRI) i Instituta za istraživanje mira u Tampereu (TAPRI) 1969. godine.

imperijalizma” iz 1971. godine,¹⁶⁴ menjala je pored metodološke i političku orijentaciju istraživanja mira ka proistočnoj i projužnoj poziciji. Period dekolonizacije po mišljenju mnogih od njih nije bio praćen ekonomskim i kulturnim oslobađanjem „Trećeg sveta“. Vijetnamski rat je samo kristalizovao sukobe unutar polja. Tradicionalni istraživači videli su mogući izlaz iz rata kroz pregovore, dok su radikalni istraživači kraj videli samo u porazu SAD i pobedi Severnog Vijetnama kao jedinom načinu pravednog okončanja rata (Rodžers & Ramsbotam, 1999:746).

Konferencija IPRA iz 1970. godine umnogome je odredila ishod podele između protagonista „stare agende“ – zastupnika istraživanja uzroka rata, troškova naoružanja i integracija, i „nove agende“ u kojoj su dominirala pitanja eksploatacije, dominacije, zavisnosti i imperijalizma (Viberg, 2005; Kodama, 2004).¹⁶⁵ Ova velika debata se završila tako što su „tvrde struje“ na obe strane mahom napustile polje istraživanja mira, dok su umerene strane do sredine sedamdesetih godina uspele da svoje stavove sintetišu u koherentnu celinu.

Nove pravce istraživanja pratila je i promena organizacione strukture mirovnih instituta. U Oslu 1970. godine Johan Galtung napušta PRIO¹⁶⁶, nakon čega sledi period kolektivnog upravljanja u „egalitarnom duhu vremena” (Gledič, 2004:18). Uvodi se zajednička odgovornost članova instituta, u kome se izjednačavaju sva primanja i konsensualno donose odluke. Ovakva organizacija instituta proizvodila je česta unutrašnja neslaganja, ali je radikalno usmerenje nužno vodilo i ka sukobu sa strukturama vlasti. Krajem sedamdesetih dolazi do rezova u budžetima za društvene nauke (Gledič, 2004:18), pa tako i mirovni instituti postaju podložni uticajima od strane budžetskih davalaca. I pored svih navedenih poteškoća, u ovom periodu se konačno definisalo i zaokružilo polje istraživanja mirovnih instituta: izbegavanje nuklearnog rata, uklanjanje

---

¹⁶⁴ O uticaju ovog članka na polje studija mira najbolje govori podatak da je samo do 1992. citiran 367 puta, sedam puta češće nego sledeći autor na listi najcitiranijih članaka u JPR (Gledič, 1993).

¹⁶⁵ Rodžers i Ramsbotam (1999) govore o „minimalistima“ i „maksimalistima“, odnosno severnoameričkim pragmatistima i evropskim strukturalistima.

¹⁶⁶ Galtung 1970. prestaje da rukovodi PRIO, 1976. prestaje da uređuje JCR, a 1977. daje ostavku na mesto profesora univerziteta, u skladu sa svojim javno iznetim mišljenjem da nijedan pojedinac ne bi trebalo da predaje duže od deset godina.

nejednakosti i nepravde iz svetskog sistema i postizanje ekološke ravnoteže.¹⁶⁷ Ovako formirano polje istraživanja ostaje aktuelno sve do kraja Hladnog rata.

Adaptacija (1979-1989)

Stvaranje delimične saglasnosti o okvirima polja istraživanja bilo je moguće u uslovima otopljanja odnosa Istoka i Zapada (*Détente*) obeleženog Konferencijom o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao i serijom sporazuma o kontroli naoružanja (SALT I i II, ABM). Međutim, istraživanje mira je u uslovima zaoštavanja odnosa osamdesetih godina prošlo kroz period intenzivne adaptacije novim političkim i ekonomskim uslovima.

Godina 1979. predstavljala je vododelnicu Hladnog rata. Te godine počinje operacija SSSR u Avganistanu koja će voditi konačnoj diskreditaciji socijalističkog modela, prvi put je izabrana konzervativna vlada Margaret Tačer što je predstavljalo početak uvođenja neoliberalnog modela, a Kina se pod Deng Sjao-pingom nepovratno otvara ka Zapadu i okreće „socijalističkoj tržišnoj privredi”. U odnosima između Istoka i Zapada dolazi do zahlađenja (drugog Hladnog rata), obe strane se ponovno naoružavaju i postavljaju rakete srednjeg dometa u Evropi. U skladu sa formiranim poljem istraživanja tokom sedamdesetih godina mnogi instituti su davali osnova antinuklearnim pokretima koji su se širili Zapadom. Zbog takve političke pozicije („popuštanja Istoku“) došli su na udar novoizabranih desnih vlada i vlada desnog centra, što je učinilo finansiranje iz državnih (konvencionalnih) izvora još teže dostupnim (Rodžers, 1999:747). Smanjena davanja i veća budžetska restriktivnost vodili su ka većoj političkoj korektnosti kao novom trendu u delovanju instituta.

U Skandinaviji, prva konzervativna vlada u Oslu, izabrana 1981. godine, posle pedeset godina vlasti socijal-demokrata, obrazovala je komisiju koja je imala za cilj da ispita svrsishodnost istraživanja mira u PRIO (Gledič, 2004:22). Iako izveštaj Komisije nije bio suviše kritičan prema institutu, usledile su promene u organizaciji PRIO - uvodi se snažnije mesto direktora i upravnog odbora i ukidaju se jednaka primanja, što je sve

---

¹⁶⁷ Možda je ovo najbolje izraženo u uvodniku *Časopisa za istraživanje sukoba*: „Pretnja nuklearnog holokausta može ostati aktuelna i narednih vekova, ali pored istraživanja obuzdavanja i razoružanja postoje i drugi problemi kojima treba posvetiti pažnju. Časopis se mora posvetiti pitanjima međunarodnih sukoba vezanih za pravdu, jednakost i ljudsko dostojanstvo; problemima koje rešavanje sukoba ima u odnosu na ekološku ravnotežu...” (JCR, 1983).

činilo i deo njihovog samostalnog otklona od idealizma šezdesetih i radikalizma sedamdesetih godina. U slučaju Danske, parlamentarna većina (levo-liberalna) je, uprkos snažnom protivljenju vlade desnog centra 1983. Godine, uspela da odobri sredstva za osnivanje nezavisnog Centra za istraživanje mira u Kopenhagenu (COPRI, Gledič, 2004:21).

Sličan scenario odvijao se sa druge strane Atlantika. Vijetnamski rat, afera Votergejt i tajne operacije u Latinskoj Americi intenzivirale su kampanju za osnivanje prve Akademije za mir u SAD. Uspeh kampanje je pretočen u dvostranačku inicijativu u Kongresu za osnivanje Akademije za mir, koja je okončana donošenjem zakona kojim se osniva Američki institut za mir (USIP) 1984. godine.¹⁶⁸ Kao i u slučaju Danske, došlo je do protivljenja izvršne vlasti. Budžet odobren od strane Kongresa (16 miliona dolara) Regan je smanjio na četvrtinu iznosa, a pored toga odbijao je da postavi članove upravnog odbora i vršio opstrukcije rada instituta (Montgomeri 2003:484). Budžetska zavisnost USIP uslovlila je njenu političku korektnost - administracija je bila voljna da ga prihvati samo kao neželjen, ali relativno bezopasan institut.

Još pre kraja Hladnog rata, došlo je do vidljivih promena u institutima. Za razliku od prvih perioda institucionalizacije i radikalizacije, koji se, iako različiti, smatraju „zlatnim periodom“ istraživanja mira, već tokom osamdesetih je počelo prilagođavanje instituta novonastalim okolnostima. Aktivizam prepoznatljiv do tada (Viberg istraživanje mira smatra delom mirovnog pokreta) napušta se u korist strožijeg naučnog istraživanja, a političko usmerenje postaje „korektnije“ usled povećanog uticaja vlada.

Posthladnoratovski period

Nakon Hladnog rata dolazi do novih velikih izazova institucionalizovanom istraživanju mira. Treći talas demokratizacije po Semjuelu Hantingtonu počinje još 1974. godine, a nakon pada Berlinskog zida i raspada Istočnog bloka i SSSR, demokratija i tržište postaju „jedina igra u gradu“ (Fukujama, 1992). Sa krajem Hladnog rata postavlja se pitanje neophodnosti daljeg istraživanja mira, koje se vidi kao njegov proizvod i predlaže se gašenje discipline ili utapanje u međunarodne odnose ili bezbednosne

---

¹⁶⁸ U poslednjem trenutku naziv je preimenovan iz ‘akademije’ u ‘američki institut’.

studije.¹⁶⁹ Razlog tom uverenju bilo je očekivanje da će raspadom SSSR doći do nestanka ratova koji su viđeni kao posledica Hladnog rata (*wars by proxy*) i da će doći do smanjivanja intenziteta i učestalosti sukoba između novih demokratskih i tržišno orijentisanih država.

Međutim, iako je broj ratova vođenih između država smanjen, došlo je do neočekivanog porasta ukupnog broja oružanih sukoba unutar država (Harbom, 2006, videti grafikon 1). Zbog ovoga u nauci o međunarodnim odnosima dolazi do pomeranja središta istraživanja kada je u pitanju priroda sukoba nakon Hladnog rata i prevazilazi se čvrsto ustanovljena dihotomija unutrašnjih i međunarodnih sukoba. Ovakva promena ne bi bila moguća bez konceptualnog okvira koji je nastao upravo u polju istraživanja mira još tokom osamdesetih godina. Određenja „duboko ukorenjenih sukoba“ (Barton) i „dugotrajnih društvenih sukoba“ (Azar) odgovarali su novim okolnostima više nego postojeći koncepti drugih disciplina (Rodžers, 1999:748), što je pomoglo ponovnoj aktuelizaciji i nastavku razvoja istraživanja mira.

Adaptacija instituta tokom osamdesetih godina nastavljena je i tokom devedesetih u donekle promenjenim okolnostima. Umesto hladnoratovskih linija podela, nova pitanja pristižu na dnevni red istraživača mira - liberalni mir i bezbednost. Oba pitanja su prisutna tokom celog posthladnoratovskog perioda, međutim prvo pitanje se nalazi u središtu interesovanja do 2001. godine, a drugo postaje još prisutnije nakon te godine.

Liberalizacija (1989-2001)

U periodu nakon Hladnog rata vlade Zapada počinju intenzivno da koriste retoriku liberalnog mira¹⁷⁰ – predsednik SAD, Bil Klinton, u obraćanju naciji 1994. godine naglašava: „*Najbolji način da osiguramo našu bezbednost i postignemo trajan mir je da podržimo napredovanje demokratije širom sveta. Demokratije ne ratuju*

---

¹⁶⁹ Meksvini (1998) zaključuje da je iznenadni kraj Hladnog rata doveo mirovne institute do gubitka fokusa (polja istraživanja) formiranog tokom njegovog trajanja.

¹⁷⁰ Teorija demokratskog ili liberalnog mira u osnovi tvrdi da demokratije ne ratuju međusobno. Ideja o odnosu unutrašnjeg uređenja države i njene sklonosti da vodi ratove potiče još od Imanuela Kanta, dok je statističku potvrdu prvi put dobila u radu kriminologa Dina Babsta „*Elective Governments: A Force for Peace*“ 1964. godine.

međusobno".¹⁷¹ Koncept demokratskog (liberalnog) mira prvobitno je korišćen od strane istraživača međunarodnih odnosa, naročito tokom osamdesetih godina (Ramel, Dojl, Raset), a nakon 1989. godine postaje sveprisutan u društvenim naukama, pa i u istraživanju mira, u čijoj zajednici dolazi do oštih debata između njegovih pristalica i protivnika, koje su podsećale na podele između liberalnih i radikalnih istraživača mira krajem šezdesetih. Zavisnost od vlada koje su u ovom periodu (neposredno po okončanju Hladnog rata) imale politički interes u promovisanju koncepta liberalnog mira, vodila je vremenom i ka prevladavanju liberalne orijentacije unutar instituta.

U SAD, za razliku od finansijskih prepreka iz perioda osamdesetih, USIP je počeo da dobija znatno veću finansijsku i institucionalnu podršku – Kongres je odobrio veća sredstva, promenjen je zakon kako bi im se omogućilo finansiranje iz privatnih izvora i dodeljeno im je zemljište u administrativnom srcu Vašingtona (*National Mall*, Montgomeri, 2003). Po Botesu, povećano državno finansiranje USIP je važan uticaj koji ima potencijalno negativne posledice po nezavisnost pravca istraživanja. U Evropi je, prema Botesu, situacija bila nešto drugačija. Usled postojanja socijaldemokratske tradicije u većini evropskih država, finansiranje od strane države nije obavezno podrazumevalo potpuni gubitak nezavisnosti mirovnih instituta, ali ga nije ni sprečavalo.

Ipak, ovaj period je pored prozapadne (liberalne) orijentacije bio obeležen i trendom odliva značajnih individualnih istraživača koji su napuštali rad u institutima i osnivali nove, alternativne organizacije za istraživanje mira. TRANSCEND, osnovan od strane Galtunga 1993. godine, organizuje *online* univerzitet za mir i služi kao konsultant u mnogim konfliktima širom sveta. Jan Oberg, koji je bio direktor LUPRI do njegovog zatvaranja 1989. godine, osnovao je Transnacionalnu fondaciju za mir i istraživanje budućnosti (TFF) koja je takođe bila aktivna kao konsultant u nekoliko sukoba. INCORE iz Severne Irske, osnovan 1993. godine, stekao je svetsku reputaciju u kombinovanju akademskih analiza i konsultantskih usluga (Viberg 1999:6-7). Svi ovi alternativni vidovi istraživanja mira i načina njegovog finansiranja imali su za cilj očuvanje preko potrebne

---

¹⁷¹ Ni republikanski predsednik Buš mlađi nije odstupao od ovakvog stava. U svom obraćanju naciji 2005. godine on kaže: „Zbog toga što demokratije poštuju svoj narod i svoje susede, napredak slobode će voditi ka miru”.

nezavisnosti u periodu kada je dostupnost sredstava u sve većoj meri diktirala pravce istraživanja.

Sekuritizacija (2001-2009)

Nezavisnost u programima istraživanja instituta postala je još važnija nakon 2001. godine, kada, zbog terorističkih napada na Njujork i Vašington i vojnih intervencija koje su usledile, pitanja bezbednosti postaju sveprisutna. Istraživanje mira i klasične studije bezbednosti tradicionalno su imali drugačija polja istraživanja koja su neretko bila i suprotstavljena tokom Hladnog rata. Međutim, ove razlike postale su manje izražene radovima Berija Bazana i Ole Vivera, odnosno stvaranjem koncepata socijetalne i ljudske bezbednosti. Radovi ovih autora, poznatih kao „kopenhagenska škola“, nastajali su u okviru polja istraživanja mira (COPRI) i predstavljali su drugačiji pristup pitanjima bezbednosti. U meri u kojoj su navedena shvatanja ulazila u glavne tokove studija bezbednosti i međunarodnih odnosa, isto toliko su ugrožavala identitet istraživanja mira kao samostalne discipline. Najbolji primer je sam COPRI koji je, nakon što je doživeo međunarodno priznanje, izgubio mirovni identitet stavljanjem pod direktnu kontrolu vlade 1996. godine i potom utapanjem u Institut za međunarodne studije pod ministarstvom spoljnih poslova 2003. godine (Gledič, 2004:24).

Dominacija bezbednosnih pitanja pokazana na primeru COPRI može se videti i na globalnom nivou. Po poslednjim pokazateljima UNESCO baze podataka (UNESCO, 2001), u svetu je početkom prve decenije XXI veka postojalo oko 600 mirovnih instituta i centara za obuku u 90 država.¹⁷² Na osnovu podataka ove baze, moguće je analizirati oblasti njihove specijalizacije (videti grafikon 2). Pored mira i konflikata, kao tradicionalnih polja istraživanja, bezbednost zauzima vodeće mesto na globalnom nivou. Nenasilje, razvoj i mir, kultura mira i obrazovanje, oblasti koje su tokom evolucije istraživanja mira zauzimale neka od centralnih mesta, danas su potisnuta u korist bezbednosti i konflikata. Navedeni trend je, treba napomenuti, verovatno još izraženiji u poslednjih šest godina od 2003. godine do kada je baza obnavljana.

---

¹⁷² Većina njih se nalazi u SAD i Kanadi - 193, u Evropi prednjače UK i Nemačka sa po 40, Skandinavija sa 30 i Francuska, Španija i Italija sa ispod 20. U ostatku sveta, sa izuzetkom Indije i Japana u kojima se nalazi po 20, nema država sa više od jednocifrenog broja mirovnih instituta ili centara.

Izazov „sekuritizacije“ nameće potrebu da studije mira ojačaju svoj položaj upravo u onim oblastima koje su specifične za ovu disciplinu, poput nenasilja koje je imalo veći odjek u prvim fazama nastanka discipline (Viberg, 2005:10). Druga potreba je da se, umesto utapanja u danas politički atraktivnije studije bezbednosti, razvija istraživanje mira sa empirijski i teorijski zasnovanim, relevantnim predlozima mirovnih politika (Galtung, 2009). Fokus na bezbednosti u ovom periodu usmerio je pažnju istraživanja na regione koji su zbog prilika koji tamo vladaju (*neuspele države, države odmetnici, izvori terorizma*) „bezbednosno“ privlačni, dok su delovi sveta (Afrika) gde je pretnja miru možda i najizraženija ostali u senci. Adekvatni odgovori na ova pitanja, između ostalih, mogli bi pomoći institutima za istraživanje mira da se samopotvrde u svetlu savremenih izazova.

Zaključak

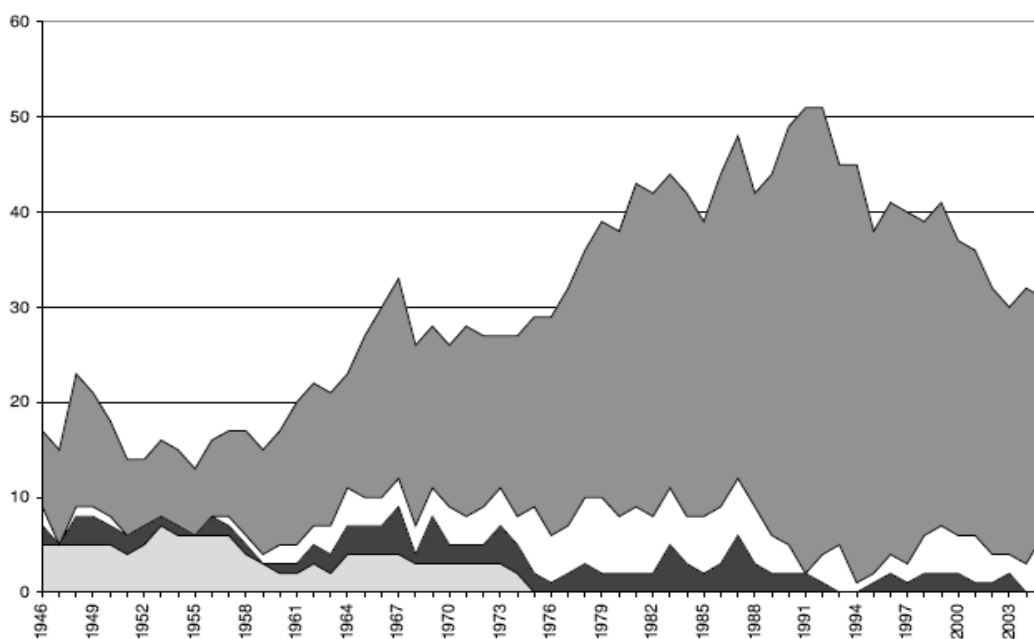
Pedeset godina institucionalizacije mira predstavlja put od nove ideje sa nesigurnom budućnošću, nekoliko instituta (Oslo i Mičigen), nekolicinom časopisa (JCR, JPR) i međunarodnim asocijacijama (IPRA) u začetku, preko trocifrenog broja instituta i dvocifrenog broja časopisa krajem sedamdesetih godina, akademske zajednice istraživača mira od dve do tri hiljade pojedinaca širom sveta pred kraj hladnog rata do današnjih šest stotina instituta na svim kontinentima.

Razvoj je obuhvatao „zlatni period“ intenzivne institucionalizacije zasnovane na biheviorističkoj revoluciji i radikalizaciji i aktivizmu izazvanim velikim društvenim promenama. Nakon njega dolazi do usporavanja rasta i početka institucionalne adaptacije uslovljene promenama u okruženju. Razvoj se nastavio periodom borbe za nezavisnost istraživanja i naučni identitet.

Ključni događaji i periodi Hladnog rata bili su presudni i za razvoj mirovnih instituta. Vrhunac konfrontacije Istoka i Zapada i pretnja nuklearnog uništenja podsticali su stvaranje instituta i dovođenje pitanja mira u centar naučnog interesovanja. Atmosfera otopljanja odnosa je omogućila upliv radikalne društvene kritike kao opravdanog polja delovanja mirovnih instituta nakon Vijetnamskog rata i studentskih protesta. Međutim, „drugi“ Hladni rat i obnavljanje trke u naoružanju, kao i promena ekonomskog modela

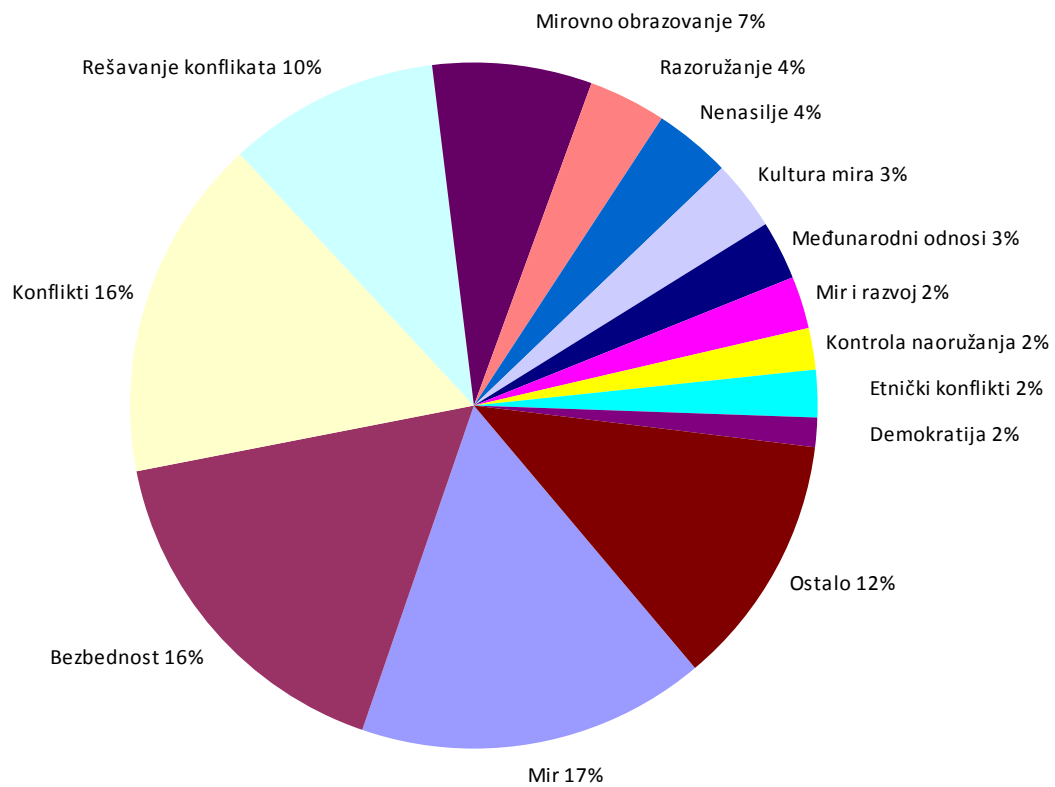
naveli su mirovne institute da se u većoj meri prilagođavanju uslovima koje su joj određivale vlade. Kraj Hladnog rata i promenjeni međunarodni sistem donose nove odgovore na koje je potrebno postaviti nova pitanja. Liberalni momenat predstavlja za neke institute period konsolidacije, dok je za druge vreme traganja za optimalnim modelom razvoja. Nakon 2001. godine, sveprisutna potraga za bezbednošću za oblast istraživanja mira predstavlja novo traganje za identitetom, a od koga će zavisiti i nastavak razvoja mirovnih instituta.

Grafikon 1. “Oružani sukobi od 1945 – 2003”

Legenda: Tamno siva površina predstavlja unutrašnje sukobe, ostale tri – internalizovane (bela), međudržavne (crna) i ekstrasistemske, kolonijalne ratove, svetlo siva.

Grafikon 2. “Oblasti specijalizacije mirovnih instituta nakon Hladnog rata”

Literatura

- Alger Chadwick F, Peace studies as a transdisciplinary project in (eds) Weibel Charles, Galtung Johan, *Handbook of Peace and Conflict Studies*, pp. 299-318, Routledge, London 2007, ISBN: 0415396654.
- Botes Johannes, Before PRIO: The Seedbed of Peace Research (1939-1959), The Fiftieth Anniversary of the Peace Research Institute Oslo-PRIO, Oslo, June 12, 2009.
- Bush George W, State of the Union Address, 2005, news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4231571.stm
- Cortright David, *Peace: A History of Movements and Ideas*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, ISBN: 9780449004135.

- Clinton William, State Of The Union Address, 1994, <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/politics/special/states/docs/sou94.htm>
- Dunn David J, *The First Fifty Years of Peace Research: A Survey And Interpretation*, Ashgate, Aldershot 2005, ISBN: 0754619192.
- Friedman Thomas L, *The Lexus and Olive Tree*, Farrar, Straus and Giroux, New York 1999, ISBN: 0374185522.
- Gaddis John Lewis, *The Cold War*, Penguin London, 2007, ISBN:9780141025322.
- Galtung Johan, An Editorial in *Journal of Peace Research* 1 (1) 1964 p. 4.
- Galtung Johan, What Peace Research Would Be Like If Founded Today, On the occasion of the Peace Research Institute Oslo-PRIO 50 Years, Oslo, June 5 2009.
- Gleditsch Nils Petter, What is peace research? An irreverent history, Lecture at the Henrik-Steffens-Vorlesung, Humboldt-Universitat, Berlin, June 3, 2008.
- Gleditsch Nils Petter, Peace Research and International Relations in Scandinavia: From Enduring Rivalry to Stable Peace, in (eds) Jung Dietrich & Stefano Guzzini, *Copenhagen Peace Research: Conceptual Innovation and Contemporary Security Analysis, Essays in Honour of Hakan Wiberg*, Routledge, London 2004, pp.15-26, ISBN: 0415324106.
- Gleditsch Nils Petter, The Most-Cited Articles in JPR, *Journal of Peace Research*, vol.30, no.4, Sage Publications 1993, pp.445-449, ISSN:00223433.
- Hantington Semjuel P, *Treći talas, demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, Stubovi kulture, Beograd 2004.
- Harbom Lotta et al, Armed Conflict and Peace Agreements, *Journal of Peace Research* 43(5): Sage Publications 2006, p. 619.
- *Journal of Conflict Resolution*, 27, 1, 1983.
- Kurlansky Mark, *Non-Violence, The History of a Dangerous Idea*, Jonathan Cape, London 2007, ISBN: 9780812974478.
- Kodama Katsuya, The IPRA Path, History of International Peace Research Association, June 25 2004, <http://soc.kuleuven.be/iieb/ipraweb/documents/iprapath.pdf>

- Lawler Peter, Peace Research, War, and the Problem of Focus, *Peace Review* 14:1, 2002, pp. 7–14, ISSN: 14699982.
- Mc Sweeney B, The Ethical Foundation of Peace Research: A Sociological Analysis, Paper Given at ISA Anual Convention, Mineapolis, 7-21 March 1998. (Unpublished) p. 10.
- Miall Hugh, Ramsbotham Oliver and Woodhouse Tom, *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformations of Deadly Conflict*, Polity, London 2004, ISBN: 9780745632131.
- Montgomery Mary E, Working for Peace While Preparing for War: The Creation of the United States Institute for Peace, *Journal of Peace Research*, vol.40, no.4, Sage publications 2003, pp. 479-496, ISSN: 00223433.
- Rogers Paul and Ramsbotham Oliver, Then and Now: Peace Research-Past and Future, *Political Studies*, Political Studies Association 1999, vol. 47(4), pages 740-754.
- Stephenson Carolyn M., Peace Studies, Overview, in (ed) Kurtz Lester R, *Encyclopedia of Violence, Peace, and Conflict, Vol. 2*, Academic Press 1999, ISBN: 012227010.
- UNESCO Peace Institutes Database, obnovljeno jul 2003, pristupljeno 25. 9.2009.
- <http://databases.unesco.org/peace/PeaceWEBintro.shtml>
- Van Den Dungen Peter and Wittner Lawrence S, Peace History: An Introduction, *Journal of Peace Research*, vol.40, no.4, 2003., Sage publications, pp.363-375, ISSN: 00223433.
- Vestad Od Arne, *Globalni Hladni rat*, Arhipelag, Beograd 2008, ISBN: 9788686933133.
- Wiberg Hakan, Peace Research - Past, Present, Future, appears in Portugues as Investigacao para a Paz: Passado, Presente e future“, in *Revista Crítica de Ciências Sociais*, vol. 71 (Junho 2005), pp. 21-42.

Vujo Ilić

Nemanja Džuverović, M.A

Change the Context of the Peace Institute Action after the Cold War

Abstract

The article deals with development and the social role of peace institute during the Cold War and after its end. Reasons for the creation, specialization and growth of the number of peace institutes are interpreted through the influence of the political, economic and ideological aspect of the Cold War environment. The development of the institutionalization of peace research is shown through five specific stages. The paper presents the thesis that the Cold War environment favored the development of peace institutes, and that the changed economic and political conditions at the end of the Cold War induced the reduction of the global importance of peace institutes even though the social needs for them have not decreased with the disappearance of a bipolar order.

Keywords: *peace institutes, the study of peace, the Cold War, international relations*

RAZVOJ GLOBALNOG CIVILNOG DRUŠTVA U POSTKOMUNISTIČKOJ EVROPI

Sažetak

Autorka se bavi razvojem globalnog civilnog društva u Srednjoj i Istočnoj Evropi od osamdesetih godina XX veka kada su na ovim prostorima nastale prve ideje o povezivanju civilnog društva preko nacionalnih granica. U prvom delu rada autorka definiše globalno civilno društvo nakon čega predstavlja razvoj prvih ideja i praksi globalnog civilnog društva u komunističkoj Evropi. Treći deo rada posvećen je razvoju globalnog civilnog društva nakon pada Berlinskog zida 1989. godine. U poslednjem delu rada autorka sumira promene u shvatanju i razvoju globalnog civilnog društva pre i nakon pada Berlinskog zida.

Ključne reči: *globalno civilno društvo, Srednja i Istočna Evropa, postkomunističke zemlje, aktivistička koncepcija, neoliberalna koncepcija.*

Uvod

Predmet ovog rada je razvoj globalnog civilnog društva u postkomunističkim evropskim državama¹⁷⁴ koji se prati od nastanka „slavnih“ ideja o globalnom civilnom društvu u osamdesetim godinama na prostoru Srednje i Istočne Evrope. Pored predstavljanja ovih ideja, pokušaću da odgovorim na pitanje šta se sa njima dogodilo

---

¹⁷³ Autorka je saradnica u nastavi na predmetima *Politička sociologija, Politička sociologija savremenog društva i Savremena država*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

¹⁷⁴ U radu neće biti razmatran razvoj globalnog civilnog društva u svim postkomunističkim zemljama, već samo u postkomunističkim zemljama Srednje i Jugoistočne Evrope. Širenje predmeta rada i na ostale postkomunističke zemlje bi zahtevalo dodatan prostor i angažovanje koje ovde nemamo na raspolaganju. Korišćenje termina *postkomunističke zemlje* ili *postkomunističke zemlje Srednje i Istočne Evrope* treba čitati imajući u vidu ograničenje koje u ovom radu podrazumeva.

nakon pada Berlinskog zida 1989. godine i rušenja komunističkih režima. Sledeće važno pitanje koje postavljam jeste u kom pravcu se na ovim prostorima globalno civilno društvo danas razvija.

Pad Berlinskog zida bio je prelomni trenutak ne samo u razvoju globalnog civilnog društva. Zid je predstavljao simbol Hladnog rata, blokovske podele sveta, straha, neizvesnosti, kršenja osnovnih ljudskih prava. Pad Berlinskog zida novembra 1989. godine označio je kraj dotadašnjeg svetskog poretka, smanjivanje tenzija i šansu za uspostavljanje trajnog mira i stabilnosti, otvaranje prostora za komunikaciju, pregovaranje i saradnju. Mnogi su izražavali svoje uverenje da je kraj Hladnog rata označio potpunu pobedu zapadnih vrednosti, političkog i ekonomskog sistema. Procesi globalizacije se sve više ubrzavaju, dolazi do sve veće globalne međuzavisnosti, širenja tržišne ekonomije i liberalne demokratije širom sveta. Globalno civilno društvo postaje sve aktivnije i prisutnije na globalnoj sceni.

Mnogi autori tvrde da suštinski 1989. godina nije donela ništa novo, već je samo ideje i vrednosti sa razvijenog Zapada trebalo izvesti na nerazvijeni Istok i Jug.¹⁷⁵ Zapad je u tom smislu preuzeo na sebe lidersku ulogu kao ekonomski, politički i društveni ideal koji su drugi trebali da dostignu (v. Holley, 1997). Ipak, kako naglašava Meri Kaldor (Mary Kaldor), osamdesete godine XX veka izrodile su neke nove ideje – povezivanje mira sa ljudskim pravima, novo razumevanje građanstva i civilnog društva i transnacionalizam ili internacionalizam na nivou društva (Kaldor, 2003:50). U ovom radu nas interesuje razvoj ovih ideja koje su označile nastajanje jedne nove, savremene koncepcije civilnog društva – globalnog civilnog društva. Kraj Hladnog rata, zajedno sa svim pratećim posledicama, dodatno je podstakao i ubrzao njegov razvoj širom sveta. Da li je ovaj razvoj ravnomeran, da li je globalno civilno društvo svuda jednoznačno i jednako razvijeno, videćemo na primeru postkomunističkih zemalja Srednje i Istočne Evrope.

---

¹⁷⁵ Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf) tvrdi da pluralistička revolucija iz 1989. godine nije donela nijednu novu opštu ideju, već predstavlja povratak konceptima civilnog i otvorenog društva (prema Pavlović, 2006:9). Francuski istoričar Fransoa Fure (François Furet) je još oštiji: „Uz svu buku i galamu, nijedna jedina nova ideja nije proizašla iz Istočne Evrope 1989. godine“ (prema Kaldor, 2003:50). Timoti Garton Eš (Timothy Garton Ash) takođe smatra da su ideje čije je vreme došlo stare, poznate ideje. I Habermas (Jürgen Habermas) je primetio da potpuni nedostatak inovativnih ideja ili ideja okrenutih ka budućnosti (prema Kaldor, 2003:50).

Rad počinje definisanjem i objašnjavanjem samog koncepta globalnog civilnog društva nakon čega se značajan deo rada posvećuje idejama iz osamdesetih godina da bi se prešlo na analizu razvoja globalnog civilnog društva nakon pluralističkih revolucija 1989. godine i na njegov uticaj i rasprostranjenost u postkomunističkim zemljama.

Šta je globalno civilno društvo?

Pod uticajem globalizacije kulture i ekonomije, usled razvoja novih informacionih i komunikacionih tehnologija dolazi do sve veće globalizacije civilnog društva. U savremenom svetu civilno društvo postaje sfera koja je najviše globalizovana; u tolikoj meri da danas sve više o civilnom društvu govorimo kao o globalnom civilnom društvu. Ono nastaje sa širenjem supranacionalne sfere društvene i političke participacije u kojoj se grupe građana, društveni pokreti i individue uključuju u dijalog, debate, konfrontiraju i pregovaraju jedni sa drugima i sa različitim vladajućim akterima – međunarodnim, nacionalnim i lokalnim – kao i sa poslovnim svetom, i to u meri i obimu koji je bio nezamisliv do tada (Anheier, Glasius, Kaldor, 2001:4).

Kaldor terminom „globalno civilno društvo“ opisuje globalne procese kroz koje pojedinci mogu da komuniciraju, utiču na donošenje različitih sporazuma, pregovaraju sa centrima političke i ekonomske vlasti. Ono uključuje sve one organizacije, bilo formalne ili neformalne, kojima bilo koja osoba može da se priključi i kroz koje donosioci odluka mogu da čuju stavove i mišljenja pojedinaca (Kaldor, 2003:79).

Globalizacija civilnog društva nije ravnomerna i njen intenzitet nije svuda isti. Dok su zapadna civilna društva danas globalna, u mnogim zemljama na Jugu koje nisu uključene u globalne tokove i nemaju pristup internetu i globalnim komunikacijama još uvek nisu razvijena savremena civilna društva i ona još uvek nisu postala deo kompleksne mreže globalnog civilnog društva.

Globalizacija civilnog društva donosi promene u shvatanju i definisanju civilnog društva. Sve ranije verzije civilnog društva imale su nekoliko zajedničkih karakteristika koje prestaju da važe za civilno društvo u njenoj savremenoj fazi razvoja: civilno društvo je u svim ranijim fazama bilo vezano za državu, ono je shvatano kao društvo u kom postoji vladavina prava, koje počiva na pristanku individua; kao društvo u kom

vladaju zakoni koji zamenjuju silu i nasilje. Takođe, u svim ovim shvatanjima civilno društvo je vezivano za određenu teritoriju (Kaldor, 2005:88). Globalno civilno društvo je civilno društvo koje se povezuje preko i uprkos državnim granicama, ono više nije vezano isključivo za državu već svoje zahteve usmerava i ka međunarodnim organizacijama i nadnacionalnim institucijama. Ono deluje na nadnacionalnim nivoima u kojima još uvek ne postoje formalne vladajuće institucije. Ono se interesuje za globalne teme koje više nisu u isključivoj nadležnosti nacionalnih država i bavi se problemima koji pogađaju celo čovečanstvo poput ekologije, ljudskih prava, mira, globalnog siromaštva, globalne nejednakosti i sl. Njegova interesovanja više nisu vezana za rešavanje problema i ostvarivanje određenih prava isključivo unutar nacionalnih granica pojedine države, već i za rešavanje problema koji se tiču svih građana sveta na globalnom nivou. Prema mišljenju mnogih autora, sve veća globalizacija civilnog društva podstiče uspostavljanje određenih nadnacionalnih nivoa upravljanja i demokratije.

Da bi neki civilni akter pripadao globalnom civilnom društvu, potrebno je da ispunjava bar neke od sledećih kriterijuma: 1. da se bavi suprateritorijalnim temama poput ekoloških promena ili prekograničnim kapitalizmom, 2. da koristi suprateritorijalne komunikacije (i-mejl, faks), 3. da ima prekograničnu organizaciju koja koordiniše ogranke širom planete, 4. da deluje na premisama suprateritorijalne solidarnosti, npr. između žena i radnika. Da bismo za neku organizaciju rekli da pripada globalnom civilnom društvu, prema Šolteu (Scholte), ona ne mora da zadovoljava sva četiri kriterijuma. Na primer, neke lokalne grupe boraca za ljudska prava mogu da budu deo globalnog društvenog pokreta iako, na primer, nisu čvrsto umreženi suprateritorijalnim komunikacijama i organizacijom, ali zadovoljavaju prvi i četvrti kriterijum (Scholte, 2000:277-278).

Civilne ideje u predvečerje promena iz 1989. godine

Veliki doprinos razvoju globalnog civilnog društva u sedamdesetim i osamdesetim godinama XX veka došao je sa prostora Srednje i Istočne Evrope¹⁷⁶ gde dolazi do ponovnog oživljavanja ideja o civilnom društvu i njegovog savremenog preporoda, posebno u Poljskoj, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, ali i u bivšoj Jugoslaviji, posebno u Sloveniji, što se u literaturi ređe primećuje. Civilno društvo počinje da se budi iz osnovnih ljudskih potreba za slobodom, očuvanjem vrednosti i identiteta daleko od represije i kontrole vlasti.

Kada se posmatra civilno društvo u komunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope, akcenat se najčešće stavlja na njegov doprinos demokratizaciji i rušenju režima, dok se vrlo malo pažnje posvećuje jednoj od posledica koje su nenameravano proizašle iz borbe za demokratiju i ljudska prava. Ta posledica je razvoj prvih ideja o globalizaciji civilnog društva. Meri Kaldor, Džon Kin (John Keane), Gideon Bejker (Gideon Baker) neki su od autora koji posebno ukazuju na ovu dimenziju civilnog društva Srednje i Istočne Evrope u godinama neposredno pred pad Berlinskog zida (Kaldor, 2003, Keane, 2003, Baker, 2002).

U komunističkim državama Srednje Evrope u kojima je politika imala potpunu prevlast nad društvom, u kojima je civilno društvo bilo potisnuto, bez prava na slobodu govora i mišljenja, gde je vladao konstantan strah i prisila i kontrola od strane vlasti nad svim segmentima života, jedini način da se pokrenu promene i započne demokratizacija bio je ponovno stvaranje autonomnih društvenih struktura odozdo, iz malih disidentskih krugova. Ranija iskustva sa pokušajima revolucija i otpora režimu koji su brzo bivali nasilno ugušeni, bila su jasan znak da je potrebno pokušati sa novim nenasilnim taktikama i strategijama odozdo, bez direktnog sukobljavanja sa političkom vlasti. „Jezik civilnog društva funkcionisao je kao efektivna moralna i politička utopija“ (Kin, 2003:32). Ono je težilo da stvori autonomne prostore daleko od vlasti, mala „ostrva civilnog angažovanja“ u moru nepravde, neslobode i nasilja (označeni terminima 'antipolitika'¹⁷⁷, 'život u istini'¹⁷⁸ ili 'paralelni polis'¹⁷⁹).

---

¹⁷⁶ Paralelno sa oživljavanjem ideja o civilnom društvu u Srednjoj i Istočnoj Evropi i potpuno nezavisno od toga, dolazi do oživljavanja civilnog društva i do razvoja ideja i prakse globalnog civilnog društva na prostoru Latinske Amerike kao izraza otpora autoritarnim vojnim režimima. Kako predmet ovog rada ne pokriva ova društva, o njima više neće biti reči. Za više informacija pogledati Baker, 2002.

¹⁷⁷ Koncept „antipolitike“ razvili su Vaclav Havel (Václav Havel) i Đerđ Konrad (George Konrad). Ovim terminom označavana je sfera društva koja se nalazi van totalne kontrole države (prema Kaldor, 2003:55).

U Poljskoj je sindikat *Solidarnost* postao sinonim za nastajuće civilno društvo i prema Mihnikovim rečima „garant sve veće poljske demokratije“ (Mihnik, prema Baker, 2002:28). Ovaj pokret karakterisalo je nenasilje, solidarnost i akcenat na dijalogu. Solidarnost je postala uzor civilnim grupama i pokretima u drugim državama i nada da je suprotstavljanje režimu i podrivanje režima odozdo i na miroljubiv način moguće i delotvorno. Kako kaže Kuron: „Ono sa čim se suočavamo jeste ogromni društveni demokratizujući pokret na svim mogućim nivoima. Nezavisni samoupravljajući sindikat *Solidarnost* je samo deo ovog pokreta i istovremeno njegov simbol“ (prema Baker, 2002:29). Ovaj pokret je sprovodio „samoograničavajuću ‘evolucionističku’ strategiju“ čiji je krajnji cilj bio „negovanje solidarnosti u pluralnosti samoupravnih civilnih udruženja koja su sposobna da izvrše pritisak na državu spolja, i omogućavanje raznim grupama da se mirno bave svojim nedržavnim poslovima“ (Kin, 2003:33).

I u Čehoslovačkoj je jačanje civilnog društva okupljenog oko Povelje 77 viđeno kao Ahilova peta režima. Termini „anti-politika“, „paralelni polis“ i „život u istini“ najbolje oslikavaju čehoslovačke disidentske pokrete. Prema rečima Jana Tesara, češkog istoričara, jednog od prvih potpisnika Povelje 77 i suosnivača Odbora za odbranu nepravedno progonjenih, „ako totalitarni sistemi, kao povratak apsolutizmu u dvadesetom veku, lakše nastaju u sredini u kojoj struktura ‘civilnog društva’ nije dovoljno dobro formirana, onda je najpouzdaniji način za sprečavanje njihove geneze upravo podsticanje razvoja tog civilnog društva“ (prema Kin, 2003:30). Povelja 77 je „slobodna, neformalna, otvorena zajednica ljudi... ujedinjenih voljom da se bore, individualno i kolektivno, za poštovanje građanskih i ljudskih prava u našoj zemlji i širom sveta“ (deklaracija Povelje 77, Januar 1977, prema Baker, 2002:33). Represija u Čehoslovačkoj nakon Praškog proleća 1968. godine oslabila je opozicione pokrete i onemogućila da se u Čehoslovačkoj stvori toliko masovan pokret kao u Poljskoj. Civilno društvo na prvom mestu, nenasilje, samoograničavanje narodnih snaga koje ne treba da teže političkoj moći i vlasti karakterisalo je opozicione pokrete i u Čehoslovačkoj kao i u Poljskoj. „Paralelni polis“ nije težio da se takmiči za moć, njegov cilj nije bio da zameni postojeću vlast novom, već

---

¹⁷⁸ Termin „život u istini“ označavao je odbijanje da se prihvate laži političke klase (prema Kaldor, 2003:55-56).

¹⁷⁹ Ideja „paralelnog polisa“ razvijena je u Čehoslovačkoj po uzoru na Aristotelov polis organizovan oko dobrog života, koji bi se širio i postepeno napredovao ka formalnim političkim institucijama (prema Kaldor, 2003:66).

da ispod vlasti ili pored nje stvori strukture koje poštuju drugačije zakone (Baker, 2002:36). Čehoslovački disidenti su se zalagali za „život u istini“ koji je, prema Havelu, označavao „način osporavanja legitimiteta javnom domenu koji je počivao na prisilnom prihvatanju zvanične definicije stvarnosti“ (prema Baker, 2002:44).

U Mađarskoj je samomobilizacija odozdo počela u osamdesetim godinama kako su ekonomska i politička kriza postajale sve veće i uočljivije. Civilne grupe sve više počinju javno da iznose stavove i kritike pre svega prema društvenim, kulturnim, ekološkim temama i vrlo ograničeno prema političkim pitanjima. U tim godinama je nastao novi kritički diskurs koji je promovisao dijalog. Različiti društveni pokreti, grupe i inicijative nastali u 1980-im su za sebe koristili naziv „mali krugovi slobode“ („*small circles of freedom*“) ¹⁸⁰. Mađarski teoretičari civilnog društva su dolazili iz reformsko-komunističkog i revizionističkog okruženja iz tzv. Budimpeštanske škole da bi 1978. počeli da dele ideje Komiteta za odbranu radnika (KOR) i Povelje 77 i prihvatili program „civilno društvo na prvom mestu“ (Baker, 2002:46). Nakon 1987. godine aktivnosti mađarske opozicije su se konsolidovale u jednu mrežu nezavisnih inicijativa – Demokratski forum – i model demokratizacije uz ideju „društvenog ugovora“ (Baker, 2002:47).

Treba imati u vidu da ovi pokreti nisu bili masovni, sem Solidarnosti u Poljskoj, npr. Povelju 77 je potpisalo manje od 2 000 ljudi (Celichowski, 2004:63). U uslovima potpune državne kontrole nije ni moglo da se razvije jako i masovno civilno društvo, ali ideje koje su se razvile u tom periodu – prvi put se govorilo o odvajanju civilnog društva od države, o povezivanju i zajedničkim ciljevima civilnih grupa iz različitih zemalja – kasnije su uticale na promene u dotadašnjem shvatanju politike, odnosa društva i države i na novo razumevanje civilnog društva.

U bivšoj Jugoslaviji je politički prostor bio malo otvoreniji nego u zemljama Srednje Evrope i tu se u osamdesetim godinama takođe razvija civilno društvo, čak nekoliko različitih koncepcija. Debate, pre svega mlađih intelektualaca iz Slovenije, tokom osamdesetih godina izrodile su, kako navodi Pavlović, četiri koncepcije civilnog društva: 1. civilno društvo shvaćeno kao društvena opozicija, 2. civilno društvo kao

---

¹⁸⁰ Metafora potiče od mađarske političke misli Ištvana Biboa (István Bibó), uglednog političkog autora i istoričara. Ištvan Bibó je takođe bio ministar bez portfelja u vladi Imrea Nađa (Imre Nagy) tokom Revolucije 1956. godine (Jensen&Miszlivetz, 2006:134, 135, 156).

samoupravno organizovano društvo, 3. civilno društvo kao modernizacijski teorem i 4. civilno društvo kao oblik nacionalne emancipacije (Pavlović, 2006:133). Međutim, ideje koje su dolazile iz slovenačkog civilnog društva nisu pozitivno prihvatane u drugim delovima Jugoslavije zbog čega „slovenački projekat civilnog društva postaje sve izolovaniji i usmereniji na rešavanje slovenačkog nacionalnog i državnog pitanja“ i u njoj, posebno nakon 1987. sve više preovladava četvrta koncepcija (Pavlović, 2006:135).

Dok se civilno društvo u drugoj Jugoslaviji sve više okreće ka unutra i fokusira na rešavanje nacionalnih pitanja, civilno društvo u Srednjoj Evropi se polako otvara i globalizuje. Poljski, mađarski i čehoslovački disidenti nisu bili zainteresovani samo za promene unutar svojih država, već su probleme sa kojima su se suočavali postavljali na viši, globalni nivo. Oni su pokušavali da ukažu na mnogo dublje probleme od same smene režima. Iako građani u zapadnim demokratijama imaju mnogo više slobode i sigurnosti i mnogo veća prava nego građani komunističkih država, i u ovim državama politika dominira svim segmentima društva, i u ovim društvima postoji problem nedovoljne individualne autonomije. Kako prenosi Meri Kaldor, „Anti-politika nije želela da promeni samo Srednju Evropu, već da promeni svet“ (Kaldor, 2003:57). Oni „nisu smatrali da su relevantni samo za komunistička ili autoritarna društva. Naprotiv, oni su verovali da je njihova situacija samo jedan simptom šire krize, koju je Havel opisao kao 'globalnu tehnološku civilizaciju', a Konrad povezo sa trkom u naoružanju i pretnjom nuklearnog rata“ (Kaldor, 2003:56-57). Građanske inicijative smatrale su da nije dovoljno postojanje građanskih pokreta samo u Srednjoj Evropi i predlagale su dijalog na višem nivou, iznad nivoa vlada i nacionalnih granica. Iako su u tom trenutku ove ideje delovale utopijski, u njima prepoznajemo karakteristike onog što ćemo kasnije nazvati *globalno civilno društvo*.

U svojoj borbi za osnovna ljudska prava i slobode, disidenti sa Istoka su se povezivali sa novim društvenim pokretima u Zapadnoj Evropi, pre svega antinuklearnim, mirovnim pokretima koji su predstavljali odgovor na nove generacije nuklearnog oružja i izražavali svoje suprotstavljanje Hladnom ratu. Ovo je bilo važno za nastajanje globalnog civilnog društva i predstavljalo je veliku prekretnicu u shvatanju politike i civilnog društva.

Često građanski pokreti iza „gvozdene zavese“ nisu bili u mogućnosti da se povezuju sa pokretima u drugim državama. Ali kako i novi mirovni pokreti u Zapadnoj Evropi počinju sve više da se interesuju za ljudska prava i dešavanja u drugim delovima Evrope i sveta, komunikacija postaje znatno lakša. U osamdesetim godinama je, makar u Evropi, formirana jasna svest o tome da smo svi isti, javila se potreba za komunikacijom među građanima Evrope, između Istoka i Zapada, potreba o kreiranju jedne autonomne sfere odvojene od države i blokovskih podela.

Zapadni pokreti su pod uticajem istočnih počeli da povezuju pitanja nuklearnog naoružanja sa demokratijom i ljudskim pravima (Kaldor, 2003:53). Oni su postavljali pitanje kako je moguće da sami za sebe tvrde da žive u demokratskim državama kada kontrola nad životom i smrti nije čak ni u rukama njihovih političara, već u rukama onih u Vašingtonu i Briselu. Rešenje problema smanjivanja nuklearnog naoružanja videlo se ne u preuzimanju vlasti, već kao i među disidentima Srednje Evrope u promeni odnosa između društva i države (Kaldor, 2003:60). Sa druge strane, pored uticaja istočnih pokreta na zapadne, saradnja sa zapadnim pokretima bila je izuzetno važna istočnim disidentima. Zapadni pokreti su postali kanal komunikacije među istočnim pokretima, medij kroz koje su mogle da se prenose informacije i ideje. Zapadni pokreti su iznosili u javnost ono što do tada nije moglo da se čuje, oni su lobirali među svojim vladama protiv komunističkih režima. Oni su posedovali sredstva kojima su pomagali akcije istočnih pokreta. Mirovni pokreti su pružali podršku grupama u Srednjoj Evropi i zapravo delovali kao kišobran ili oblik zaštite posebno u Mađarskoj i Čehoslovačkoj.

Kroz dijalog su mirovni pokreti uspevali da prošire prostor u kom su delovale istočnoevropske grupe i da pomažu komunikaciju između njih i olakšavaju njihovo međusobno umrežavanje. Najčešće je bilo teško istočnoevropskim disidentima da putuju i komuniciraju čak i unutar sovjetske imperije tako da su uglavnom stupali u kontakte preko Londona, Stokholma ili Berlina (videti šire Kaldor, 2003: 67-70). Doprinos mirovnih pokreta idejama intelektualaca Srednje Evrope bio je transnacionalizam u praksi, odnosno stvarna mogućnost građanskih mreža da prelaze granice i stvaraju otvore u zatvorenim društvima.

Postavljanje demokratije i ljudskih prava u fokus interesovanja i istočnih i zapadnih pokreta učinilo je da odnos između zapadnih i istočnih pokreta ne bude samo

odnos privremene međunarodne saradnje nekoliko građanskih inicijativa, već je označilo nastanak jednog društva van granica pojedinačnih država – to društvo probleme više nije posmatralo kao probleme unutar pojedinih država, već kao pitanja koja se tiču svih nas i koja moraju da se rešavaju promenom odnosa civilnog društva i države.

Povezivanjem i postavljanjem tema na globalni nivo i razvijanjem suprateritorijalne solidarnosti zapadni i istočni civilni pokreti su postali idejni tvorac i prvi akteri globalnog civilnog društva čije postojanje su mnogi primetili tek mnogo kasnije. Ovo globalno civilno društvo koje se razvija nezavisno od države okuplja se oko potrebe za mirom i ljudskim pravima i u borbi za njihovo ostvarenje. Ovo povezivanje je osnažilo pokrete i na Istoku i na Zapadu i davalo im podsticaje za dalje aktivnosti. Da se nije razvila ova globalna dimezija civilnog društva, građanske inicijative u pojedinačnim zemljama bi ne samo mnogo teže delovale, nego bi imale mnogo veći osećaj bespomoćnosti i sigurno bi bile i malobrojnije i borile bi se sa manje entuzijazma. Malobrojnim npr. mađarskim disidentima postojanje istih takvih inicijativa u Poljskoj i Čehoslovačkoj davalo je znak da nisu sami, da su oni samo jedan glas među mnogima, dok je podrška društvenih pokreta sa Zapada davala signale da oni nisu deo nekog „zaboravljenog“, „mračnog“ sveta čiji se problemi nikoga ne tiču. Saradnja sa zapadnim pokretima vratila je disidentske pokrete u Srednjoj Evropi pod okrilje Evrope i pre nego što je pala „gvozdena zavesa“.

Aktivnosti ovih pokreta su više nego što se očekivalo oslabile države u kojima su delovali i dovele do revolucija 1989. godine koje su označile konačan slom režima i početak demokratizacije. Kako tvrdi Splichal, „civilno društvo je kreirano u istočno-centralnoj Evropi u vrlo kratkom vremenskom periodu; skoro preko noći uspelo je da zbaciti stare režime i inauguriše parlamentarnu demokratiju“ (Splichal, prema Baker, 2002:90-91). Pad Berlinskog zida predstavljao je pobedu civilnog društva. Ovako spektakularan iznenadni uspeh dao je novi podsticaj ranijim nadanjima da bi civilna društva u Srednjoj i Istočnoj Evropi zajedno sa novim društvenim pokretima na Zapadu mogla da postanu novi organizacioni princip demokratije. Ovo je delovalo još realnije kada su mnogi disidenti zauzeli ključne pozicije u vlasti nakon revolucija (Celichowski, 2004:63). Pad Berlinskog zida označio je i pobedu nove koncepcije civilnog društva. Da je civilno društvo u komunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope ostalo zatvoreno u

nacionalnim okvirima, njegov uticaj na komunističke režime i udeo u njihovom slabljenju i rušenju 1989. godine ne bi bio ni približno toliko značajan. Isto tako, da je svet ostao podeljen, razvoj globalnog civilnog društva bi bio znatno teži i mnogo sporiji. Na prostorima na kojima građani širom sveta nisu slobodni od državne kontrole, na kojima granice nisu otvorene i građani nemaju slobodu kretanja i razmene ideja, nemaju slobodu izražavanja i slobodne medije, male su šanse za razvoj civilnog društva. Zbog toga je urušavanje komunizma stvorilo prve preduslove za razvoj globalnog civilnog društva. Urušavanje komunizma je otvorilo prostor i za neke nove teme. Kada više nije bilo konstantne pretnje nuklearnog oružja, društveni pokreti su mogli da prestanu isključivo da se bave mirom (jer su napokon mir imali) i da se okrenu drugim temama – siromaštvu, društvenim nejednakostima, karakteru globalizacije, ekologiji i sl. Takođe, konstantne pretnje Hladnog rata usadile su u svest svih osećaj da je mir globalna tema, odnosno zajednička potreba svih i nešto čemu svi težimo, dok je postojanje komunističkih režima uverilo sve – one na Zapadu koji su slušali najstrašnije vesti o dešavanjima u komunističkim državama i one na Istoku koji su sve to proživeli – da su pitanja poštovanja ljudskih prava i demokratije pitanja koja se tiču celog čovečanstva.

Globalno civilno društvo nakon 1989. godine

Razvoj globalnog civilnog društva bio je najbrži na Zapadu iz brojnih razloga: stabilna politička i ekonomska situacija, razvijena civilna kultura, novac odnosno blizina finansijskih izvora za aktivnosti organizacija globalnog civilnog društva, razvijenije informacione i komunikacione tehnologije nego bilo gde drugde na svetu. Međutim, ono se polako razvija i u drugim delovima sveta. Danas je globalno civilno društvo prisutno na praktično svim međunarodnim konferencijama pod okriljem UN, bilo direktno ili kroz učestvovanje na paralelnim samitima civilnog društva. Ono takođe organizuje zasebne konferencije, forume, proteste i globalne dane akcije.

Čine ga raznovrsni akteri, svi oni pojedinci, grupe, koalicije, organizacije, pokreti i mreže koji se udružuju transnacionalno kako bi ukazivali na neke globalne probleme i uticali na njihovo rešavanje. Oni naseljavaju politički prostor van formalne nacionalne politike. obraćaju se različitim institucijama (lokalnim, nacionalnim i međunarodnim) i

deluju kroz veze sa međunarodnim institucijama (nevladinim organizacijama (NVO), međuvladinim organizacijama, stranim državama, grupama iz dijaspore) (Kaldor, 2003:82).

Ali u njemu ne učestvuju svi građani sveta niti svi delovi sveta, niti su u njemu svi jednako aktivni. U ovom radu se postavlja pitanje koliko su globalna evropska postkomunistička društva, ona u kojima je globalno civilno društvo praktično započelo svoj razvoj. Koliki je stepen globalizacije civilnog društva u Srednjoj i Istočnoj Evropi nakon sloma komunizma 1989. godine?

Iznenadna masovna mobilizacija građana tokom demonstracija 1989. godine iznedrila je očekivanja da će demokratske promene i novoosvojene političke i ekonomske slobode uticati na veću dobrovoljnu aktivnost građana u civilnom društvu i da će veze između zapadnih i istočnih pokreta biti još intenzivnije i razvijenije. Ali velike nade iz 1989. godine ubrzo su se pretvorile u duboko razočarenje.

Postkomunističku Evropu je u civilnoj sferi nakon revolucija 1989. godine karakterisalo nekoliko sledećih obeležja:

Prvo, nisu sve evropske postkomunističke države krenule istim putem nakon kraja Hladnog rata – putem demokratizacije i liberalizacije – niti je u svima njima nakon pluralističkih revolucija civilno društvo jednako shvatano. Pavlović ističe da je u ovom periodu interes za civilnim društvom drastično opao čak i u zemljama poput Poljske, Mađarske, Češke i Slovenije u kojima je ono igralo važnu ulogu u društvenim i političkim promenama, dok su ostale postkomunističke zemlje na civilno društvo gledale neutralno i potpuno nezainteresovano. Najdalje od ideja o civilnom društvu (da i ne pominjemo njegovu globalnu dimenziju) su bile zemlje Zapadnog Balkana – Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina, koje su ubrzo ušle u građanski rat (Pavlović, 2006:176).

Drugo, mnogi disidenti su zauzeli političke pozicije i mnoge civilne grupe su se pretvorile u političke partije (npr. češki *Građanski forum* ili slovačka grupa *Javnost protiv nasilja*, *Nacionalni front spasa* u Rumuniji, *Sindikatski demokratski snaga* u Bugarskoj, *Pokret za demokratsku Slovačku*) (Celichowski, 2004). Time je baza civilnog društva u velikoj meri ispražnjena.

Treće, aktivističke grupe, koje su u osamdesetim bile pretežno defanzivne, bile su suviše slabe i nedovoljno zrele da se suoče sa novom političkom situacijom i preuzmu

aktivan, ofanzivan odnos prema novoj političkoj eliti. Kada više nije bilo zajedničkog cilja koji ih je do tada ujedinjavao, a to je slamanje komunističkih režima, među civilnim grupama su počele da se pojavljuju nesuglasice, trvenja, došlo je do razmimoilaženja i razjedinjavanja (npr. u Poljskoj „rat na vrhu“, v. Celichowski, 2004:64).

Četvrto, treba imati u vidu da je civilno društvo za vreme komunizma činila malobrojna grupa disidenata, dok je većina građana bila ili nezainteresovana za aktivno učestvovanje u civilnom društvu jer slobodno udruživanje ili nije bilo moguće ili je bilo deo zvaničnih masovnih organizacija civilnog društva koje je osnivala i kontrolisala država. U te organizacije su spadale omladinske grupe, komunistička partija, sindikati, kulturni savezi, seljačke i radničke grupe, ženske grupe i mnoge druge, kao i razne manje politizovane (ali još uvek pod kontrolom države) grupe i organizacije u rasponu od sportskih klubova do klubova ljubitelja knjige. „Što su komunistički režimi duže postojali, a partija u narodu gubila legitimnost i entuzijizam koji su stvoreni u njihovim ranijim fazama, ljudi su sve češće pristupali organizacijama zato što su to morali, zato što su im pretili negativnim posledicama ako to ne učine, ili zato što su učlanjivanjem povećavali šanse za napredovanje u karijeri” (Hauard, 2008:42). Ovakva iskustva usadila su duboko nepoverenje u organizacije civilnog društva i uticala na to da se građani nakon rušenja režima opredele za to da budu van civilnog društva i okupljaju pretežno u manjim porodičnim i prijateljskim krugovima. Neprijateljstvo prema državi i sumnje i nepoverenje u političke institucije nastavilo se i nakon rušenja režima, što je takođe uzrokovalo smanjeno interesovanje za učešće u civilnom društvu.

Peto, očekivanja građana nakon revolucija su bila tolika da je neispunjavanje obećanja i razočarenje u novouspostavljeni politički i ekonomski sistem uzrokovalo da se mnogi građani povuku još dalje od politike, pa samim tim i od aktivnosti u organizacijama civilnog društva. Slaba vladavina prava, nedostatak nezavisnog sudstva, dominacija političkih partija, korupcija i različite vrste diskriminacije otežale su razvijanje civilnog društva unutar granica države i potisnule ga u drugi plan. Postkomunistička društva nisu uspela da uspostave stabilan i funkcionalan privredni sistem, što je takođe jedan od preduslova za razvoj civilnog društva „Drugim rečima, u tako nesigurnoj ekonomskoj klimi, znajući da se mnogo ljudi muči da sastavi kraj s krajem kako bi preživelo predstojeću zimu ili pomoglo članovima svoje porodice i

bliskim prijateljima, kako se od njih može očekivati da finansiraju dobrovoljne organizacije i da im pristupaju?” (Hauard, 2008:32).

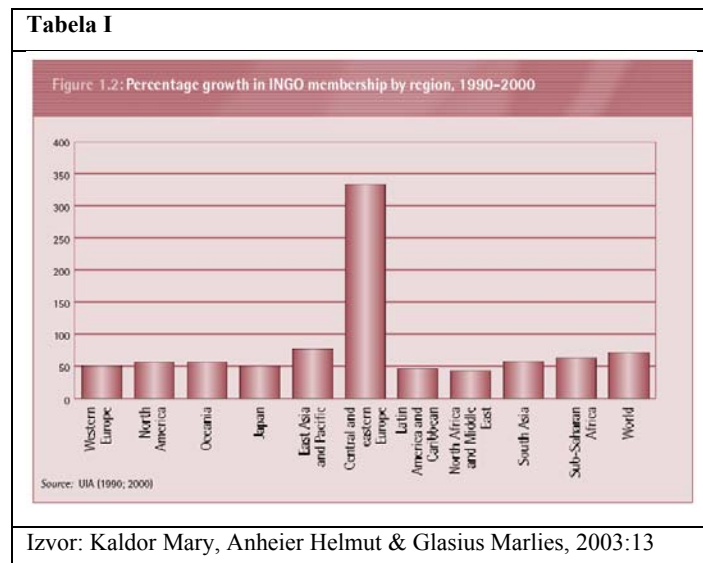
Ako pokušamo da sumiramo ključne razloge za posustajanje u razvoju globalnog civilnog društva neposredno nakon demokratskih promena, to bi, najjednostavnije rečeno, bili sledeći razlozi: stare teme koje su okupljale istočne i zapadne pokrete su iscrpljene; za nove teme, koje je nametao razvijeniji Zapad, još je bilo rano i na Istoku nije imao ko njima da se bavi kako zbog toga što su bivši aktivisti civilnog društva većim delom ušli u politiku i izgubili interesovanje za civilno društvo, tako i zbog toga što su osnovne materijalne potrebe građana, koje su toliko dugo bile potiskivane u komunizmu, sada postale prioritetne vrednosti, ali i zato što je akcenat stavljan na izgradnju države, demokratsku tranziciju, uvođenje tržišne ekonomije. Civilno društvo više niko nije doživljavao kao cilj po sebi, već kao sredstvo koje bi trebalo da olakša sve ove bolne i teške promene.

U takvim okolnostima globalno civilno društvo nije moglo da se razvije odozdo iz lokalnih inicijativa. Međutim, ova društva se otvaraju ka Zapadu odakle globalno civilno društvo dolazi i u postkomunističke države. Politička elita na Zapadu, donatori, međunarodne nevladine organizacije (MNVO) prepoznali su interes u razvoju civilnog društva određujući ga kao važno za uspešnu tranziciju i konsolidaciju demokratije u postkomunističkim zemljama i implementaciju liberalno-demokratskih ideja i institucija. Zbog toga je jačanje civilnog društva postalo centralni deo programa za unapređenje demokratije u tranzicionim i zemljama u razvoju. Uloga globalnog civilnog društva bila je ključna u ovom periodu. Odmah nakon pluralističkih revolucija 1989. godine u zemlje Srednje i Istočne Evrope dolazi veliki broj MNVO. Međunarodne razvojne agencije, privatne fondacije troše velike svote novca na jačanje, izgradnju, razvoj i podršku institucijama civilnog društva, na treninge za aktiviste civilnog društva i finansiranje njihovih projekata (Ishkanian, 2008:58). Dolaskom velikog broja organizacija globalnog civilnog društva u ovim zemljama počinje da deluje globalno civilno društvo, dok je civilno društvo unutar ovih država još uvek bilo slabo.

Sve veće prisustvo MNVO i međunarodnih grantova podstaklo je masovnu institucionalizaciju ranijih društvenih pokreta i širenje NVO, kao i njihovo sve veće

članstvo u MNVO (v. Tabelu I), ali i u bitnoj meri opredelilo interesovanja i ciljeve lokalnih NVO.

Sve više MNVO u postkomunističkim zemljama i sve više fondova za projekte civilnog društva uticalo je na to da se oko njih okuplja određena aktivistička baza koja, bez obzira na to što je stvorena „odozgo“, predstavlja civilno društvo koje saraduje sa donatorskim organizacijama na Zapadu i koje se povremeno udružuje sa drugim organizacijama koje imaju sedište u nekoj drugoj državi i pravi zajedničke projekte. Nastaje sve veći broj NVO u ovim zemljama i na taj način se polako stvara kolika-tolika baza globalnog civilnog društva.

Međutim, ukoliko bismo želeli da „izmerimo“ kolika je tačno ta baza globalnog civilnog društva to bi bilo vrlo teško, praktično nemoguće, zbog široke i kompleksne mreže aktera koji ga čine: pojedinci, različiti društveni pokreti, inicijative, različite vrste nevladinih organizacija, građanske koalicije, jezičke zajednice, kulturni identiteti, dobrotvorne ustanove, grupe za lobiranje i kampanje, mediji, internet grupe i internet stranice, paralelni samiti, sportske organizacije i brojni drugi (v. Kaldor, 2003, Keane, 2003). Svaki put kada se zabrinemo zbog klimatskih promena ili kada nas pogodi vest o ratu u nekom udaljenom delu sveta, kada živimo u Beogradu i navijamo za Milan, kada na Facebooku ili sličnoj internet stranici pristupimo grupi za borbu protiv nasilja koja okuplja članove širom sveta, mi smo deo globalnog civilnog društva.

O svemu ovome, iz razumljivih razloga, ne postoje faktografski podaci. Međutim, ako obratimo pažnju na dostupne podatke o broju organizacija globalnog civilnog društva i njihovog članstva u postkomunističkim zemljama, možemo doći do nekih zaključaka bar kad su u pitanju institucionalizovani akteri globalnog civilnog društva.

Pre svega, iz Tabele I se može primetiti masovno širenje članstva iz postkomunističkih zemalja u organizacijama globalnog civilnog društva u devedesetim godinama, što ne iznenađuje imajući u vidu komunističku represiju i zabranu svih formi nezavisne nedržavne aktivnosti i prinudno koncentrisanje organizacionog života u organizacijama koje je kontrolisala država, kao i podsticaje sa Zapada i institucionalizaciju ranijih društvenih pokreta.

Međutim, iako je rast u procentima veliki, to ne znači i veliki broj MNVO sa sedištem u ovim zemljama. Za stvaranje jasnije slike možemo uporediti podatke o broju MNVO i međunarodno orijentisanih NVO u postkomunističkim zemljama sa nekim zapadno-evropskim zemljama. Tako je npr. u Mađarskoj 1993. godine bilo smešteno 40 sekretarijata ovih organizacija, dok je 2003. bilo svega 64, u Poljskoj je taj odnos u istom periodu 30 prema 47; u Srbiji i Crnoj Gori 2003. godine bilo je smešteno samo 11 sekretarijata MNVO, dok je u zapadno-evropskim zemljama istih godina bilo smešteno znatno više sekretarijata (npr. Austrija je 1993. bila sedište 148 sekretarijata, a 2003 - 272, Nemačka 1993 - 637, a 2003. čak 987, u Francuskoj je bilo smešteno još više NVO: 1993. godine 1334, a 2003. godine – 1 405 organizacija (podaci preuzeti iz Anheier, Marlies & Kaldor, 2005:297-302). Očigledno je da je u postkomunističkim zemljama došlo do povećanog rasta u broju i uticaju MNVO u odnosu na rast u drugim zemljama, ali je njihov broj i dalje zanemarljiv u poređenju sa brojem MNVO u zemljama Zapadne Evrope.

Isti zaključak se nameće kada se pogleda učešće država u MNVO, odnosno članstvo bilo građana, bilo NVO iz jedne države u nekim međunarodnim NVO. Mađarska je, odnosno njeni građani i organizacije, 1993. godine bila članica 2 166 MNVO, a deset godina kasnije 3 630 MNVO. Poljska je procentualno imala isti porast u članstvu u MNVO kao i Mađarska - 1993. godine bila je prisutna u 2 247 MNVO, a 2003. godine u 3 768. Slovenija je sa 386 članova u MNVO 1993. godine povećala članstvo na 2 169 MNVO 2003. godine. Hrvatska je imala sličan rast sa 374 na 2 069 za iste godine (podaci

preuzeti iz Anheier, Marlies & Kaldor, 2005:304-309). Iako je u poređenju sa komunističkim periodima civilna aktivnost bila znatno veća, u poređenju sa drugim regionima u svetu, Zapadnom Evropom ili Latinskom Amerikom, članstvo u dobrovoljnim međunarodnim organizacijama u postkomunističkoj Evropi je znatno niže (Kopecký, 2003:5). Ovo potvrđuju podaci za neke države Zapadne Evrope: Austrija – 1993. god: 3 162, a 2003.god: 4 471, Nemačka – 1993. god.: 4 707, 2003. god: 6 652, ili Francuska – 1993. god: 4 847, 2003. god: 6 755 (Anheier, Glasius & Kaldor, 2005:305).

Međutim, broj NVO i MNVO ne mora da govori puno o ulozi globalnog civilnog društva u postkomunističkim državama ako se ima u vidu primedba koja se često upućuje ovim organizacijama, a to je da su mnoge od njih suviše okrenute ka zapadnim donatorima bez ili sa malo lokalne podrške i razumevanja potreba i problema svojih sugrađana; mnoge od ovih NVO postoje samo formalno, u izveštajima najvećih MNVO i vladinih kancelarija na Zapadu (Mudde, 2003:158-159, Celichowski, 2004:65-66). Većina NVO nema široku aktivističku bazu već ih čine malobrojni profesionalizovani kadrovi obučeni pre svega da se bore za donacije među drugim NVO-ima. Stvaranje ili pridruživanje NVO-ima donosilo je neskromnu ekonomsku korist zaposlenima u trenucima kada je vladala velika nezaposlenost i siromaštvo tako da one predstavljaju pre strategiju ekonomskog preživljavanja, nego prave predstavnike civilnog društva (Ishkarian, 2008:77).

Uprkos ovim kritikama, pomoć globalnog civilnog društva je nužna nakon perioda autoritarizma posebno zbog slabosti lokalnog civilnog društva koje autoritarne vladavine nose sa sobom. Lokalnim snagama civilnog društva je bar na početku neophodna pomoć, pre svega finansijska kako bi moglo da se razvije. Globalno civilno društvo ima važnu ulogu u otvaranju prostora za komunikaciju, u obrazovanju društva za demokratiju i u otvaranju tema o kojima može da se debatuje.

Treba obratiti pažnju i na teme za koje su zainteresovane organizacije globalnog civilnog društva u postkomunističkim državama. One se znatno razlikuju od tema koje najviše privlače društvene pokrete u ostalim delovima sveta. Teme kojima se bavi globalno civilno društvo u postkomunističkim državama odnose se, pre svega, na nadgledanje izbora, građansko obrazovanje, transparentnost, ljudska prava, borbu protiv korupcije, ekologiju i prava žena. Donatorske organizacije, različite MNVO, EU,

individualni donatori podstiču razvoj organizacija koje se fokusiraju na pomenute teme. Ovo svakako utiče na manji razvoj organizacija koje su zainteresovane za neke manje privlačne teme usled nedostatka sredstava, ali i drugih razloga poput nepostojanja jake leveice koja je diskreditovana za vreme komunizma i sl. U ovim zemljama tek od skoro počinju da se ističu i neke drugačije inicijative poput antiglobalizacijskih pokreta, grupa za borbu protiv globalnog siromaštva ili globalne nejednakosti.

Razlika postoji između postkomunističkih zemalja Srednje Evrope koje su konsolidovale svoje demokratije i stabilizovale privredu i takođe postale članice EU i zemalja Zapadnog Balkana koje kasne u ovim procesima. Gradovi poput Varšave, Budimpešte ili Praga postaju sve više globalni gradovi koji postaju domaćini različitim globalnim protestima, globalnim danima akcije, forumima globalnog civilnog društva. Iako, verovatno, nisu velike šanse da se u nekom gradu Zapadnog Balkana organizuju zapaženi protesti globalnog civilnog društva, u gradovima Srednje Evrope takvi događaji su postali uobičajeni. U Varšavi, Krakovu, Budimpešti i Pragu je, da navedemo jedan primer, 25. jula 2009. održan Globalni dan akcije za ljudska prava u Iranu na kom su predstavnici globalnog civilnog društva istovremeno sa aktivistima iz još oko sto gradova širom sveta izašli na ulice da iskažu podršku građanima Irana u njihovoj borbi za demokratiju, slobodu i osnovna ljudska prava¹⁸¹.

Događaji koje organizuje globalno civilno društvo su još uvek na niskom nivou interesovanja u državama Zapadnog Balkana i obično im prisustvuju samo malobrojni aktivisti zainteresovanih NVO. U ovim državama civilno društvo je još uvek pretežno usmereno na unutrašnje probleme demokratizacije, nezaposlenosti, prevazilaženja prošlosti, pomirenja i sl.

Ako izuzmemo regionalne inicijative koje se pretežno bave regionalnim temama, na prostorima Jugoistočne Evrope javljaju se vrlo slabi signali razvoja globalnog civilnog društva iznutra. Iako se na ovim prostorima sve češće organizuju događaji globalnog civilnog društva, oni nemaju velikog odjeka u javnosti niti utiču u značajnoj meri na društvo u kom se dešavaju. U Srbiji o tome svedoče različite skorašnje aktivnosti i događaji od kojih je dovoljno pomenuti samo nekoliko.

---

¹⁸¹ Vidi <http://www.united4iran.org> (pristupljeno: 03.09.2009.)

U Beogradu je 5. jula 2008. godine, pored još više od 50 gradova širom sveta, organizovan Globalni dan akcije protiv kompanije *Starbaks* ("Starbucks"), najvećeg svetskog lanca kafića u znak protesta zbog toga što je u aprilu iste godine, Monika, radnica jednog od kafića ovog lanca u Sevilji otpuštena zbog aktivnosti u lokalnom sindikatu Nacionalne konfederacije rada (CNT). Iako u Srbiji nema *Starbaks* restorana, Međunarodno udruženje radnika i radnica (MUR, IWA-AIT) i Industrijski radnici sveta (IWW) organizovali su u Beogradu ovaj događaj kao izraz solidarnosti¹⁸². U državama u kojima *Starbaks* ima svoje restorane održani su protestni skupovi, distribuirani su leci koji su pozivali zaposlene na organizovanje sindikata, a mušterije da ne koriste usluge *Starbaksa*, dok su iz drugih država organizovano slata protestna pisma, faksovi i upućivani telefonski pozivi kancelarijama *Starbaksa*. Ovaj događaj niti je ispraćen u medijima niti se o njemu mogu naći šire informacije, npr. o broju građana koji su učestvovali i sl. Osnovne informacije su dostupne jedino na internet stranicama sindikalističkih pokreta i antiglobalizacijskih pokreta u Srbiji.

Sledeći primer je akcija Svetskog fonda za zaštitu prirode „Sat planete Zemlje“ 29. marta 2009. godine kojoj se jednočasovnim isključenjem osvetljenja pridružilo više od dvadeset pet gradova u Srbiji kako bi pokazali da je moguće nešto preduzeti u cilju sprečavanja globalnog zagrevanja. Cilj akcije bio je da svetu ukaže na opasnosti od klimatskih promena i globalnog otopljanja. Međutim, u Srbiji je ova akcija pre bila akcija državnih institucija kojoj su se pridružili akteri civilnog društva, nego akcija samog globalnog civilnog društva u Srbiji. U Beogradu su u 20.30h dekorativna osvetljenja isključili Vlada Republike Srbije, nekoliko ministarstava, Predsednički dom, Skupština grada, kao i brojne državne institucije. Akciji se pridružilo i nekoliko kompanija, a domaćinstva u Srbiji su takođe pozvana da učine isto.

U Srbiji postoji i antiglobalizacijski pokret koji nije dublje utemeljen u društvu, niti se o njemu puno zna. Čini ga nekoliko organizacija koje su poznatije jedino među mladim ljudima: Anarho-sindikalistička inicijativa, Pokret za slobodu, Ne(u)NATO i Mladi Zeleni. Ove organizacije dele svoje promotivne materijale prolaznicima na ulici, izdaju internet časopis „Kontrapunkt“, a od septembra 2007. i časopis u štampanom

---

¹⁸² Vidi <http://www.starbucksunion.org/node/2024> (pristupljeno 16.09.2009)

izdanju „Kontrapunkt Reloaded“¹⁸³, kao i tromesečni „Z magazin“ čije je balkansko izdanje počelo da se objavljuje u Srbiji 1. juna 2007. godine¹⁸⁴.

Ipak, inicijative civilnog društva na ovim prostorima nisu nezavisne od jednog evropskog okvira. I sama opredeljenost ovih država za pridruživanje Evropskoj uniji i aktivnosti ka ostvarenju ovog cilja nužno otvaraju i okreću ova društva ka onom što možemo nazvati evropsko civilno društvo ili bar evropsko civilno društvo u nastajanju, a samim tim i ka globalnom civilnom društvu zbog čega se može očekivati njihovo sve veće i brže uključivanje u globalne inicijative i pokrete.

Sumiranje promena u shvatanju i razvoju globalnog civilnog društva

Kada se osvrnemo na ceo razvojni period globalnog civilnog društva od osamdesetih godina do danas u postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope, možemo uočiti da se njegovo poimanje bitno menjalo.

Disidentske grupe u Srednjoj i Istočnoj Evropi su tokom osamdesetih godina razvile jednu, rečima Meri Kaldor, aktivističku verziju civilnog društva koja je prelazila granice nacionalne države. Ova verzija se ponekad opisuje i kao postmarksistička ili utopijska verzija civilnog društva. Ona se odnosi na aktivno građanstvo, proširenu participaciju i autonomiju, samoorganizovanje van formalnih političkih krugova, kao i uvećane mogućnosti za građane da utiču na uslove života bilo direktno kroz samoorganizovanje, bilo političkim pritiskom. Pretpostavlja postojanje države ili vladavine prava, ali insistira na ograničenju državne moći i podeli vlasti. Aktivistička verzija pretpostavlja postojanje globalne javne sfere – globalnog prostora u kom se odvija komunikacija kroz mreže poput *Greenpeace*-a ili *Amnesty International*-a, ili kroz globalne društvene pokrete kao što su protesti u Sietlu, Đenovi, Pragu, međunarodne medije i sl (Kaldor, 2003).

Međutim, dalji razvoj aktivističkog globalnog civilnog društva u zemljama Srednje i Istočne Evrope nije usledio nakon rušenja „gvozdene zavese“ između Istoka i Zapada 1989. godine. Naprotiv, došlo je do nestajanja radikalnih, aktivističkih ideja o

---

¹⁸³ <http://kontra-punkt.info> (pristupljeno 16.09.2009.)

¹⁸⁴ Vidi <http://freedomfight.net/cms/index.php?page=z-magazin> (pristupljeno 16.09.2009.)

globalnom civilnom društvu i do utapanja civilnog društva u jedan neoliberalni model. Ovaj model se razvija nakon 1989. godine na Zapadu i potpuno apsorbuje aktivističke grupe civilnog društva na Istoku.

O ovoj promeni u razvoju civilnog društva svedoči Kopecki (Kopecký) kada govori o opadanju uticaja određenih organizacija globalnog civilnog društva poput ekoloških pokreta ili ženskih grupa koji su bili izuzetno aktivni i popularni krajem osamdesetih godina. „Deceniju kasnije, nijedna zelena partija nije uspela da postigne (samostalno) izborni uspeh ili parlamentarnu reprezentativnost u postkomunističkom svetu... Što je još važnije, generalno se smatra da su ekološke organizacije i pokreti širom regiona izgubili svoj radikalizam, participativni karakter i *grassroot* podršku, i umesto toga se pretvorili u male profesionalne grupe za pritisak, veoma zavisne od finansijskih izvora sa Zapada“ (Kopecký, 2003:6).

Na Zapadu se smatralo da civilna društva na Istoku tek treba da dostignu nivo razvoja civilnog društva na Zapadu. Oni su smatrali da je njihova uloga da izvoze recepte na Istok i na Jug, promovišu tržište i demokratske izbore. Globalno civilno društvo je shvatano kao instrument za implementaciju ovog zapadnog programa, čija je uloga da stvara uslove za širenje kapitalizma, promoviše demokratske procedure, političke i ekonomske reforme (Kaldor, 2003:145, Baker, 2002:89-92, Ishkanian, 2008:61). Globalno civilno društvo u svojoj neoliberalnoj verziji predstavlja društvenu osnovu procesa globalizacije, promoviše ekonomsku globalizaciju, liberalizaciju, privatizaciju, deregulaciju, mobilnost kapitala i roba. Ono se, prema ovoj verziji, sastoji od neprofitnog, volonterskog trećeg sektora koji ne samo da treba da ograničava državnu moć, već i da predstavlja delimičnu zamenu za mnoge dotadašnje funkcije države (Kaldor, 2003:6-12, Kaldor, 2005:87-88). Globalno civilno društvo je, kako tvrdi Bejker, u postkomunističkim državama postalo „svojina liberalne demokratije“ (Baker, 2002:96) čija je uloga bila da olakša i ubrza tranziciju ka demokratiji i tržišnoj ekonomiji. Ovakav razvoj je razumljiv pošto civilna društva u ovim državama nisu posedovala resurse za samostalan razvoj „odozdo“ i nakon demokratskih promena je bilo potrebno da prvi podsticaji dođu spolja.

Do interesovanja za postmaterijalističke teme u postkomunističkim društvima dolazi tek sa rešavanjem krupnih unutrašnjih političkih i ekonomskih problema i to najpre

u zemljama koje su ranije imale kakvo-takvo civilno društvo. To se vidi na primeru Poljske koja je sve vreme imala aktivno masovno civilno društvo, kao i na primerima Mađarske i Čehoslovačke, ali i na primeru Slovenije koja je tokom osamdesetih razvila nekoliko koncepcija civilnog društva. Sa stabilizacijom političke situacije u zemljama Srednje Evrope dolazi, slično kao i na Zapadu, do buđenja interesovanja za teme globalnog civilnog društva. Evropska postkomunistička društva su danas integrisana ili na putu ka integraciji u globalizacijske procese sa nesumnjivom budućnošću u EU što sa sobom nosi sve veći uticaj i razvoj evropskog, a uz to i globalnog civilnog društva. Sve više se među građanima postkomunističkih zemalja razvija svest o globalnim problemima i potreba za suočavanjem sa njima zbog čega se oni sve više uključuju u globalne organizacije, inicijative i akcije.

U Srbiji, Hrvatskoj i BiH su građanski rat i autoritarni nacionalistički režimi u devedesetim godinama potisnuli civilno društvo i usporili njegov razvoj. Očigledno je da zemlje Zapadnog Balkana još uvek nisu ispunile osnovne kriterijume potrebne za razvoj globalnog civilnog društva: potpuno uključivanje u globalne ekonomske tokove, ekonomska stabilnost i razvoj, stabilna, konsolidovana demokratija, nezavisno sudstvo, slobodni mediji i garantovana osnovna ljudska prava i slobode. Iako kasne za civilnim društvom u Srednjoj Evropi, i zemlje Zapadnog Balkana su nedvosmisleno okrenute ka EU i razvoju i jačanju društva i države, zbog toga se očekuje da će i njihova civilna društva vremenom početi sve više da se uključuju u globalne tokove.

Poslednjih godina dolaze i sve veći podsticaji iz manje razvijenih delova sveta koji sve više uzimaju udela u globalnom civilnom društvu i koji sve više ponovno vraćaju akcenat na aktivističku verziju globalnog civilnog društva. Jačanje aktivističkih pokreta, poput antikapitalističkih pokreta, svakako sve više utiče na shvatanje globalnog civilnog društva i na njegove teme i u Evropi, pa i u postkomunističkim zemljama u kojima će taj uticaj biti uslovljen prethodnim uključivanjem u globalne tokove, stabilizacijom i konsolidacijom demokratije.

Za kraj treba napomenuti da je globalno civilno društvo još uvek u svojoj razvojnoj fazi, ono nije definitivno oblikovano i završeno. Nema sumnje u to da su postkomunistička društva deo ovog procesa i da njihovo nasleđe, politička i civilna

kultura takođe utiču na njegov razvoj i karakter kao što i samo globalno civilno društvo usmerava i utiče na razvoj i budućnost ovih društava.

Literatura

- Anheier Helmut, Glasius Marlies & Kaldor Mary (ed) (2001), *Global Civil Society 2001*, Oxford: Oxford University Press.
- Anheier Helmut, Glasius Marlies & Kaldor Mary (ed) (2005), *Global civil society 2004/5*, SAGE Publications.
- Baker, Gideon (2002), *Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices*, London and New York: Routledge.
- Celichowski, Jerzy (2004), „Civil society in Eastern Europe: growth without engagement“, u: Glasius Marlies, Lewis David & Seckinelgin Hakan (ed) (2004), *Exploring Civil Society: political and cultural context*, Routledge, str. 62-73.
- Glasius Marlies, Kaldor Mary & Anheier Helmut (ed) (2002), *Global Civil Society 2002*, Oxford: Oxford University Press.
- Hauard, Mark Morjé (2008), *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*, Beograd: Građanske inicijative.
- Holley, Heinz (1997), „Global Order, Local Cultures and Civil Societies: Principles of New Understanding of Development“, u: Wang Miaoyang, Yu Xuanmeng and Manuel B. Dy (ed), *Civil Society In A Chinese Context: Chinese Philosophical Studies, XIV*, http://www.crvp.org/book/Series03/III-15/chapter_xiv.htm, (pristupljeno, 27.09.2009)
- Ishkanian, Armine (2008), „Democracy Promotion and Civil Society“, u: Albrow Martin, Anheier Helmut, Glasius Marlies, Price Monroe E & Kaldor Mary (ed) (2008), *Global Civil Society 2007/8*, SAGE Publications, str. 58-86.
- Jensen, Jody & Miszlivetz, Ferenc (2006), „The Second Renaissance of Civil Society in East Central Europe – and in the European Union“, u: Wagner, Peter (ed) (2006), *The Languages of Civil Society*, Berghahn Books, str. 131-159.
- Kaldor Mary, Anheier Helmut & Glasius Marlies (2003), „Global Civil Society in an Era of Regressive Globalisation“, u: Kaldor Mary, Anheier Helmut & Glasius

- Marlies (ed) (2003), *Global Civil Society 2003*, Oxford: Oxford University Press, str. 3-35.
- Kaldor Mary, Anheier Helmut & Glasius Marlies (ed) (2003), *Global Civil Society 2003*, Oxford: Oxford University Press.
  - Kaldor, Mary (2003), *Global Civil Society: An Answer to War*, Polity Press.
  - Kaldor, Mary (2005), „The idea of global civil society”, u: Baker, Gideon & Chandler, David (ed), *Global Civil Society: Contested Futures*, London and New York: Routledge, str. 87-96.
  - Keane, John (2003), *Global Civil Society?*, Cambridge University Press.
  - Kin, Džon (2003), *Civilno društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
  - Kopecký, Petr (2003), „Civil society, uncivil society and contentious politics in post-communist Europe“, u: Kopecký, Petr & Mudde, Cas (ed) (2003), *Uncivil Society: Contentious Politics in Post-Communist Europe*, Routledge, str. 1-18.
  - Mudde, Cas (2003), „Civil society in post-communist Europe: lessons from the 'dark side'“, u: Kopecký, Petr & Mudde, Cas (ed) (2003), *Uncivil Society: Contentious Politics in Post-Communist Europe*, Routledge, str. 152-166.
  - Pavlović, Vukašin (2006), *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Službeni glasnik
  - Scholte, Jan Aart (2000), *Globalization: a critical introduction*, Palgrave Macmillan
  - Sotiropoulos, Dimitri A. (2005), *Non-governmental organizations and civic initiatives in South Eastern Europe: Towards a transnational civil society?*, The Centre for the Study of Global Governance, LSE.

Jelena Lončar

DEVELOPMENT OF GLOBAL CIVIL SOCIETY IN POSTCOMMUNIST EUROPE

Abstract

The author analyzes the development of global civil society in Central and Eastern Europe from the 1980's when the first ideas about linking civil society across national borders emerged in this region. In the first part of the paper global civil society is defined by the author that then illustrates the development of the first ideas and practices of global civil society in communist Europe. The third part is dedicated to the development of global civil society after the fall of the Berlin Wall in 1989. The final part of the paper summarizes the changes in the understanding and development of global civil society before and after the fall of the Berlin Wall.

Keywords: *global civil society, Central and Eastern Europe, post-communist countries, activist concept, neo-liberal concept*

Mr Dušan Spasojević¹⁸⁵

---

¹⁸⁵ Autor je asistent na predmetima *Politička sociologija* i *Politička sociologija savremenog društva*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

DINAMIKA I FAZE RAZVOJA ISTOČNOEVROPSKIH PARTIJSKIH SISTEMA NAKON 1989. GODINE

Sažetak

Tema rada je proces nastanka, razvoja i institucionalizacije partijskog sistema u postkomunističkim društvima Istočne Evrope. Cilj rada je da predstavi teorijske okvire pogodne za razumevanje ovog procesa polazeći od komunističkog nasleđa (pre svega u odnosu na društvenu strukturu) preko najvažnijih analitičkih faza kroz koje prolaze novi partijski sistem do faze konsolidacije. Rad se primarno oslanja na socio-strukturni pristup Bjelaška, Aga i Evansa i Vajtfilda, ali i na institucionalne elemente kada je reč o uticaju izbornog sistema ili tipa političkog režima na partijske sisteme. Osnovni okvir rada su radovi Mejnvoringa i Kičelta o institucionalizaciji, odnosno struktuiranju novonastalih partijskih sistema.

Ključne reči: *partijski sistem, postkomunizam, institucionalizacija, dinamika.*

***

Partije predstavljaju najvažnije političke aktere u savremenim demokratijama, samim tim i u zemljama koje kroz proces tranzicije pokušavaju da postanu članovi tog kluba. Zbog toga je izučavanje nastanka i razvoja partijskih sistema od suštinskog značaja za razumevanje i evaluaciju konsolidacije demokratije u postkomunističkim (tranzicionim) društvima. Cilj ovog rada je da predstavi neke teorijske okvire za istraživanje razvoja partijskog sistema u ovim društvima i da, na osnovu njih, utvrdi najvažnije i najkritičnije tačke u procesu institucionalizacije partijskih sistema. Stoga polazimo od uočavanja razlika između partijskih sistema razvijenih i novih demokratija i pretpostavke da je institucionalizacija sistema poslednja faza u njegovom razvoju, te da se ona može izvesti na više kvalitativnih nivoa. Centralni deo rada posvećen je samim fazama razvoja partijskog sistema koje vode do institucionalizacije i koje iskazuju kako posebnosti postkomunističkih partija, tako i mehanizme kojima se razvija partijska scena.

Ove faze takođe ukazuju i na potencijalne dugoročne razlike starih i novih demokratija i njihovog partijskog života.

Institucionalizacija partijskog sistema - teorijski pristupi

Unutar obimne literature o partijskim sistemima se kao klasično mesto sve više pozicionira Sartorijeva (Sartori, 2002:107-119) teorija koja polazi od dve osnovne odrednice ovog fenomena - *broja partija* i *ideološke distance među njima*. U najkraćem, partijski sistem je determinisan brojem relevantnih partija (onih koje imaju potencijal vladanja ili ucenjivački potencijal) i ideološkom udaljenošću ključnih aktera (umereni ili polarizovani sistemi). Prema Mejnvoringu (Mainwaring, 2001:185), u odnosu na Sartorijeve dve dimenzije, broju relevantnih partija i ideološkoj distanci¹⁸⁶, partijski sistemi novih demokratija podsećaju na zapadne, ali ne i po trećoj dimenziji - institucionalizaciji partijskog sistema jer su „partije u novim demokratijama¹⁸⁷ značajno manje institucionalizovane“ (Mainwaring, 2001:185). Pod *institucionalizacijom partijskih sistema* Mejnvorin podazuje „da akteri imaju jasna i dugoročna očekivanja kada je reč o ponašanju drugih aktera, a stoga i o osnovnim okvirima i pravilima partijske kompeticije i ponašanja. U institucionalizovanim partijskim sistemima postoji trajnost najvažnijih partija i njihovog ponašanja. Promene, iako nisu potpuno nemoguće, su ograničene“ (2001:187). U tabeli ispod navodimo osnovne kriterijume institucionalizacije i njihove idealtipske performanse u slabo i snažno institucionalizovanim sistemima.

Tabela 1- Idealtipske osobine snažno i slabo institucionalizovanih partijskih sistema

	Snažno institucionalizovani sistemi	Slabo institucionalizovani sistemi
Stabilnost oblika	Veoma stabilno. Glavne	Veliko prelivanje glasova.

¹⁸⁶ Oцени da su male razlike u ideološkoj distanci može se ozbiljno prigovoriti, naročito kada je reč o prvim godinama tranzicije tokom kojih dominiraju političke podele zasnovane na identitetima i ideologijama, nasuprot interesno zasnovanim podelama čiji je uticaj neznatan. Ipak, praksa pokazuje da su ovakve podele relativno kratkoročne sa izuzetkom etnički zasnovanih rascepa (primeri Bosne i Hercegovine i Makedonije, ali i Ukrajine i Slovačke).

¹⁸⁷ Mejnvorin ukazuje da stepen institucionalizacije nije isti u svim novim demokratijama i ukazuje na primere Španije i Portugala kao institucionalizovanih sistema iako je reč o društvima koje su relativno skoro prošle kroz tzv. demokratsku tranziciju.

međupartijske kompeticije	partije ostaju na sceni decenijama. Prelivanje glasova je retko.	Neke partije doživljavaju iznenadne padove, dok druge imaju iznenadna poboljšanja izbornih rezultata.
Ukorenjenost partija u društvu	Partije su snažno ukorenjene u društvu. Većina građana dugoročno glasa za istu partiju i glasa zbog partije. Organizovani interesi su povezani sa partijama.	Partije su slabo ukorenjene u društvu. Samo jedan manji deo građana stalno glasa za istu partiju. Umesto toga, građani glasaju za pojedinačne kandidate ili, ukoliko glasaju za partije, menjaju onu za koju glasaju.
Legitimnost partija i izbora	Partije i izbori imaju neosporan legitimitet. Partije su viđene kao neophodna i poželjna demokratska institucija.	Mnogo građana i grupa dovodi u pitanje legitimitet izbora i partija. Značajan procenat građana veruje da partije nisu poželjne ni neophodne.
Partijska organizacija	Partije imaju značajne materijalne i ljudske resurse. Partijski procesi su veoma institucionalizovani. Lideri partija, iako značajni, ne zasenjuju partije.	Partije imaju malo resursa. One su kreacija lidera i njima su na raspolaganju. Unutarpartijski procesi nisu institucionalizovani.

Izvor: Mainwaring, (2001:186)

Suštinski, institucionalizacija partijskih sistema označava stepen razvoja na kojem se može reći da su partije i međupartijski odnosi (uključujući i izborni proces kao srž tih odnosa) dostigli određeni stepen stabilnosti i trajnosti. Ova stabilnost najčešće pozitivno utiče na kvalitet demokratije u određenom društvu, pa se može tvrditi da institucionalizovan partijski sistem doprinosi konsolidaciji demokratije. U okviru postkomunističkih demokratija institucionalizacija bi predstavljala poslednju fazu razvoja koja bi indirektno svedočila i o kvalitetu tih novih demokratija. Govoreći o razvoju partija u novim istočno-evropskim demokratijama Kitčelt (Kitschelt) ovaj proces naziva *struktuiranjem* partija i smatra da je to „ključni element demokratske konsolidacije“ (Kitschelt, 1994:1). Ovaj proces ima tri kvalitativna nivoa - partijsko struktuiranje zasnovano na 1) harizmatiskom vođstvu, 2) klijentelističkim (patronažnim)

organizacijama i 3) partijskim programima¹⁸⁸. Ovi nivoi se razlikuju (u rastućem nizu) po (1) obimu troškova koordinacije koji nastaju u procesu mobilizacije za kolektivne partijske akcije i po (2) potrebnim informacionim i kognitivnim veštinama za donošenje izbornih odluka od strane birača. Viši nivoi struktuiranja, kao što je programsko struktuiranje partija, jesu sofisticirani sistemi koji pogoduju razvijenim oblicima demokratije, pa mogu, ali ne moraju nastati u svim društvima. U praksi, većina partija i sistema je mešavina sve tri vrste elemenata, ali sa jednim koji obično prevladava.

Bez detaljnijeg ulaženja u eksplanaciju možemo utvrditi da između Mejnvingove i Kičeltove klasifikacije postoji paralelizam u razumevanju kontinuuma na kojem se mogu ustaliti novonastali partijski sistemi. Posvetimo sada pažnju dinamici nastanka i prekretnicama u procesu institucionalizacije/struktuiranja partijskih sistema u postkomunističkoj Evropi nakon 1989. kako bi uočili posebnosti i mehanizme koji karakterišu sam proces.

Dinamika, faze i ključne tačke razvoja partijskih sistema

Partije u Istočnoj Evropi nastaju na osnovama nasleđenim iz prethodnog režima, ali u vremenu kada se taj sistem urušava, povlačeći sa sobom sve svoje potporne stubove - državne organe i institucije, društvene vrednosti i političku praksu. U tom društvenom vakumu nastaju forme neophodne za funkcionisanje demokratskog uređenja, ali se na te novonastale forme gleda sa velikim očekivanjima: tek nastale partije moraju ispunjavati svoje društvene funkcije - ući u izbornu trku, a nakon pobede ponuditi politiku i kadrove za vodeća državna mesta. Praktično, u Istočnoj Evropi se u nekoliko godina događa proces koji je na Zapadu trajao vekovima, od prvih ograničenja vlasti monarha do liberalne demokratije kakvoj danas teže skoro sve postkomunističke zemlje.

Imajući to u vidu, nekoliko autora je svoja istraživanja fokusiralo na sam proces razvoja i konsolidacije partijskih sistema istočne Evrope, kao i na pronalaženje nekih ključnih tačaka u ovim procesima. Bjelašak (Bielasiak, 1997: 30-40) izdvaja četiri faze koje obeležavaju prelaz od jednopartijskog ka pluralizovanom partijskom sistemu, a Atila

---

¹⁸⁸ Kičelt navodi i četiri elementa koji određuju na kom nivou će se strukturisati partijski sistem i to su sistemsko vreme, društvena struktura, politička struktura i oblik prelaska iz realnog socijalizma u višepartijsku demokratiju (Kitschelt, 1994: 4-6).

Ag (Attila Agh) kroz isti broj faza analizira konsolidaciju sistema i dublje povezivanje partija sa društvom, njegovom strukturom i parcijalnim interesima društvenih grupa. Naravno, kako to i Bjelašak (1997:30) navodi, „ove faze su samo analitički uočljive“, i često se u realnom životu ne mogu tako jasno odrediti. Uprkos tome, logika razvoja partijskih sistema je u većini izučavanih zemalja vrlo slična.

No pre nego što uđemo u dinamiku ovog procesa valja se osvrnuti na stanje društvene strukture postkomunističkih društava na početku ovoga procesa. Problem sa kojim se suočavaju (proto)stranke u postkomunističkim društvima je odsustvo adekvatne osnove za zasnivanje partija, tj. odsustvo jasnih ideoloških razlika i svesti o interesima pojedinih društvenih grupa. Ovakva situacija je posledica komunističke vlasti koja je formalnim i(li) realnim jednopartizmom izbrisala ili bar umanjila postojeće ideološke razlike među građanima, a državno-kontrolisanom ekonomijom umanjila postojanje i značaj socio-ekonomskih razlika među stanovništvom. Takođe, u većini zemalja se sprovodila (opet, manje ili više uspešna) politika koja je pokušavala da prevaziđe nacionalnu podeljenost.

Najradikalnije dileme o (ne)adekvatnosti socijalne strukture za razvoj višepartijskog sistema Kičelt (1995:451) je nazvao *tabula rasa* hipotezom i uočio 4 povezane pretpostavke na kojoj se ona zasniva: (1) autoritarnost komunističkog režima i odsustvo interesno zasnovanih aktivnosti umanjili su sposobnost građana da participiraju u politici; (2) nerazjašnjena pitanja privatne, državne i društvene svojine onemogućavaju stvaranje socio-ekonomskih podela i na njima zasnovanih interesa (i partijskog opredeljivanja); (3) u novim demokratijama se javlja (pre)velik broj političkih aktera bez kredibiliteta i reputacije, što otežava donošenje racionalnih odluka od strane birača i (4) međunarodni uticaj toliko sužava politički prostor da razlike između politika koje nude partije postaju irelevantne. Kičelt je inače smatrao da je *tabula rasa* hipoteza previše pesimistična i konzervativna i da potcenjuje sposobnost ljudi da uče i da se snađu u novim uslovima.

Baveći se istim pitanjem, tj. karakteristikama socijalne osnove na kojoj se zasnivaju partije u postkomunističkim sistemima, Evans i Vajtfield (Evans i Whitefield, 1993: 526) u literaturi uočavaju tri istraživačka pristupa: pristup „nedostajuće sredine“ (missing middle approach), modernizacijski pristup i komparativni pristup.

Pristup nedostajuće sredine polazi od koncepcije po kojoj je komunističko društvo atomizovan sistem, vođen državnim, centralizovanim aktivnostima u kome se sistemom nagrada i zasluga favorizovala individualna, ali ne i autonomna kolektivna aktivnost. Rezultat toga je artikulacija interesa na nivou masovnih kolektiva (društva ili nacije) i svojevrsna praznina između tog najopštijeg nivoa i nivoa pojedinca, građanina. Ovu prazninu u socijalnoj strukturi zapadnih društava popunjavaju takozvane *mezostrukture*, tj. slobodno udruživanje građana srednjeg obima najčešće u sindikate, crkve, udruženja, ali i političke partije. *Pristup nedostajuće sredine* insistira na odsustvu ovakvih formi u komunizmu i onemogućava artikulisanje interesa i na tom, za demokratska društva najvažnijem, *srednjem* nivou. Po Evansu i Vajtfildu, posledica ovakve strukture je da „individue nemaju osećaj pripadnosti i odgovornosti organizacijama srednjeg obima i da nisu spremni da učestvuju u političkim aktivnostima... ..rezultat toga je pasivno i neparticipativno političko ponašanje, često izraženo u „*mi versus oni*“ stavovima i visokom stepenu alijenacije od politike“ (Evans i Whitefield, 1993: 530).

Modernizacijski pristup se fokusira na uticaj razvoja na artikulisanje političkih interesa. Naslanjajući se na teorije konvergencije, ovaj pristup nalazi da razvoj industrijskih društava i modernizacija izazivaju određenu društvenu hijerarhiju zasnovanu na statusu i zaposlenju pojedinca, kao i neka univerzalna rešenja i društvene ustanove (privatna svojina, birokratski sistem, neki oblici tržišne ekonomije...). Takođe, društvena struktura se obrazovala oko faktora kao što su obrazovanje, urbanizacija i porast profesionalizma i potrebe za ekspertskim znanjem u određenim oblastima, što je rezultiralo svojevrsnim oblicima ograničene tehnokratije. Ovo je za posledicu imalo to da su „najobrazovaniji i najmoderniji delovi društva mogli da očekuju da unaprede svoju poziciju kada budu radili u tržišnim uslovima“ (Evans i Whitefield, 1993: 531). Umesto homogenizacije i alijenacije, ove teorije predviđaju razvijanje društvene strukture zasnovane na strukturi radne snage (*occupational based*) i drugim razlikama, koji će predstavljati osnovu za razvoj partijskog pluralizma i neku vrstu proto-socijalnih rasepa.

Komparativni pristup pokušava da pronađe sredinu između ova dva rigidna stava, ali i da dodatno precizira analizu insistirajući na razlikama između pojedinih

istočnoevropskih zemalja. U tom smislu, autori ovog pravca ističu tri fundamentalne razlike između komunističkih društava (Evans i Whitefield, 1993: 532):

a) *postojanje i forma mezo-struktura* nisu u svim zemljama bile zasnovane na istim osnovama, niti razvijene na istom nivou. U Poljskoj je reč o delovanju katoličke crkve i sindikata „Solidarnost“, u Sovjetskom Savezu je mezostrukturu činila federalna organizacija države i postojanje „etničkog ključa“, dok bi ekvivalent u mađarskom društvu moglo biti relativno odvajanje ekonomske sfere od političke moći. Detaljnom analizom ovih mezostrukture dolazi se do zaključka da su postojeće (ili bolje rečeno *dozvoljene*) mezostrukture imale izuzetan uticaj u demokratskim promenama širom Istočne Evrope.

b) *modernizacija nije bila uniformna* u svim zemljama, a bitan faktor uticaja na socijalne rascepe i artikulaciju političkih interesa je predstavljala „distribucija progresa“ na različite slojeve stanovništva. Iako su društva napredovala u totalu, nisu svi građani imali podjednake koristi od toga, niti su kanali verikalne mobilnosti bili podjednako uspešni u svim zemljama, što je stvaralo antikomunističko raspoloženje u određenim slojevima.

c) Takođe, neki autori insistiraju i na *kulturološkim razlikama* između ovih društava. Najčešći primeri kulturnih razlika su „usklađenost Sovjetskog režima sa kulturom i vrednostima Slovenskog stanovništva i kontrast sa vrednostima protestantskih, katoličkih ili sekularnih tradicija u zemljama Baltika, Poljskoj ili Češkoj“ (Evans i Whitefield, 1993: 533). Pored ovoga, ističe se i značaj radoblja između dva svetska rata za političke kulture ovih naroda.

U najkraćem, komparativistički pristup insistira na tome da razlike između komunističkih društava odlučujuće utiču na različite forme opozicionog delovanja i kasnijeg artikulisanja interesa. Nije teško zaključiti da sva tri pristupa doprinose našem razumevanju inicijalne društvene strukture; ipak, komparativistički pristup nas najmanje ograničava u pronalaženju zajedničkih osobina i matrica razvoja, ali i isticanju specifičnosti koje pojedine političke zajednice mogu u sebi kriti.

Pogledajmo sada po kojim fazama se razvijaju partijski sistemi i kako na faze razvoja utiču pomenute društvene karakteristike i obratno. Kao i Evans, Vajtfild, Kičelt i

mnogi drugi autori, i Bjelašak polazi od komunističkog perioda i njegove zaostavštine i prvu fazu naziva *sistemom sa hegemonijskom partijom* (hegemonic party system). Ovu fazu odlikuje dominantan položaj komunističke partije i pojavljivanje zametaka buduće opozicije: velikih udruženja poput Solidarnosti u Poljskoj, disidentskih krugova u Češkoj i Mađarskoj ili proto-opozicije poput ekoloških pokreta u Bugarskoj. Značaj ove faze je u *postavljanju scene* za dalji razvoj kroz tri ključna elementa: a) organizacionu i materijalnu prednost zadržala je komunistička partija i blok okupljen oko nje, b) demokratski legitimitet je bio na strani opozicionih grupa, a c) stvorena je i velika institucionalna i društvena praznina kao posledica urušavanja sistema i nepostojanja srednjeg nivoa građanskog organizovanja (middle level associations) (Bielasiak, 1997:33).

Ovu fazu „nasleđuje“ faza *polarizovanog partijskog sistema*, oblikovana kroz borbu komunističke partije (ili njene naslednice) i opozicije ujedinjene u krovne (umbrella) društvene pokrete i organizacije, što proizvodi svojevrsnu dihotomnu podelu između političkih aktera („jedna lista protiv komunista“). Ovakvo stanje vremenski je vezano za prve višestranačke izbore (tzv. *founding elections*), koji su predstavljali svojevrsan plebiscit o komunističkoj vladavini. Zbog toga nije čudno da su se izborne teme više bazirale na prošlosti nego na budućnosti. Bjelašak odlično primećuje da je pitanje o tome ko će i kako vladati „ostavljeno otvoreno“, jer je ideja da se „formira širok antikomunistički blok imala prednost u odnosu na zastupanje partijskih identiteta i interesa“ (Bielasiak, 1997: 33-34). Ishod ovih izbora je u najvećem broju zemalja bio poraz do tada vladajućih elita, ali se u nekim zemljama (uključujući i Srbiju) stara vlast održala uz manje izmene karaktera. Ovde se mogu uočiti dva modaliteta u zavisnosti od toga ko je pobednik na prvi izborima: u slučaju pobede opozicije, komunistička partija biva znatno oslabljena (u nekim država čak i zabranjena), te je potrebno značajno vreme da se delovi starog režima vrata na političku scenu, najčešće u formi reformisanih komunista (npr. kroz socijaldemokratske partije); u situacijama tzv. *dvostepene tranzicije* (kada stare elite ostaju na vlasti, te ne dođe do potpune tranzicije i demokratizacije), *founding elections* bivaju „odloženi“ na nekoliko godina, ali se u krajnjoj instanci odigraju u svakom društvu. Tzv. „šarene“ ili „izborne“ revolucije predstavljaju dobar primer odloženih prvih izbora, a u razvoju partijskih sistema se jasno mogu uočiti iste

faze kao i kod društava koje su sa starim elitama raskrstile još početkom devedesetih godina 20. veka. Bez obzira na njihov ishod, prvi izbori nisu dali odgovore na ključna pitanja koja su se postavljala pred postkomunistička društva, ali su bili neophodan korak u demokratizaciji ovih sistema. Zbog toga nije neočekivano da je ovaj polarizovani dvočlani sistem ubrzo prevaziđen i zamenjen novim političkim podelama.

Još jedan od elemenata nasleđa komunizma su bila izborna pravila prvih izbora. Širom istočne Evrope se o ovim pravilima odlučivalo u više-manje ravnopravnim pregovorima predstavnika komunističke partije i opozicije, gde je stara vlast zagovarala većinski, a opozicija proporcionalni sistem. Razlog ovog neslaganja nije bio u različitim koncepcijama o budućem razvoju partijskog sistema, već u različitim kapacitetima ovih grupacija koje je trebalo kapitalizovati kroz izborni sistem. Komunisti (ili reformisani socijalisti) oslanjali su se na razgranatu partijsku mrežu i nasleđenu infrastrukturu, te javnosti poznate kadrove (lokalne lidere), dok je opozicija, često koncentrisana samo u gradovima, pokušavala da od izbora napravi plebiscit o komunističkoj vladavini i proporcionalnom sistemu i da uz pomoć nekoliko poznatih disidenata i opozicionih lidera umanji svoj početni zaostatak. U većini zemalja početni većinski sistem vremenom je ustupio mesto proporcionalnom ili mešovitom sistemu koji je odgovarao većini stranaka¹⁸⁹, a to je pogodovalo daljoj fragmentaciji partijske scene.

Fragmentirani partijski sistem, pored institucionalnog okvira, nastaje iz dva osnovna razloga. Prvi je činjenica da antikomunizam i protivljenje starom režimu nisu više bili adekvatna osnova za organizovanje širokih krovnih društvenih pokreta, već su se pokreti raspali po ideološkim i taktičkim razlikama. Drugi razlog je u pojavi novih aktera koji su želeli da se oprobaju u političkoj areni. Zbog nedostatka konsolidovanih osnovnih linija političkih podela (socijalnih rascepa), partije su se građanima „nudile“ na osnovu različitih ekonomskih, socijalnih, ideoloških, kulturnih, etničkih, verskih i drugih dimenzija, kao i na osnovu njihovih različitih kombinacija, nadajući se da će ono što su oni izabrali biti dominantna tema narednih izbora. Ove procese dodatno je ohrabrila „niska cena“ ulaska na političku scenu: formalni uslovi za registrovanje partije bili su

---

¹⁸⁹ Prema Mirjani Kasapović (1996:138) 1990. je proporcionalni sistem bio primenjen u 37,5% slučajeva, a već 1995. je bio na snazi u 57.9% zemalja regije. Takođe, nijedna zemlja nije prešla sa proporcionalnog na većinski sistem.

minimalni, a nizak intenzitet partijske identifikacije davao je realnu nadu da se glasači mogu privoleti novim partijama.

Ključna osobina ovih partija je da su nastajale „odozgo“, dakle aktivnošću političkih elita koje nisu imali široko i čvrsto utemeljenje u društvu. Kako to Olson (1998:432) primećuje, „partije su u prvoj polovini devedesetih godina organizaciono podsećale na američke partije, dok je sam politički sistem imao zapadnoevropske osobine“. Posledica ove faze, koja se temporalno vezuje za druge izbore, jeste disfunkcija političke ponude i potražnje: ponuda je bila prevelika i zasnovana na društveno neutemeljenim akterima i partijama, dok je potražnja bila umanjena zbog socijalno-ekonomske strukture koja nije mogla da iznedri interesno zasnovane kolektivne identitete koji predstavljaju vezu između građana i partija. Ili kako to formuliše sam Bjelašak, partijski sistem nije bio „fragmentisan, već haotičan“ (Bielasiak, 1997:37). U odnosu na kriterijume koje nudi Majnvorring, jasno je da je u pitanju slabo institucionalizovan partijski sistem, te da su osnovi struktuiranja u najvećoj meri liderski i tek delimično klijentelistički (Kičelt).

Održavanje drugih parlamentarnih izbora dovodi do veće uređenosti na partijskoj sceni i *pluralističkog partijskog sistema* (iako terminologija podseća na Sartorijevu tipologiju, postoje značajne razlike između faza sa sličnim nazivima). Granica između dve faze nije precizna, tj. Bjelašak smatra da se one vrlo često preklapaju, a da se ove dve faze razvoja u čistom obliku nalaze na dva kraja procesa konsolidacije partijske scene. Kako pluralistički partijski sistem postaje dominantnija forma, tako se konsoliduje strana političke ponude - izborni rezultati daju legitimitet pobednicima da svoje ideje i principe nametnu kao osnovu političkih rascepa i da ih putem državne politike osnažuju. Na strani političke potražnje se, usled tranzicionih promena u društvu, javlja svest o potrebi jasne artikulacije interesa i o mestu u društvenoj strukturi kome građani pripadaju. Bjelašak ne smatra da je samim ulaskom u fazu pluralističkog sistema partijski sistem konsolidovan i razvijen, ali da se nalazi na dobrom putu da to bude. Osnaživanje veza između partija i građana, proces učenja kroz izborne cikluse i „navikavanje“ građana na demokratiju treba da doprinesu konsolidaciji scene, odnosno institucionalizaciji partijskog sistema.

Međutim, ovi procesi nisu ni jednostavni, ni pravolinijski. U tom smislu, u najradikalnije primere spada slučaj Moldavije u kojoj u izbornom ciklusu 1998. u

parlament nije ušla nijedna od partija koje su činile prethodni parlament (Birch, 2001:5). Ovi pokazatelji, po Sari Birč, ukazuju da je „partijski sistem Istočne Evrope po mnogo čemu bliži modelu uočenom u Latinskoj Americi nego onom dominantnom u Zapadnoj Evropi“ (Birch, 2001:5). Imajući u vidu ovakvo odsustvo društvene utemeljenosti partija, nije neočekivan visok stepen promenljivosti partijskog sistema i veliko kolebanje među samim pristalicama pojedinih partija. Piter Mer takvu situaciju naziva „otvorenim partijskim sistemom u kome modeli kompeticije nisu ustanovljeni i u kome partije ne mogu računati na stabilnu biračku bazu“ (Mair, navedeno prema Birch, 2001:5). Ipak, treba reći da je promenljivost biračkog tela znatno manja ako se promene posmatraju kroz blokove srodnih partija (*block volatility*, Bartolini i Mair), jer je onda očiglednije da se birači „razmenjuju“ između srodnih partija, a da je nivo prelazaka između udaljenih partija očekivano nizak¹⁹⁰.

Naveli smo i da vremenom većinski sistem ustupa mesto proporcionalnom izbornom sistemu. Postojanje izbornog cenzusa unutar proporcionalnog sistema vrlo je raširena pojava, a „istočno-evropska inovacija“ je uvođenje različitog cenzusa za liste pojedinačnih partija i liste koalicija. Uloga cenzusa je da se zadrži proporcionalni sistem, ali da se unutar njega razviju mehanizmi koji će pomoći da se partijski sistem, pre svega ukрупni, a zatim i lakše konsoliduje.

Tabela 2 – Izborni cenzus u nekim istočnoevropskim zemljama¹⁹¹

Zemlja	cenzus %	
	Stranke	koalicije
Bugarska	4	4
Češka	5	7-11
Estonija	5	5
Jugoslavija	5	5
Letonija	4, 5	4, 5
Moldavija	4	4
Poljska	5	8

¹⁹⁰ Do ovakvog nalaza na primeru Srbije dolazi i prof. dr Zoran Stojiljković. Za detaljniju analizu (ne)stabilnosti partijske scene videti *Partijski sistem Srbije – drugo i dopunjeno izdanje* (2009), Službeni glasnik, Beograd.

¹⁹¹ Prema Kasapović (1996: 92), osim * prema Birch (2001:14).

Rumunija	3	8
Slovačka	5	7-10, 5
Mađarska*	4 (1990), 5	
Litvanija*	4 (1992), 5	
Rusija*	5	
Ukrajina*	4	

Pored izbornog sistema, uticaj na razvoj partija može imati i sistem vlasti. Tako postoje tvrdnje da prezidencijalizam utiče na fragmentaciju partijske scene – ukoliko je pozicija predsednika značajnija od prevlasti u parlamantu, onda „popularni političari mogu koristiti partije kao sredstva za dolazak na vlast... Istraživanja su pokazala da dvokružni izborni sistem za predsednika dovodi do veće fragmentacije partijskog sistema jer ohrabruje popularne političare da oforme sopstvene partije u nadi da će se dočepati drugog kruga“ (Shugart i Carey; Jones, navedeno prema Birch, 2001: 7).

No, ni semiprezidencijalizam nije bez opasnosti - oba ova pristupa „otežano deluju sa nestruktuisanim partijskim sistemom, polarizovanim višepartizmom i visokom frakcionalizacijom partija“ (Orlović, 2005:170). Posledice bipolarizma mogu biti neefikasnost (usled otežane međupartijske saradnje, naročito u kohabitaciji), ili autoritarna interpretacija moći predsednika (isto). Takođe, na vlast mogu doći i „outsajderi“, kandidati koji nisu podržani od partija i na vlast dolaze populizmom, „antipartizmom“, poput mesija i spasilaca (Linz, prema Orlović, 2005:178). Institucionalna rešenja ne deluju u vakuumu i nemaju „zagarantovano dejstvo“. Faktori koji se moraju uzeti u obzir su politička kultura i društvena struktura, ali je „razlika između institucija i socijalno-strukturnih uslova, između ostalog, i u tome što institucije možemo lakše menjati nego okolnosti i okruženje u kojima one deluju“ (Orlović, 2005:184). Zato se još jednom moramo vratiti socio-strukturnim elementima i odnosu društvene strukture i partija.

Insistiranje na snažnijem povezivanju društvene strukture i partijskog sistema je finalna faza konsolidacije partijskog sistema po Atili Agu. Kao što smo već naveli, i on vidi četiri faze u ovom razvoju „koje su analitičkog karaktera...i mogu se razdvojiti samo u Mađarskoj koja ima najartikulisaniji partijski sistem“ (Agh, 1993: 223). Imajući u vidu da su Agove faze kompatibilne Bjelišakovim, te da su samorazumljive u datom

kontekstu, samo ćemo pobrojati prve tri, i zaustaviti se na poslednjem, čini se, suštinskom delu. Prva faza je (1) nastajanje multipartijskog unutar postojećeg jednopartijskog sistema, zatim sledi (2) nastajanje legalizovanog multipartizma pre samih parlamentarnih izbora koje svoju kulminaciju doživljava u (3) parlamentarizaciji političkih partija, što je po Agu osnovni korak u ovom procesu (Agh, 1993, 222:229). Uočljivo je odsustvo faze fragmentacije partijskog sistema, što je posledica mađarske specifičnosti u odnosu na većinu postkomunističkih društava.

Ag smatra da je najvažnija i najduža poslednja, četvrta faza, koju naziva (4) „krajem izolacije partija od društva“ (Agh, 1993:231). Pozivajući se na iskustva španske, portugalske i grčke demokratizacije, Ag očekuje da stranke prošire polje politike izvan parlamenta i zasnuju trajnije odnose se interesnim grupama. „Interesne grupe, ili politički mezosistem je oduvek bio najslabija tačka centralno-evropskih partijskih sistema, jer su one nedostajuća karika funkcionalne demokratije koja treba da obezbedi lobiranje artikulisanih interesa“ (Agh, 1993:231). Ag nudi i austrijski model *Sozialpartnerschaft-a* kao nešto na šta se stranke mogu ugledati. Kako god nazovemo ovaj proces, tokom ove faze se očekuje da partije ostvare značajnije veze sa (civilnim) društvom, odnosno da postanu ukorenjenije i usmerenije ka određenim društvenim grupama, što bi istovremeno rezultiralo i lakšim prepoznavanjem i artikulisanjem interesa na strani političke potražnje, odnosno pojedinačnih građana.

Pored ovog „domaćeg“ pritiska koji izrasta na sve artikulisanim društvenim potrebama, Atila Ag ukazuje i na značaj evropskih integracija na konsolidaciju partijskog sistema, anticipirajući da će istočnoevropske partije biti „evropeizovanje“, što pored prihvatanja određenih demokratskih standarda podrazumeva i „strukturalno prilagođavanje evropskom partijskom sistemu u njegovim partnerstvima i osnovama legitimizacije“ (Agh, 1993: 232). Procesi evropeizacije na partije i partijske sisteme utiču na četiri nivoa: „na nivou političkog sistema, na nivou partijskog sistema, na nivou partija i na unutrašnje odnose u partijama. Direktne posledice su debata, podele i sama tematizacija i problematizacija evropskih pitanja“ (Orlović, 2007:125).

Zapravo, tek u ovoj poslednjoj fazi može doći do stvaranja programski ustrojenih partija (Kičelt) i do jače institucionalizovanog partijskog sistema (Mejnvoring), i to u

situaciji kada se partije nalaze „između dve vatre“ – povećanim i sve organizovanijim zahtevima građana i pritiskom evropskih integracija i procesom evropeizacije političkih prostora. Rezultati dvostrukog pritiska u velikoj meri variraju među istočnoevropskim društvima i to jeste predmet velikog broja komparativnih istraživanja¹⁹². Utisak je da se još jednom mora istaći da procesi institucionalizacije, i pored sličnosti na teorijskom nivou, nisu uvek pravolinijski i sa istim ishodom (tim pre što u nekim zemljama nisu ni završeni).

Ovde vredi napomenuti i dva nešto specifičnija slučaja - Nemačku i Čehoslovačku. U prvom slučaju, Istočna Nemačka je svoj partijski sistem razvila (između ostalog) integrišući se u postojeći zapadnonemački partijski sistem, mada proces nije bio identičan kod svih relevantnih partija. Sa druge strane, Češka i Slovačka su započele praksu višepartizma unutar zajedničke države, pa su nakon raspada razvile svoje separatne partijske sisteme. Oba primera zaslužuju detaljnije istraživanje koje prevazilazi kapacitete ovog rada, ali ih je važno napomenuti kao delimične izuzetke¹⁹³.

Faze razvoja partijskog sistema predstavljaju veoma značajan deo u ovoj analizi, kako zbog same dinamike sistema, tako i zbog činjenice da je u pitanju specifičan proces, potpuno nepoznat zapadnoevropskom iskustvu. Kao što smo već rekli, izgradnja partijskih sistema je na zapadu trajala vekovima, dok se na istoku desila simbolički, ali i praktično govoreći „preko noći“. Takođe, i sam broj političkih aktera je neverovatno visok: poređenja radi, od 1945. do 1979. na izborima u Zapadnoj Evropi je učestvovalo oko 200 stranaka, dok je u prva dva ciklusa u izbornoj trci u istočnoj Evropi participiralo oko 500 stranaka (Birch, 2001: 9). Naravno, ovim ne želimo da kažemo da su sve partije koje su učestvovala na izborima *relevantne* (u Sartorijevom značenju), već da je u pitanju još jedan neobičan i specifičan fenomen koji zavređuje našu pažnju, bez obzira što njegovo trajanje nije bilo dugačko i što je partijski sistem već poznatim, institucionalnim i socio-strukturnim mehanizmima, sveden na, bar po broju stranaka, očekivani nivo.

---

¹⁹² Odličan primer ovakvih studija je Kitschelt, Herbert, Mansfeldova, Zdenka, Markowski, Radoslaw, Toka, Gabor, (1999), *Post-communist Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

¹⁹³ Za čehoslovački partijski sistem i njegove „naslednike“ videti Kevin Deegan-Krause, (2006) *Elected Affinities- Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*, Stanford University Press, Stanford, California; za više podataka o Nemačkoj pogledati Russell, Dalton (ed.) (1996), *Germans Divided: the 1994 Bundestag Elections and the Evolution of the German Party System*, Berg Publisher.

Zaključne napomene

Partije su na evropskom istoku nastale u toku samo nekoliko nedelja ili meseci. Nastale su na, za tu priliku, neadekvatnom socijalnom tlu - u društvu smanjenih klasnih razlika i društvu bez iskustva i prakse u organizovanju i zastupanju sopstvenih interesa. Partije su se stoga oslanjale na ono što im je stajalo na raspolaganju – prepoznatljive lidere, društvene pokrete, sindikate ili neke druge forme organizovanja koje su bile dozvoljene od strane komunističkih vlasti (tzv. mezonivoi). Kasnije, kako se društvo oblikovalo u tranzicionim promenama, sve više su se pomaljale prepoznatljive konture socijalnog organizovanja koje uočavamo i na Zapadu.

Iako su partije nastajale na ruševinama komunizma, prethodni režim je na njih uticao, kako putem socijalne strukture koju im je ostavio u nasleđe, tako i kroz ustave, izborne sisteme, političku kulturu i opšti sistem vrednosti. Ovo nasleđe je i danas primetno u skoro svim zemljama, a neke se i dalje nalaze u senci ili pod vlašću kadrova starog režima.

Specifičnost razvoja istočnoevropskih partijskih sistema je i pravi partijski bum, koji je obeležavao početak višepartizma. Tako je na prvim izborima u Poljskoj učestvovalo čak 111 stranaka, ali se broj u svim državama rapidno smanjivao kroz nekoliko izbornih ciklusa. Sve ovo rezultiralo je izuzetno promenljivim i nestabilnim sistemima; partijska struktura je i dalje često bliža *forumskim* strankama, nego pravim organizacijama, a politički nastup i dalje zasnovan na *catch-all* principu, pre nego na jasnom predstavljanju određenih slojeva ili grupa. Ipak, svi partijski sistemi su prošli tri inicijalne faze i u skladu sa svojim kapacitetima se kreću ka višim fazama institucionalizacije.

Politikolozi koji se bave partijskim sistemima su sasvim sigurno bili oduševljeni zato što su u velikom eksperimentu, uživo, mogli da istražuju formiranje višepartijskog sistema u postkomunističkim zemljama. Građani ovih zemalja teško da dele to oduševljenje, ali čini se da nemaju previše izbora.

Literatura

- Agh, Attila, (1994), The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe, u *Journal of Theoretical Politics* 6 (2), Sage publications, London.
- Bielasiak, Jack, (1997) Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe, u *Communist and Post-Communist Studies*, Vol 30, No 1, The Regents of the University of California.
- Birch, Sarah, (2001), Electoral Systems and Party System Stability in Post-communist Europe, rad prezentovan na 97th Annual Meeting of American Political Science Association, San Francisco, USA (30 august – 2 september).
- Evans, Geoffrey; Whitefield, Stephen, (1993), *Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe*, British Journal of Political Science, Vol. 23, No. 4, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kasapović, Mirjana, (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Kitschelt, Herbert, Mansfeldova, Zdenka, Markowski, Radoslaw, Toka, Gabor, (1999), *Post-communist Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Kitschelt, Herbert, (1995), Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies - Theoretical Propositions, u *Party Politics*, Vol 1., No. 4, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Mainwaring, Scott, (2001), Party Systems in the Third Way, u Diamond, Larry and Plattner, F. Marc (eds), *The Global Divergence of Democracies*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Stojiljković, Zoran, (2009), *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.
- Olson M. David, (1998), Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe, u *Political Studies* XLVI, Blackwell Publisher, Oxford.

- Orlović, Slaviša, (2005), Evropski parlament i evropske stranke - perspektiva za Srbiju, u Lutovac Zoran (ur.), *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*, Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Orlović, Slaviša, (2005), Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije, u Lutovac Zoran (ur.) *Političke stranke u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

Dušan Spasojević M.A.

Dynamics and Development Phases of Eastern European Party Systems after 1989.

Abstract

The paper focuses on the process of emergence, development and institutionalization of party systems in post-communist societies of Eastern Europe. The aim is to present a suitable theoretical framework for understanding this process starting from the communist legacy (particularly in relation to social structure) going through the most important analytical phases faced by the new party systems up to the consolidation phase. The paper is primarily based on the socio-structural approach by Bielasiak, Aghe, Evans-Pritchard and Whitefield, as well as on institutional elements when dealing with the impact of the electoral system or the type of political regime on party systems. The basic framework of the paper is set by the works of Mainwaring and Kitschelt on institutionalization and structuring of the emerging party systems.

Keywords: *party system, post-communism, institutionalization, dynamics*

POLOŽAJ I PERSPEKTIVA ISTOČNO-EVROPSKOG SOCIJALNOG MODELA U PROCESIMA EVROPSKIH INTEGRACIJA – KOMPARATIVNI PRIKAZ

Sažetak

U diskusijama o budućnosti evropskih integracija značajno mesto zauzima problematika evropskog socijalnog modela, čije se konceptualizovanje u najvećoj meri oslanja na socijalne vrednosti zajedničke svim evropskim zemljama. Evropski socijalni model se tradicionalno odlikuje ekstenzivnijim socijalnim obezbeđenjem i značajnijom ulogom države na tržištu rada.

Uprkos zajedničkim unutrašnjim i spoljašnjim izazovima sa kojima se evropske države sa stanovišta svojih sistema socijalne sigurnosti suočavaju, različitosti u strukturalnoj, kulturološkoj i institucionalnoj konstrukciji uže shvaćenog socijalnog poretka među njima su evidentne i govore u pravcu autonomne egzistencije različitih socijalnih modela unutar zajedničkog evropskog okvira.

Nakon ulaska određenog broja zemalja Istočne i Centralne Evrope u Evropsku uniju, njihov značaj punopravnih partnera u izgradnji socijalne Evrope postao je očigledan, kao i što je njihova uočljivost postala veća. Istovremeno, tradicija razvijena u socijalnoj sferi zemalja Istočne i Centralne Evrope može da ponudi korisne (teorijske i empirijske) elemente ostatku Evrope.

Razmatranje različitih pristupa problematici evropskog socijalnog modela praćeno je analizom karakteristika anglo-saksonskog, nordijskog, kontinentalnog i južno-evropskog modela. Akcenat je na prikazu istočno-evropskog socijalnog modela sa stanovišta njegovog razvoja tokom perioda tranzicije i pripreme za ulazak u EU, kao i percipiranih izazova.

---

¹⁹⁴ Autorka je asistentkinja na predmetima Sistemi socijalne sigurnosti i Socijalna politika Evropske unije, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Ključne reči: *evropski socijalni model(i); anglo-saksonski, nordijski, kontinentalni, južno-evropski i istočno-evropski socijalni model.*

Evropski socijalni model – koncepti i dileme

Termin i pojam evropskog socijalnog modela često se upotrebljava u nauci i u javnom diskursu. Međutim, sam koncept nije jasno definisan i interpretira se na različite načine. „Ovaj koncept karakteriše se visokim stepenom nejasnosti i višeznačnosti. Evropski socijalni model (ESM) je labavo definisan normativni koncept i, kao takav, koristi se sa različitim značenjima u skladu sa prilično nedovršenim definicijama. Mnogi autori (akademici, političari, novinari) koriste ovaj koncept, a da ga uopšte i ne definišu, da bi opravdali – ili odbacili – neku formu intervencije politike. Jasna definicija sastavnih elemenata njegove suštine izgleda da nedostaje u većini članaka o ovom predmetu, dok pregled najvažnijih članaka otkriva, dalje, da se, što se tiče pronađenih definicija, one ne poklapaju uvek“ (Jepsen, Pascual, 2005: 3).

Za razliku od shvatanja promovisanih u dokumentima Evropske unije i njenim delatnostima,¹⁹⁵ teorija nije saglasno (i dosledno) definisala evropski socijalni model, iako su uočljiva izvesna preklapanja u različitim naučnim određenjima (Arandarenko, 2005).

U najširem smislu, evropski socijalni model označava sve ono što je zajedničko i opšte u socijalnom uređenju različitih nacionalnih evropskih država počev od perioda Drugog svetskog rata. Nasuprot američkom modelu koji se odlikuje visokim stepenom deregulacije i još uvek nedovoljno razvijenom jugoistočno-azijskom modelu, „evropski 'regionalni' model je takva šema koja se uobičajeno odlikuje ekstenzivnom socijalnom zaštitom, obuhvatnim i zakonski sankcionisanim institucijama na tržištu rada, kao i rešavanjem socijalnog konflikta sporazumnim i demokratskim sredstvima“ (Hay, Watson, Wincot, 1999: 14).

---

¹⁹⁵ Prisutni su i stavovi da evropski socijalni model nije u potpunosti normativno definisan na evropskom nivou i da će određenje evropskog socijalnog modela biti uslovljeno reakcijama na promene u ekonomskim, socijalnim i demografskim strukturama EU.

S jedne strane, među evropskim državama postoje značajne razlike, ali one gube na značaju, a sličnosti među njima postaju uočljivije kada se porede sa američkim modelom i ostatkom sveta. Činjenica je i da različitost evropskog socijalnog modela u odnosu na druge postojeće na svetskoj sceni, tokom poslednjih decenija, doživljava grubu eroziju u sprezi sa globalizacijom i integracijom unutar Evropske unije.

Prema drugom shvatanju, pod *evropskim socijalnim modelom* podrazumeva se skup izvesnih socijalnih institucija i vrednosti koje su zajedničke za sve države članice Evropske unije i koje obezbeđuju različitost u odnosu na socijalna obeležja država koje se nalaze izvan EU.¹⁹⁶ U tom kontekstu, Zsusa Ferge je kao zajedničke karakteristike zemalja koje pripadaju socijalnom modelu Evropske unije navela: razvijen sistem socijalne sigurnosti; socijalna prava; pozitivne i negativne slobode i solidarnost; socijalnu koheziju i borbu protiv socijalne isključenosti; učešće civilnog društva i značaj socijalnog dijaloga (Ferge, 2000). Unutar ovog, užeg shvatanja, uobičajen je i stav da evropski socijalni model predstavlja cilj, ali i način ostvarivanja pune zaposlenosti, adekvatne socijalne zaštite i društvene jednakosti (Hay et al, 1999).

U ovom kontekstu, evropski socijalni model poprima značenje nad-nacionalnog socijalnog modela Evropske unije. Ovo značenje polazi od uvažavanja onih aspekata socijalne politike koji su u domenu Unije, odnosno, koji se prenose na nad-nacionalni nivo (Hay et al, 1999). Iako je socijalna politika u nadležnosti država članica EU i iako je osnovni princip komunitarne socijalne politike zapravo princip supsidijarnosti, EU ima veću ulogu u oblikovanju sektorskih socijalnih politika posredstvom tzv. *soft* metoda. U prilog tome je i stav Evropskog parlamenta da su „socijalne politike (uključujući socijalnu sigurnost, zdravstvo, obrazovanje i usluge nege) visoko razvijene u Evropskoj uniji, što održava jaku privrženost socijalnoj koheziji“ (Golinowska, Zukowski, 2009: 14).

Danijel Vogen Vajthed, kao jedan od predstavnika ovog pravca, naveo je mnoštvo komponenti koje sačinjavaju evropski socijalni model, i to: zakone o radu, politiku zaposlenosti i jednakih mogućnosti, anti-diskriminacionu politiku, itd. Slično tome, Fric

---

¹⁹⁶ „Može se polemizati da 'evropsko' nije nešto što se može pronaći u zajedničkoj istoriji evropskih društava, nego, nasuprot tome, nešto što je i dalje teško opisati, nešto što 'postaje' predmet evropske integracije i njenog homogenišućeg uticaja. Isto tako, govoreći o 'evropskom' društvu, autori često imaju na umu izvesne odlike kojima se karakterišu zapadno evropska društva i koje (delimično) služe kao model za razlikovanje društava koja se nalaze na istočnoj i južnoj periferiji Evrope (Offe, 2004: 4).

Šarp je u distinktivna obeležja ovako shvaćenog evropskog socijalnog modela ubrajao opsežne socijalne transfere i usluge zajedno sa odgovarajućom ulogom države u regulisanju ekonomije.

Prema trećoj grupi shvatanja, *evropski socijalni model* predstavlja idealno-tipsku konstrukciju koja obuhvata elemente različitih nacionalnih socijalnih modela. U tom kontekstu, identifikuju se specifični nacionalni modeli, a Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedska i Nemačka navode se kao paradigmatički primeri nacionalnih modela. Jedan od najpoznatijih i najčešće citiranih predstavnika ovog shvatanja je Gust Esping-Andersen, koji je argumentovao svoje stanovište o različitim modalitetima kapitalizma i o razlozima za nemogućnost njihove konvergencije. Njegovom shvatanju blisko je i shvatanje Bernarda Ebbinghousa, koji je smatrao da Evropa nema jedinstveno institucionalno uređenje koje bi bilo najbolje u svim segmentima sistema socijalne sigurnosti, nego da njenu odliku predstavljaju upravo socijalne različitosti. Kada je u pitanju kolektivna solidarnost koja postoji u svim sistemima socijalne sigurnosti evropskih nacionalnih država, „nekad se radi o solidarnosti između radnika u 'bismarckovskom' sastavu vezanom uz zaposlenost, a katkad o nacionalnoj solidarnosti prema 'beveridgeanskom' modelu usmerenom prema kriteriju potreba i univerzalnosti“ (Chapon, Euzéby, 2003: 367).

Konstruisanje evropskog socijalnog modela kao jedinstvenog evropskog projekta i instrumenta modernizacije i prilagođavanja nacionalnih država i nad-nacionalne evropske organizacije promenljivim ekonomskim okolnostima može da posluži kao tačka preokreta, i to u smislu prevazilaženja različitosti nacionalnih socijalnih modela u zemljama savremenog kapitalizma. Proces globalizacije, koji proizvodi niz zajedničkih pritisaka, izlaže evropske zemlje zajedničkim imperativima konkurentnosti, interne ekonomske integracije i inovacije socijalnih praksi. Istovremeno, evropski socijalni model predstavlja poslednju evropsku „branu“ od radikalnog liberalizma, koji je u drugim delovima sveta često prihvaćen, naročito tokom 1990-ih godina. Izvesne slične okolnosti u evropskim zemljama, poput karakteristika socijalnih struktura, političkih institucija, stepena homogenosti populacije, kulture, percepcije problema i rešenja za njih (Arts, Gelissen, 2002), a naročito razvijene socijalne „tradicije“, potkrepljuju tezu o održivosti evropskog socijalnog modela.

Pluralizam socijalnih modela u Evropi

„U ligi naprednih kapitalističkih demokratija, države se uočljivo značajno razlikuju po pitanju akcenta koji stavljaju na blagostanje. Čak i ako lavovski deo troškova ili personala služi ciljevima blagostanja, vrsta obezbeđenog blagostanja će biti kvalitativno različita, kao i njegova prioritizacija unutar konkurentnih aktivnosti, bilo da su u pitanju vojska, zakon i poredak ili unapređenje profita i privrede“ (Esping-Andersen, 1990: 1). Postavke teorije konvergencije, prema kojima će sva industrijska društva sa sličnom tehnologijom konstituisati sličnu socijalnu strukturu, uprkos difuziji tzv. najboljih praksi, opovrgnute su pluralizmom socijalnih modela.

Socijalni modeli, odnosno sistemi socijalne sigurnosti, opredeljeni su konceptom i doktrinama socijalne politike, na čiju kompleksnost utiče i dualizam, odnosno komplementarnost koja proističe iz njenog naučnog i praktičnog karaktera. Sama neizbežno uslovljena političkim sistemom, ekonomskom doktrinom, tradicijom, naukom, društvenom svešću o vrednostima, kao i strukturom i karakteristikama stanovništva, socijalna politika određuje osnovne postavke, koncipira ciljeve i sredstva, a time određuje i domete nacionalnih sistema socijalne sigurnosti. Razlike među njima ogledaju se, prevashodno, u afirmisanju različitih teorijskih koncepcija o društvu, shvatanju uloge države u obezbeđivanju određenog životnog standarda stanovništva i uzroka socijalnih problema ka čijem prevazilaženju i minimiziranju su usmereni. Sa stanovišta rezultata i ishoda, socijalni modeli razlikuju se prema opsegu u kom ispunjavaju ciljeve kojima teže, tj. koji su im povereni. Shodno tome, oni mogu da budu emancipatorni i osnažujući, ali i neutralni u odnosu na svoje „korisnike“, njihove porodice i zajednice, kao i sveukupno stanovništvo.

Različiti načini obezbeđivanja socijalne sigurnosti ukazuju na mnoštvo delova „evropske socijalne slagalice“, uz neodrživost tvrdnje o pukoj varijaciji istog (socijalnog) imenitelja, kao i što zahtevaju prepoznavanje, u operativne svrhe, egzistencije različitih evropskih socijalnih modela (Perišić, 2008):

- anglo-saksonski model (Velika Britanija, Irska) zasniva se na socijalnoj pomoći. Siromašno stanovništvo zavisi od državne pomoći, a ostale društvene grupacije isključivo od tržišta. Osnov za ostvarivanje prava u sistemu socijalne pomoći je provera dohotka i imovine;
- nordijski model (Švedska, Finska, Danska) odlikuje se univerzalnim javnim programima u sistemu socijalne sigurnosti. Osnov sistema su aktivne mere na tržištu rada i on je usmeren ka obezbeđivanju socijalne sigurnosti za sve građane, bez obzira na njihov radni status;
- kontinentalni model (Nemačka, Austrija, Francuska) počiva na državnom socijalnom osiguranju korporativnog tipa i uslovljen je statusom na tržištu rada. Privatno osiguranje je potisnuto. Orijeantisan je ka očuvanju tradicionalne nuklearne porodice;
- južno-evropski model (Italija, Grčka, Španija, Portugalija) karakteriše se kasnim ustanovljavanjem univerzalnog sistema socijalne sigurnosti i niskim stepenom angažovanja države u ovoj sferi;
- istočno-evropski model (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska) sa bizmarkovskim tipom socijalnog osiguranja, socijalističkim egalitarizmom i univerzalizmom, modifikovan je reformama svih segmenata sistema socijalne sigurnosti u periodu tranzicije (Esping-Andersen, 1990; Soede, Vrooman, Ferraresi, Segre, 2004; Abrahamson, 2000).

Prednosti i nedostaci socijalnih modela u Evropi

Model	Prednosti	Nedostaci
Anglo-saksonski	<ul style="list-style-type: none"> • najmanje podložan demografskim promenama • niske poreske stope • stimulisano otvaranje novih radnih mesta 	<ul style="list-style-type: none"> • visoki socijalni transferi se ne percipiraju kao poželjni • visoka stopa nejednakosti u društvu • nizak nivo naknada za siromašne • stigmatizacija korisnika socijalne pomoći i predrasude prema njima
Nordijski	<ul style="list-style-type: none"> • univerzalan obuhvat stanovništva • visok nivo naknada • diferenciranost socijalnih usluga • aktivna politika zapošljavanja • smanjenje socijalnih razlika 	<ul style="list-style-type: none"> • zahteva velika materijalna sredstva • visoke poreske stope • snažna orijentisanost prema državi
Kontinentalni	<ul style="list-style-type: none"> • visok nivo podrške javnosti • omogućava korisnicima naknada da održe približno isti nivo standarda • uvećavanje nivoa naknada u slučaju uvećanja doprinosa • posredno poresko opterećenje 	<ul style="list-style-type: none"> • održava i podstiče socijalne razlike • uslovljen promenama na tržištu rada i demografskim trendovima • nefleksibilnost prema stanovništvu koje nema stalno i stabilno zaposlenje • oštra speracija između onih koji su unutar i izvan sistema socijalnog osiguranja
Južno-evropski	<ul style="list-style-type: none"> • visok nivo penzijskih naknada • povećanje osetljivosti države prema socijalnim problemima • najpovoljnija demografska struktura stanovništva, u poređenju sa drugim modelima 	<ul style="list-style-type: none"> • nedovoljna uključenost države u javni sistem socijalne sigurnosti • deficiti u finansiranju javnog sistema socijalne sigurnosti • ne-javnost i ne-transparentnost

Istočno-evropski	<ul style="list-style-type: none"> • pred-tranziciona tradicija • ljudski kapital • institucionalne reforme u pravcu sprečavanja novih socijalnih problema • ulazak u EU i prilagođavanje 	<ul style="list-style-type: none"> • nepovoljni makroekonomski indikatori i nedostatak sredstava za finansiranje sistema socijalne sigurnosti • snižavanje nivoa socijalne sigurnosti stanovništva u odnosu na period socijalizma • visoka centralizovanost socijalnog sistema • brojnost socijalnih problema (nezaposlenost, novo siromaštvo) • troškovi ulaska u EU i prilagođavanja
------------------	---	---

Izvor: Perišić, 2008.

Anglo-saksonski socijalni model

Anglo-saksonskom modelu unutar Evrope pripadaju Velika Britanija i Irska. Zemlje ovog modela karakterišu se prilično niskim iznosom državnih penzijskih naknada u poređenju sa ostalim zemljama. Uopšteno, tamo gde su definisane šeme naknada, minimalne državne penzije iznose ispod 50% od zarada ostvarivanih tokom perioda zaposlenja. I maksimalne penzije su uglavnom ograničene na relativno niske iznose, zbog čega postoji snažna usmerenost ka privatnom sektoru, odnosno ka privatnim penzijskim fondovima. Država podstiče privatno osiguranje, delimično i time što pruža relativno nizak nivo javnih socijalnih usluga. Korisnici javnih servisa obično su lica sa niskim zaradama. Starije osobe bez zaposlenja mogu da ostvare samo pravo na socijalnu pomoć, i to uz prethodnu proveru imovine i prihoda. Po pravilu, naknade su jednakog nivoa za sve korisnike.

Poput penzijskih naknada, i naknade za nezaposlene su relativno niske. Pri tome, postoje dva rešenja: ili su jednakog iznosa za sve korisnike ili iznose 55% od poslednje zarade i isplaćuju se kraće od godinu dana. Ovakav sistem naknada za nezaposlene je najnepovoljniji u odnosu na sve ostale socijalne modele.

Budući da isplata naknada za nezaposlene traje kratko, veći značaj pridaje se naknadama u sistemu socijalne pomoći. Iznosi naknada za socijalnu pomoć se razlikuju. U poređenju sa nordijskim državama, iznosi za socijalnu pomoć su značajno niži u zemljama anglo-saksonskog modela.

Posledica niskih naknada za socijalnu pomoć i malog obuhvata lica sa socijalnom pomoći su i niske poreske stope.

Za zemlje koje pripadaju anglo-saksonskom modelu, karakteristična je transformacija konvencionalnih provera prihoda i imovine kao kriterijuma za ostvarivanje prava ka ostvarivanju prava na naknade na bazi uslova koji se tiču prihvatanja zaposlenja. Ova promena motivisana je podsticanjem lica na zapošljavanje posredstvom politika (defanzivnog) aktiviranja i rešavanjem problema niskih nadnica.

Socijalna politika orijentisana je dominantno ka „de-regulatornim, tržišno pokretanim strategijama“ (Esping-Andersen, 1996: 69), što ima za posledicu, između ostalog, i uvećanje razlika među stanovništvom i podizanje nivoa nejednakosti, kao i uvećanje stope siromaštva u ovim zemljama.

Istraživanje pokazuje i da je problem (ne)pokrivenosti šemama unutar sistema socijalne sigurnosti u ovom modelu manje izražen kod starih u odnosu na mlade. U vezi sa tim je i porast siromaštva među decom, koji je delimično posledica i niske sposobnosti samohranih majki da se zaposle i ostvare dohodak koji bi im obezbedio socijalnu sigurnost. Delimično, ovaj problem proizilazi iz nepostojanja adekvatne mreže staranja o deci, koja bi omogućila zapošljavanje majki.

Osim niskih naknada za nezaposlene, i nivo zaštite zaposlenih je nizak. Razlog za to nalazi se u oslabljenosti kolektivnih organizacija, odnosno sindikata. U slučaju da zaposleni bude proglašen tehnološkim viškom, mali je broj državnih programa koji bi mu mogao pomoći u pronalaženju novog zaposlenja. U anglo-saksonskim državama, procenat BDP koji se troši na ove programe je ispod 0.5%, što je uporedivo i sa nekim istočno-evropskim zemljama.

Odsustvo principa egalitarnosti uočljivo je i na taj način što, za razliku od zemalja koje pripadaju nordijskom modelu, Velika Britanija, na primer, nije preduzela mere u pravcu smanjenja nejednakosti u dohocima. U stvari, u ovoj zemlji došlo je do smanjenja

nivoa redistribucije sredstava uporedo sa povećanjem tržišnih nejednakosti (Esping-Andersen, Gallie, Hemerijck, Myles, 2001).

Nacionalna strategija staranja o deci u Velikoj Britaniji, promoviše ustanovljavanje infrastrukture objekata za staranje o deci, koja bi se u najvećoj meri oslanjala na susedstva, kao i promovisanje mera koje bi omogućile roditeljima da usklade svoje porodične i radne obaveze. To je u skladu sa oslanjanjem na sopstvene snage i principom samopomoći, ali je i u vezi sa nedovoljno razvijenim mehanizmima roditeljskog odsustva. Vlada Margaret Tačer se, na primer, zalagala i za oduzimanje prava očevima na roditeljsko odsustvo na onaj način na koji je to pravo definisano u Direktivi EU o roditeljskom odsustvu iz 1984. godine.

Nordijski socijalni model

Nordijski model socijalne sigurnosti, karakterističan za Švedsku, Dansku i Finsku na početku XXI veka je ekstenzivno definisan, i, u skladu sa tim, prava u njemu se ostvaruju na principu univerzalnosti. Njegove bazične odlike u empiriji, a ujedno i specifičnost u odnosu na ostale modele, su: aktivna (ofanzivna) politika na tržištu rada, proširenje obuhvata stanovništva socijalnim službama i izjednačavanje (ekonomskog) statusa polova. U pozadini ovakvih praktičnih rešenja nalaze se „klasična načela socijalno-demokratske socijalne države, usklađivanje egalitarističkih ideala s rastom i punim zapošljavanjem, optimizacija zapošljavanja i minimalizacija socijalne zavisnosti“ (Esping-Andersen, 1996: 66).

Značajnu odliku ovom modelu obezbeđuje učešće samih nordijskih država u pokrivanju najvećeg dela socijalnih izdataka (Vuković, 2005). Stoga su visoka izdvajanja praćena ekvivalentno visokim poreskim stopama, što predstavlja potencijalno veliki problem po dugoročnu održivost nordijskog modela. Porezi u ovim državama su relativno visoki; na primer, prosečna poreska stopa za oženjenog radnika koji ima dvoje dece, iznosi 37% u Danskoj, što je ujedno jedan od najviših iznosa u Evropi. „Iako su prosečne poreske stope u nordijskom regionu visoke, marginalne poreske stope se razlikuju među državama i uporedive su sa kontinentalnim modelom“ (Soede et al, 2004: 33). Dodatni

razlog uvećavanja poreskih stopa predstavlja ekstenzivan javni sektor, koji zapošljava visok procenat zaposlenih (oko 30%) i koji proizvodi brojne pozitivne posledice.

Politika aktivnog zapošljavanja predstavlja jednu od najprepoznatljivijih karakteristika nordijskog socijalnog modela, koja se dodatno osnažuje, pre svega sa stanovišta stručnog obučavanja i ponude poslova. Tako se danski program garantovanja zaposlenja u najvećoj meri oslanja na zaštićena radna mesta u javnom sektoru, ali se širi i na sektor privatnog zapošljavanja.¹⁹⁷ Značajan pomak predstavlja orijentacija nordijskih politika ka podsticanju zapošljavanja mladih (posredstvom prekvalifikovanja i *life long learning*), koji su, po pravilu, ugroženi aktuelnim trendovima u svetu rada. Troškovi za programe aktivne politike zapošljavanja su veliki: Danska, na primer, troši najviše na aktivne mere politike zapošljavanja; a oko 3% BDP usmerava ka pasivnim merama politike zapošljavanja (Soede et al, 2004).

Aktivna politika zapošljavanja u kombinaciji sa socijalno-političkim instrumentima, ima pozitivnu posledicu na položaj žena. Pre svega, u pitanju je izjednačavanje njihovog ekonomskog statusa sa muškarcima u kontekstu izjednačavanja naknada za isti rad. Istovremeno, „u odnosu na ostale države, stopa siromaštva u porodicama u kojima je glava porodice žena postala je zanemarljiva“ (Esping-Andersen, 1996: 66). Broj zaposlenih žena, koji u proseku iznosi oko 80%,¹⁹⁸ veći je od broja radno sposobnih muškaraca u ostalim evropskim državama i podržan je sistemom dnevne brige o deci, koja obuhvata oko 50% dece uzrasta od 3-6 godina u Danskoj i Švedskoj (Esping-Andersen et al, 2001).

Preduslov za zapošljavanje žena predstavljaju i relativno velike slobode po pitanju porodijskih odsustava, koja su, u poređenju sa ostalim državama, ekstenzivna. U ovom modelu, države izdvajaju poreska sredstva za isplatu naknada za porodijsko odsustvo za sva lica koja imaju prebivalište u njima. U Švedskoj, ove naknade tokom jedne godine iznose 80% od zarade koju je lice ostvarivalo, a nakon toga se redukuju na naknadu univerzalnog iznosa za sve i isplaćuju se tri meseca.

---

¹⁹⁷ U privatni sektor uvedene su marginalne subvencije za zarade, a Vlada Danske je uvela i program subvencija na bazi kojih isplaćuje 20-30% plate u pojedinim sektorima usluga (Esping-Andersen et al, 2001).

¹⁹⁸ Činjenica je, međutim, da su žene u većoj meri zaposlene u javnom sektoru u kom je došlo do smanjenja zarada, za razliku od muškaraca koji se zapošljavaju primarno u privatnom sektoru.

Visina penzije je umerena. Penzijski sistemi se ne razlikuju među profesionalnim grupama i mogu se označiti univerzalnim. Stanovnici koji nisu bili zaposleni, ostvaruju pravo na državnu penziju, iako se u Danskoj i Finskoj ovo pravo ostvaruje nakon provere dohotka i imovine. Što se tiče isplate penzije po osnovu obaveznog socijalnog osiguranja, svi zaposleni u Švedskoj i Finskoj obuhvaćeni su državnim sistemom osiguranja. U Danskoj su samo samostalno zaposlena lica u obavezi da sama organizuju penzijsko osiguranje. Ne postoje ograničenja po pitanju maksimalnog i minimalnog penzijskog iznosa.

Izmene u sistemima penzijskog osiguranja, sprovedene u npr. Švedskoj od 1999. godine, preobratile su osobinu univerzalizma u nordijskom modelu. Postoje indikacije da je načelo univerzalizma „ugroženo“ i da može opstati samo ukoliko ne dođe do daljeg proširenja privatnih penzijskih šema. Upravo u sistemu penzijskog osiguranja, lica sa višim zaradama opredeljuju se za privatno osiguranje i/ili privatne socijalne usluge. Može se desiti da u nordijskom modelu, usled smanjenja rasta javnog sektora, ali i drugih okolnosti, dođe do smanjenja izdvajanja za socijalni sistem, što bi imalo za krajnju posledicu smanjenje nivoa postojeće socijalne sigurnosti. Istovremeno, to bi moglo da predstavlja i razlog oslanjanja većeg segmenta stanovništva na privatni sektor u sferi socijalnog osiguranja, te bi zadrlo u same osnove nordijskog modela, budući da bi vodilo ka eroziji elemenata egalitarizma i solidarnosti. Pojava novih socijalnih rizika kojima su izložene sve zemlje, potencijalno, takođe, urušava visok nivo socijalne sigurnosti nordijske populacije. Međutim, raspoloživi podaci upućuju na to da je nordijski model za sada najbolje prilagođen, upravo zahvaljujući svojim tradicionalnim mehanizmima zaštite populacije.

Kontinentalni socijalni model

Kontinentalne države (Nemačka, Francuska, Belgija, Austrija, Luksemburg) zauzimaju središnju poziciju u poređenju sa nordijskim, anglo-saksonskim i južno-evropskim modelom. U državama ovog prilično heterogenog skupa, nivo socijalne sigurnosti niti je previsok, niti prenizak i dominantno je opredeljen pozicijom na tržištu rada.

Penzijske naknade u kontinentalnom modelu uporedive su sa nordijskim modelom. Nivoi penzijskih naknada kreću se u iznosu od 50% do skoro 100% od prethodno ostvarivanih zarada. Najviša stopa korelacije između penzijskih naknada i prethodno ostvarivanih zarada karakteristična je za Luksemburg (93%) i Austriju (80%). Izuzev Belgije, sve kontinentalne zemlje u svom zakonodavstvu predviđaju da lice mora prethodno biti zaposleno određen minimalni period da bi ostvarilo pravo na penziju na bazi doprinosa. U Luksemburgu i Austriji ovaj period iznosi više od pet godina.

Karakteristična odlika kontinentalnog modela je veza između prethodnog zaposlenja i ostvarivanja prava u sistemu socijalnog osiguranja. Budući da je ostvarivanje prava uslovljeno zaposlenjem i uplatom doprinosa, ovaj model je izrazito osetljiv na savremene promene na tržištu rada, s obzirom na to da one podrazumevaju fleksibilno radno vreme, a ponekad i prekide u periodima zaposlenosti. To se odražava negativno na položaj korisnika, jer sistem socijalnog osiguranja „nagrađuje” one koji imaju „dugu neprekinutu karijeru” (Esping-Andersen, 1996: 71). Istovremeno, on nije senzitivan u odnosu na položaj žena, jer prava u sistemu socijalne sigurnosti pre svega vezuje za hranioca porodice, koji je po pravilu muškarac.

Značajno mesto zauzimaju naknade koje su u funkciji zaštite porodica sa decom, ali bez intencije obezbeđivanja ekonomske nezavisnosti oba partnera.

Ostvarivanje prava u sistemu socijalne sigurnosti na osnovu uplate doprinosa pokazuje njegovu usmerenost ka održavanju postojećeg standarda života. Prava i kriterijumi za njihovo ostvarivanje se razlikuju među različitim grupama, tako da ovaj model zadržava postojeće razlike između stanovništva, nasuprot nordijskom, koji je usmeren ka njihovom redukovanju.

Broj posebnih šema za profesionalane grupe je veliki u kontinentalnom modelu, a naročito u Francuskoj i Nemačkoj. U ovim zemljama postoje i posebne šeme za državne službenike, koji često ostvaruju veća prava u odnosu na ostatak populacije. Problem koji se javlja u sprezi sa velikim brojem fondova osiguranja u prvom redu tiče se njihovog finansijskog funkcionisanja. Postalo je uočljivo, naime, da su fondovi osiguranja profesija koje su u usponu finansijski operativni, za razliku od fondova osiguranja profesija (poput rudarske) koji su u značajnim finansijskim neprilikama.

Nasuprot vrlo razvijenom sistemu socijalnog osiguranja (pre svega penzijskog), socijalne usluge su razvijene u mnogo manjoj meri. To se naročito odnosi na one usluge koje pruža država, budući da ih je na izvestan način prenela na dobrovoljne (crkvene, ali i svetovne) organizacije.

U slučaju nezaposlenosti, prosečan zaposleni koji je ostao bez posla, dobija između 68% (Nemačka) i 85% (Luksenburg) od prethodne zarade na početku gubitka zaposlenja. Naknade za nezaposlene prilično su visoke u ovom modelu i isplaćuju se tokom dugog vremenskog perioda.

Karakteristično je da su „zaposleni dobro zaštićeni protiv otkaza” (Soede et al, 2004: 37). Sindikati imaju veliku ulogu u tome, budući da se lako prepoznaje potreba za kontinuiranom zaposlenošću radnika, s obzirom na to da pozicija i socijalna sigurnost porodice zavise od njenih zaposlenih članova (model muškog hranioca porodice). Negativna posledica „prezaštićenosti” zaposlenih i javnih intervencija u ovoj sferi je smanjivanje mogućnosti za zapošljavanje žena i niže produktivne radne snage, kao i krutost tržišta radne snage uopšteno.

Južno-evropski socijalni model

Nasuprot nordijskom modelu države blagostanja, nivo socijalne sigurnosti u južno-evropskim državama je relativno nizak. Tome doprinosi, između ostalog, i to što, na primer, u Portugaliji i Grčkoj nisu ustanovljeni nacionalni sistemi socijalne pomoći. Portugalija je bila prva zemlja unutar južno-evropskog modela koja je uvela univerzalnu šemu podrške stanovništvu posredstvom garantovanja minimalnih dohodaka 1996. godine. U Španiji i Italiji neto maksimalni iznosi naknada za pojedince i porodice su među najnižim u Evropskoj uniji. U Evropi, samo zemlje Istočne Evrope imaju niže nivoe naknada u sistemu socijalne pomoći od južno-evropskih država. Uopšte, nivoi izdataka za sistem socijalne sigurnosti *per capita* u zemljama ovog modela su ispod proseka EU (Maroto, Rubalcaba, 2005).

Nivo i dužina isplate naknada za nezaposlene se međusobno razlikuju među državama ovog modela. U Španiji, nezaposleni ostvaruju pravo na naknade u trajanju od dve godine i u iznosu od 70% od prethodno ostvarivane zarade, dok se u Grčkoj isplaćuju

samo tokom godinu dana, i to u iznosu od 40% od prethodne zarade nezaposlenog. Naknade su, uopšte uzev, niže nego u nordijskim i kontinentalnim državama, ali su više nego u anglo-saksonskim i istočno-evropskim.

Zaposleni su relativno dobro zaštićeni kada je u pitanju otpuštanje sa posla, tako da u sve četiri zemlje – pripadnice ovog modela, treća strana (sindikati) mora biti obavještena o davanju otkaza zaposlenima. Tipičan iznos otpremnine koja se dobija na bazi četvorogodišnjeg zaposlenja, je relativno visok. U tri od četiri države ovog modela, nadoknada za zaposlenog prilikom dobijanja otkaza u slučaju da ima radni staž u trajanju od dvadeset godina iznosi osamnaest mesečnih zarada.

U slučaju nezaposlenosti, programi za prekvalifikaciju i dokvalifikaciju su brojni. Troškovi za aktivne mere zapošljavanja u ovim državama konkretno iznose oko 0.5% do 1% BDP u Španiji, Portugaliji i Italiji. Samo su u Grčkoj ovi izdaci niži (0.46%). Izdaci za pasivne mere na tržištu rada su u Italiji i Portugaliji između 0.5% i 1% BDP, u Grčkoj su nešto niži (0.47%), a u Španiji neznatno viši (1.33%).

Iznosi penzija u južno-evropskom regionu su viši u poređenju sa ostalim modelima države blagostanja. „Na primer, zaposleni u Španiji sa 35 godina radnog staža može primati penziju u 100% iznosu od prethodne zarade, što je jedna od najviših stopa u Evropi. Osim toga, starosna granica za odlazak u penziju je relativno niska, a prosečni troškovi za penzijsko osiguranja kao procenat BDP u mediteranskim zemljama su najviši u Evropi“ (Soede et al, 2004: 36).

Kada je u pitanju stopa zaposlenosti žena, ona se nalazi ispod evropskog proseka, koji iznosi 52.6% (stopa zaposlenosti žena u Španiji je 37.3%, u Grčkoj 40.3%, a u Italiji 38.1%). Međutim, mediteranske zemlje ulažu napore u podizanje stope zaposlenosti žena, tako da su se u Italiji, na primer, na 85% novo otvorenih radnih mesta nakon 1998. godine, zaposlile žene. Istovremeno, pad stope rađanja u mediteranskim zemljama u vezi je i sa niskom zastupljenošću servisa za zbrinjavanje dece, odnosno odsustvom mreže podrške i pomoći porodici kada je u pitanju zbrinjavanje dece (Esping-Andersen et al, 2001).

U Španiji, na primer, žena ima pravo na naknadu u iznosu od 100% sopstvene zarade, nakon rođenja deteta, u trajanju od 16 nedelja, a u slučaju da ne ispunjava uslove, to isto pravo ima otac, ali u periodu skraćenom za šest nedelja. U Portugaliji, takođe,

naknada iznosi 100% zarade, kao i što se isplaćuje približno tokom istog perioda (120 dana). Utvrđena je i minimalna naknada, koja ne sme biti niži od 50% minimalne zarade u profesiji osiguranika. Za razliku od Španije i Portugalije, u Italiji se isplaćuje 80% prethodno ostvarivane zarade, 2 meseca pre i 3-4 meseca nakon rođenja deteta, kao i što postoji pravo na 6 meseci odsustva, u svrhu staranja o novorođenčetu (SSPTW: 2009).

Iznos naknada koje domaćinstvo dobija po osnovu porodičnih naknada ili dečijih dodataka je znatno ispod proseka EU. Za razliku od ekstenzivne zbrinutosti dece posredstvom javnih službi u nordijskom modelu, sistem zaštite i dnevnog zbrinjavanja u Italiji i Grčkoj je vrlo slabo razvijen i zapravo je u najvećoj meri u „nadležnosti“ porodica.

Istočno-evropski socijalni model

Počev od devedesetih godina XX veka, istočno-evropske zemlje sprovele su suštinske izmene u svojim sistemima socijalne sigurnosti, pre svega sa stanovišta redefinisavanja odnosa (i odgovornosti) između države (društva), tržišta i porodice, u odnosu na prethodni, socijalistički socijalni model. Okolnosti u kojima se tranzicija socijalnog sistema odvijala bile su nepovoljna fiskalna ograničenja i deficiti, kao i izrazito ne-egalitarna društvena struktura.

Naličje tranzicije bila je visoka stopa nezaposlenosti, snižavanje nivoa životnog standarda, ugroženost socijalnog i radnog statusa zaposlenih. Stopa rizika od siromaštva u ovim državama ostala je natprosečno visoka i nakon njihovog ulaska u EU.

Iako su zemlje Istočne Evrope usvojile veliki broj zakona, uredbi i mera (kao i Direktiva Evropske unije),¹⁹⁹ u svrhu rešavanja problema i posledica tranzicije i, pre svega, prilagođavanja zahtevima EU, tempo sprovedenih institucionalnih reformi razlikovao se među njima, kao i što je zavisio od područja sistema koje je reformisano. Urlike Goting je kao najznačajnije podstreke reformama u socijalnoj sferi navela dobru makroekonomsku situaciju i političku stabilnost (Brusis, 1998), što je empirijski nedvosmisleno potkrepljeno.²⁰⁰

---

¹⁹⁹ Direktiva o zaštiti zdravlja i bezbednosti na radnom mestu, Direktiva o jednakom tretmanu muškaraca i žena, Direktiva o Evropskim radnim savetima i socijalnom dijalogu, Direktiva o pravima zaposlenih migranata u EU, itd.

²⁰⁰ „Reforme države blagostanja su vrlo napredne u Češkoj, dok je Poljska implementirala institucionalne reforme tek nakon 1997. godine. Reforme u Mađarskoj i Slovačkoj su na srednjem nivou, a Mađarska je

Sve do stabilizacije promena u sistemu socijalne sigurnosti, ove zemlje karakteristisale su se tranzicijskim modelima sa nejasnim ishodom po pitanju socijalnog modela koji će prihvatiti, a donekle su predstavljale i laboratorije ili poligon za „isprobavanje“ različitih rešenja. Naime, tranzicija praćena spoljašnjim zahtevima da se sprovede šok-terapija bila je motivisana neo-liberalnom mišlju. Pre svega, nesumnjivi pritisci usmereni ka snižavanju socijalnih transfera na makro nivou stimulisali su potragu istočno-evropskih država u svrhu podizanja ekonomske konkurentnosti za socijalnim modelima sa pro neo-liberalnim odlikama. Nastale izmene direktno su uticale na „modele socijalne pomoći, prilike za zapošljavanje i individualne šanse u životu, sa različitim efektima na različite gradove, regione i socijalne grupacije“ (Hudson, Williams, 2001: 35).

Osim toga, budući da su se odlučile za zapadni tip liberalne demokratije i tržišnu ekonomiju, ove države suočile su se sa zadatkom reformisanja socijalne dimenzije u skladu sa zahtevima institucija posredstvom kojih su ovi principi legalizovani (Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda). Time su stvoreni preduslovi za transfer osnove zapadno-evropskih socijalnih modela na istočno-evropske. Specifičan paradoks istočno-evropskog modela ogledao se i u tome što je podrška javnog mnjenja sprovođenju reformi i jasnom raskidu za socijalističkom prošlošću bila izuzetno visoka, ali i disproporcionalna sa spremnošću da se prihvate posledice i ishodi koje su ubrzo počeli da proizvode tako reformisani sistemi. Međutim, pojavili su se i raznovrsni sukobi između liberalno orijentisanih stručnjaka i onih koji su podržavali socijalistički koncept tradicionalnog socijalnog osiguranja. S tim u skladu, sprovedene socijalne reforme u ovim zemljama „karakterisale su se ideološkom konfrotacijom između kontinentalno evropskog konzervativno-korporativnog pristupa i liberalnog rezidualnog režima blagostanja, koji postoji u anglo-američkom svetu“ (Pellny, Horstmann, 2003: 249) i donekle rezultovale hibridnim institucionalnim aranžmanima, koji odražavaju kompromis između liberalno-rezidualnog i korporativnog modela države blagostanja. Nedovoljno koordinisane reforme različitih segmenata socijalnog sistema, uopšteno u pravcu smanjenja elemenata univerzalnosti i solidarizma, pooštavanja prava i proširivanja

---

preduzela kompleksnije reformske korake u oblasti penzija, zdravstvene zaštite i lokalnih socijalnih usluga“ (Brusis, 1998: 5).

diskrecijskog odlučivanja, imale su za posledicu snižavanje nivoa socijalne sigurnosti za veliki procenat populacije u odnosu na period pre tranzicije.

Nezaposlenost, i time izazvano siromaštvo, kao dva najznačajnija socijalna problema u ovim zemljama, „rešavani“ su prevremenim penzionisanjem, produženjem perioda obrazovanja i inicijativama za povlačenje žena sa tržišta rada. Sve zemlje uvele su naknade za nezaposlene čija je visina u direktnoj proporciji sa dužinom i visinom uplate doprinosa tokom perioda zaposlenja. U odnosu na zemlje koje pripadaju ostalim modelima, iznos ovih naknada je nizak i iznosi oko 66% od prethodne zarade. Samo u Poljskoj naknade su jednakog iznosa za sve nezaposlene. Naknade se isplaćuju u trajanju od šest do osamnaest meseci. Nakon toga, lice ostvaruje pravo na pomoć za nezaposlene, ali po proveru dohodaka i imovine, ili postaje korisnik socijalne pomoći. Čak i maksimalni iznos socijalne pomoći u ovom modelu je nizak. Troškovi za aktivne mere zapošljavanja su niski i ne postoje dokazi o njihovoj efikasnosti. Razlog za to jeste i neprilagođenost preuzetih zapadnih rešenja karakteristikama nezaposlenih u ovim zemljama.

Politike i mere podrške porodicama sa decom su reformisane, potpuno se udaljavajući od principa sveobuhvatnosti ostvarenog tokom perioda socijalizma. S tim u skladu, u svim istočno-evropskim zemljama postoje porodične naknade, ali se pravo na njih ostvaruje nakon provere dohotka i imovine.

Najveće promene „pretrpeo“ je sistem penzijskog osiguranja. Pod uticajem neo-liberalnih paradigmi Svetske Banke, on je reformisan, i to u radikalnoj formi modela sa tri stuba: državnog penzijskog osiguranja, koje se bazira na tekućem finansiranju; obaveznog privatnog osiguranja i dobrovoljnog privatnog osiguranja. „Novoj penzijskoj pravovernosti“ (Muller, 1999) otpor su pružali stručnjaci, penzijska uprava i sindikati i to zbog troškova, loše stručne pripreme i povećane nesigurnosti. Javne rasprave nikada nisu bile dobro vođene, a promotivna kampanja bila je izuzetno efikasna. Tako su pobornici reforme dobili bitku“ (Ferge, Tausz, 2001: 121). Visina penzijskih naknada je nešto ispod proseka EU, a nasuprot prethodnom univerzalnom obuhvatu u socijalističkom sistemu, broj specijalnih profesionalnih šema je sada veliki. Nasuprot tome, restrukturisanje sistema invalidskog osiguranja bilo je neuporedivo ograničenije u odnosu na promene uvedene u sisteme penzijskog osiguranja.

Zdravstveni sistemi takođe su reformisani i to u pravcu privatizacije, usled potrebe za uvećanjem efikasnosti. Češka i Slovačka ustanovile su „regulisanu konkurenciju između organizacije javnog osiguranja i novih privatnih i radnih kompanija, Mađarska je zadržala obavezno članstvo u svom javnom zdravstvenom osiguranju i ograničila privatne kompanije na pružanje usluga u sferi dobrovoljnog dodatnog zdravstvenog osiguranja [...] 1. januara 1999. godine, Poljska je uvela nezavisna zdravstvena osiguranja na nivou novo-ustanovljenih vojvodstava“ (Brusis, 1998: 9).

Izdavanja za sistem socijalne sigurnosti u celini su u ovim zemljama visoka u poređenju sa njihovim ekonomskim razvojem. Upravo ekonomski razvoj preti da poništi socijalnu „infrastrukturu“ koja se odlikovala univerzalizmom (socijalistički legat), s obzirom na tekuće institucionalne reforme koje idu u pravcu liberalizacije.

Literatura

- Abrahamson, P. (2000). Proizvodnja modela socijalne politike. U: *Revija za socijalnu politiku 1/2000*. Zagreb: Pravni Fakultet – Studijski centar socijalnog rada, Sveučilište u Zagrebu i Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.
- Arandarenko, M. (2005). *Cross-national Anti-poverty Strategies Shaping the Social Inclusion Agendas of South Eastern European Countries: Millenium Development Goals, Poverty Reduction Strategy Papers and European Union Social Agenda*.
- Arts, W. Gelissen, J. (2002). Three Worlds of Welfare Capitalism or More? In: *Journal of European Social Policy, Vol. 12(2)*. London: SAGE Publications.
- Brusis, M. (1998). *Residual or European Welfare Model? The European Union and the Social Policy Reforms in Central and Eastern Europe*.
www.prokla.de/archiv/abstr114.htm, oktobar 2006. godine.
- Chapon, S. Euzéby, C. (2003). Prema konvergenciji europskih socijalnih modela? U: *Revija za socijalnu politiku 3/2003*. Zagreb: Pravni fakultet – Studijski centar socijalnog rada, Sveučilište u Zagrebu, Ministarstvo rada i socijalne skrbi.
- Esping-Andersen, G. (1996). Nakon zlatnog doba: budućnost socijalne države u novom svjetskom poretku. U: *Revija za socijalnu politiku 1/1996*. Zagreb: Pravni

- Fakultet – Studijski centar socijalnog rada, Sveučilište u Zagrebu i Ministarstvo zdravlja i socijalne skrbi.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
  - Esping-Andersen, G. Gallie, D. Hemerijck, A. Myles, J. (2001). *A New Welfare Architecture for Europe?* Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union.
  - Ferge, Z. (2000). *Social Security Reform: Is It a Different Issue for Accession Countries?* Paper prepared for the Conference on Economic and Social Dimensions of EU Enlargement. Brussels, 16 November 2000.
<http://www.cepii.fr/anglaisgraph/communications/pdf/2000/enepri161100/pdf/fergepaper.pdf>, mart 2007. godine
  - Ferge, Z. Tausz, K. (2001). Transformacija i socijalna sigurnosti u Mađarskoj. U: Revija za socijalnu politiku 2/2001. Zagreb: Pravni Fakultet – Studijski centar socijalnog rada, Sveučilište u Zagrebu i Ministarstvo zdravlja i socijalne skrbi.
  - Golinowska, S. Zukowski, M. (2009). Introduction: The European social model. Its meaning and scope. In: S. Golinowska, P. Hengstenberg, M. Zukowski (eds), *Diversity and Commonality in European Social Policies: The Forging of a European Social Model* (13-22). Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Friedrich-Ebert-Stiftung.
  - Hay, C. Watson, M. Wincott, D. (1999). *Globalisation, European Integration and the Persistence of European Social Models*. Working Paper 3/99, Project titled: One Europe or Several? Birmingham.
  - Hudson, R. Williams, A. (2001). Re-Shaping Europe: the Challenge of New Divisions within a Homogenized Political-Economic Space. In: *Rethinking European Welfare - Transformation of Europe and Social Policy*. London: The Open University in association with SAGE Publications.
  - Jepsen, M. Pascual, A. S. (2005). *The European Social Model: an exercise in deconstruction*.

http://www.seeurope-network.org/homepages/seeurope/file_uploads/jep_serr-1003.pdf, avgust 2006. godine

- Maroto, A. Rubalcaba, L. (2005). *The Structure and Size of the Public Sector in an Enlarged Europe*. Publin Report No. D14. Oslo: NIFU STEP.
- Offe, C. (2004). *Social Protection in a Supranational Context. European Integration and the Fates of the "European Social Model"*.
www.nova.no/asset/608/1/608_1.pdf, septembar 2006. godine.
- Pellny, M. Horstmann, S. (2003). Outlook: Enlargement and Social Protection. In: *Social Protection in the 13 Candidate Countries – A Comparative Analysis*. Luxembourg: Directorate-General for Employment and Social Affairs, Office for Official Publications of the European Communities.
- Perišić, N. (2008). *Socijalna politika – izazovi i perspektive evropeizacije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Soede, A. J. Vrooman, J. C. Ferraresi, P. M. Segre, G. (2004). *Unequal Welfare States*. The Hague: Social and Cultural Planning Office.
- SSPTW - Social Security Programs Throughout the World (2009). *Europe*.
<http://www.socialsecurity.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2008-2009/europe.pdf>, oktobar 2009. godine
- Vuković, D. (2005). *Socijalna sigurnost i socijalna prava*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Position and prospects of East European social model in the European integration processes - a comparative view

Abstract

In the debates on the future of European integration, an important place is occupied by the issues related to the European social model, whose conceptualization is largely based on social values common to all European countries. The European social model is traditionally characterized by a rather extensive social security and a significant role of the state in the labor market.

Despite the common internal and external challenges faced by the European countries from the standpoint of their social security systems, differences in structural, cultural and institutional constructions in the stricter interpretation of the social order are obvious among them and indicate an autonomous existence of different social models within the common European framework.

After a number of Eastern and Central European countries became members of the European Union, their importance as full partners in building a social Europe has become obvious, just as their visibility has become greater. At the same time, traditions developed in the social sphere in Eastern and Central European countries can provide useful (theoretical and empirical) elements to the rest of Europe.

The review of different approaches to the problem of the European social model is accompanied by an analysis of characteristics of the Anglo-Saxon, Nordic, continental and South-European model. The focus is on the presentation of the East-European social model, from the standpoint of its development during the period of transition and the preparation for EU accession, as well as on the perceived challenges.

Keywords: *European social model(s), Anglo-Saxon, Nordic, Continental, European and South-East European social model.*

POVRATAK U BUDUĆNOST: MARKSIZAM POSLE KOMUNIZMA

Sažetak

Ovaj rad ima skromni cilj otvaranja zaboravljene teme marksizma u Srbiji. Pitanje o tome da li marksizam ima budućnost van Srbije se relativno često čuje. Postoje dva načina na koji se može obnoviti interesovanje za ovu temu - akcenat se može staviti na same Marksove spise ili na kasnija marksistička štiva posvećena naučnom razumevanju uslova za radikalnu, egalitarnu društvenu promenu. Tako se u radu razlikuju autentični od klasičnog marksizma, kao što se dalje razlikuju i razne nacionalne grane marksizama. Najveća pažnja posvećena je u nas nedovoljno poznatoj, ali interesantnoj pojavi anglo-američkog analitičkog marksizma razvijanog u tradiciji analitičke filozofije, koji možda može biti inspirativan generacijama obrazovanim u okviru liberalne paradigme.

Ključne reči: *Marks, marksizam, smrt i budućnost marksizma, analitički marksizam*

„Ono što je sigurno to je da ja nisam marksista.”

Karl Marks

„Marks je bio marksista kada je to želeo da bude.”

The *Economist*

Uvod

Zgodan je povod ove 2009. godine, dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida kao jednog od simbola sovjetskog komunizma, postaviti pitanje o budućnosti marksizma.

---

²⁰¹ Autorka je demonstrator na predmetu *Savremena politička teorija* Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Poraz komunizma je za većinu ljudi značio i poraz marksizma²⁰², a još dalje slom komunizma je sasvim diskreditovao svaku zamislivu alternativu tržištu. To da marksistička ideja može završiti samo u sovjetskom totalitarizmu i da isti taj totalitarizam ima najadekvatnije opravdanje u Marksu i marksizmu smatralo se neupitnim, bez potrebe dokazivanja da je Marksova ideja zaista bila otelotvorena u SSSR, kao i da je njegov raspad bio posledica baš marksizma, a ne nečeg drugog.

Takođe, svetska finansijska kriza koja traje već gotovo dve godine prouzrokovala je nagli skok interesovanja za mračnu analizu kapitalizma, te je porasla i prodaja Marksovog *Kapitala* u knjižarama širom sveta (iako je već i ranije primećeno da se Marks bolje prodaje od Smita, odnosno da se više naslova pojavljuje o Marksu nego o apostolu slobodnog tržišta). Razumno je pitati: od kad istoriju pišu gubitnici? (Muller, 2002)

Generacije koje su u Srbiji studirale u poslednjih desetak godina obrazovale su se na delegitimizaciji koncepcija koje u središtu imaju Marksove ideje, a ne znaju mnogo više ni o humanističkom marksizmu kao domaćem proizvodu razvijanom kroz grupu „Praxis“. Ovi redovi došli su iz čiste akademske radoznalosti da se promisli da li je prošlo vreme za otpor prema svakom marksističkom štivu *apriori*, a i ako jeste, odakle treba krenuti sada kada je liberalna paradigma ta koja nas je oformila kao mislioce. Želi se i skrenuti pažnja da bi puka potreba za poricanjem marksizma mogla dovesti do neopravdanog zaborava mnogih uvida do kojih su marksisti, neomarksisti, postmarksisti ili antimarksisti došli. Marks i marksizam i dalje su značajni kako politički, tako i kao izvor ideja (treba istaći uticaj i doprinos marksizma u oblasti geografije, antropologije, književnosti, umetnosti²⁰³, kriminologije, ekologije). Stoga ovaj rad treba videti samo kao otvaranje jedne tabu teme, a ne ispitivanje da li je Marks bio u pravu ili koja verzija marksizma treba da bude vodeća.

---

²⁰² Marksističke vlade i dalje postoje sa svakako najupečatljivijim primerima Kine i Kube, širom sveta aktivne su i marksističke partije i organizacije, npr. Zapatisti u Meksiku.

²⁰³ Ovogodišnji 43. BITEF održan je pod sloganom „Kriza kapitala - umetnost krize“ i na njemu je prikazana predstava Schauspielhaus Düsseldorf, „Karl Marks: Kapital“, tom 1“.

Marks, marksizam i marksizmi

Postoje dva načina na koje se može obnoviti interesovanje za Marksom i marksizmom. Jedan je čitanje izvornih Marksovih radova sa ove istorijske distance, bez ideološkog pritiska, iz čistog istorijskog ili naučnog interesovanja. Drugi način je dosta oslikan u onome što je jedan od vodećih analitičkih marksista Erik Rajt (Eric O. Wright) rekao prilikom jednog intervjua: „Ja generalno ne verujem da je najbolji način da se razvijaju argumenti i teorija gura napred angažman u sofisticiranim debatama o interpretaciji tekstova, ma koliko briljantni oni bili, pogotovo tekstova koji su pisani pre više od jednog veka. Stoga gotovo da nijedan od mojih radova nije centriran oko samih Marksovih spisa. Ako je marksistička tradicija iskreno posvećena naučnom razumevanju društvenih uslova za radikalnu, egalitarnu društvenu promenu, onda bi odista bilo veoma neobično ako bi najkorisnija stvar za većinu savremenih tema XXI veka bila napisana sredinom XIX veka. Kao što se evolucionisti u biologiji ne zamaraju čitajući Darvina (osim iz čistog istorijskog interesovanja), konačno će, nadajmo se, doći vreme kada će Marksovi spisi biti uglavnom važni za istoriju ideja, ali ne za izlaganje naučnih argumenata” (The Globalsite, 2001).

a) Autentični marksizam i ortodoksni (klasični) marksizam

Pored diskreditovanja marksizma nakon rušenja komunističkih sistema, jedna od poteškoća u rehabilitovanju Marksa je traženje autentičnog Marksa, odnosno oslobađanje Marksa od marksizma (Rockmore, 2000: 96).

Sam Marks je favorizovao termine poput kritičkog materijalističkog socijalizma, kritičkog i revolucionarnog socijalizma ili naučnog socijalizma. Bojao se etikete *marksizam* koji bi mogao da marginalizuje njegove ideje i pristalice time što bi ostavio dosta prostora za napade da se radi o sekti okupljenoj oko njega samoga (Walker, 2007: xxvii). Engels u pismu Bernštajnu iz novembra 1882. citira Marksa koji je navodno rekao da „*ono što je sigurno to je da on nije marksista*“ želeći da se distancira od ideja i grupa u Francuskoj koju su sebe nazivale marksističkim (Marxist, 2009).

Komunizam se poistovećuje sa Marksom – marksizmom zbog Komunističkog manifesta. Komunizam je za Marksa i Engelsa značio politički pokret radnika, ali i društvo koje će proizaći iz kapitalizma. Ipak, izraz *komunizam* nije bio ekskluzivno vezan za njih, koristili su ga i na njega se pozivali i drugi socijalisti još u Marksovo vreme, poput Luja Blankija (Louis Blanqui) i njegovih pristalica (Walker, 2007: xxviii). Iako su *marksizam* i *komunizam* termini koji su često korišćeni kao sinonimi, moglo bi se dokazivati da budućnost marksizma posle komunizma nije identična budućnosti komunizma posle marksizma.

Ma šta pisao Bernštajnu, a mnogi kasnije to besomučno citirali, Engels je u stvari prvi marksista – taj inicijalni marksizam se, prema Rokmoru (Rockmore, 2000: 96) oslanja direktno na Engelsa, a indirektno na Marksa iz nekoliko razloga: njih dvojica su bili saradnici dugi niz godina i činilo se u redu pretpostaviti da su imali zajednička ili ista gledišta²⁰⁴. Implikacije te pretpostavke važne su zbog lakše dostupnosti Engelsovih spisa u odnosu na Marksove i zbog činjenice da mnogi važni Marksovi spisi poput *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* iz 1844. godine, *Nemačke ideologije* i *Temelja slobode*, kao osnove kritike političke ekonomije (Grundrisse) nisu objavljeni za Marksovog života, što može značiti da ih je marksizam već oblikovao kada su bili objavljeni. Takođe, postojale su razlike između Marksa i Engelsa kako u obrazovanju, tako i u filozofskim pozicijama koje su zauzimali – Marks je izdanak široko shvaćenog nemačkog idealizma i pravi Hegelov đak, dok je Engelsov anti-idealizam blizak pozitivizmu. Činilo se ispravnim osloniti se na Marksovog kolegu imajući u vidu relativnu lakoću da se razume Engels, koji veoma jasno iznosi stanovište oko ma kog pitanja, za razliku od Marksa koji je kao složen mislilac „pisao u groznom akademskom stilu tipičnog nemačkog profesora” (Rockmore, 2000:96).

Ako je marksizam teoretski rad Marksa i njegovih saradnika, postavlja se pitanje koliki je opseg tih saradnika i sledbenika i gde povući granicu – videli smo već da ono što je smatrano ortodoksnim marksizmom ne mora biti autentični marksizam koji je proizišao od Marksovih ideja, a čak je verovatno da se jedan autentični marksizam nikada konačno neće otkriti. Isto se tako može reći da postoje razne forme socijalizma,

---

²⁰⁴ To se javlja kao problem kod autora koji saraduju i objavljuju zajedno, pa se pretpostavlja da i ono što objave pojedinačno mora nekako biti u saglasnosti sa zajedničkim ili rukopisima onog drugog. Savremeni primer su Ernest Laclau i Šantal Muf.

liberalizma, feminizma, komunitarijanizma, ali olakšica je što nazivi ovih paradigmi ne potiču od imena osnivača, već od njegovih spisa. Zato istorija marksizma nije istorija autentičnog marksizma, već istorija marksizama, pluralizma marksizma koji su manje ili više elaboracije, nastavci, transformacije, pa i zloupotrebe Marksovih ideja. Stvar se još više komplikuje pod uticajem prakse, odnosno praktikovanja marksizma, na teoriju marksizma, i to ne samo jer se teorija morala menjati kao odgovor na promenjene uslove i naučene lekcije, već i jer je morala da opravda samu praksu, ma kako zabludela bila.

Marksizam se kao izraz koristi i za društvene, političke i ekonomske sisteme zemalja tzv. Drugog sveta. Postojale su i političke partije koje su baštinile marksističku ideologiju – uz naravno sporno pitanje koliko su te politike marksizma imale veze sa teoretskim radom samog Marksa. Norman Beri piše da „apologetski usklik da ono što se praktikovalo u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi nije bilo zaista marksističko, bio je tužan izgovor: postoji toliko različitih pretenzija na istinskog Marksa da je teško zamisliti da se pomenuti režimi nisu prilagodili nijednoj od njih“ (Beri, 2007: 34). Jesu nekolicini – marksizmu, lenjinizmu i staljinizmu.

Praksa ovih zemalja nije imala mnogo veze sa vizijom slobodnog i besklasnog društva u kome je država postala izlišna, ali bi ipak bilo previše naivno odbaciti bilo kakvu vezu između marksizma i praktikovanja marksističke teorije od strane komunista. Pojedinaac i njegova prava, konstitucionalizam, demokratske institucije i procedure su izostale, kako se obično smatra iz isuviše optimističnog viđenja ljudske prirode. Upravo ovi nedostaci teorije objašnjavaju totalitarne tendencije komunističke prakse. Jedan od ciničnih argumenata u prilog ovome mogao bi da bude i taj da Marks zapravo nije dovoljno rekao o komunizmu kao društvu koje će nastupiti – pored briljantnog uvida u funkcionisanje kapitalizma, njegove nedostatke i dinamiku razvoja i posledice razvoja proizvodnih snaga (što mnogi smatraju za njegov najveći doprinos), istorijska neminovnost komunizma nije praćena i opisom funkcionisanja istog u praksi. To znači da su taj deo popunjavali diktatori kako im je bila volja. Ili da je teorija izdala praksu.

Poslednje dve decenije marksizam je bio potpuno zapostavljen u zemljama u kojima je nekad bio vodeća teorijska škola, u kojima je ostvarena i teorija i praksa nekog od marksizama. Na izvestan način, svi ovi narodi želeli su da zaborave te poražene ideje, pa su sa lošim stvarima odbacili i neke dobre. Ljudi na Zapadu su mogli da gledaju na

ove događaje sa manje pristrasnosti, jer nisu živeli u sistemima inspirisanim Marksom, te su mogli da tvrde kako je on jednostavno bio pogrešno shvaćen i da bi ga komunizam Istočne Evrope i SSSR prestravio koliko je prestravio i zaplašio i sve nas. Samo desetak godina nakon pada Berlinskog zida, pojavile su se knjige poput „Marksova osveta” Megnada Desaija (*Marx's Revenge*, Meghnad Desai), profesora ekonomije na LSE, ili „Zašto čitati Marksa danas?” Džonatana Volfa, profesora sa UCL (*Why Read Marx Today*), Jonathan Wolffa, ili autobiografija marksističkog istoričara Erika Hobsbauma (*Interesting Times: A Twentieth-Century Life*, Eric Hobsbawm), koje dokazuju da je Marks pogrešno shvaćen i „da je ovaj velikan bio u pravu oko mnogo više toga nego što mu se priznaje“ (Economist, 2002).

Na pitanje da li marksizam ima budućnost, neki kažu kratko i jasno: ne. Bjuravoj (Burawoy) upozorava da pre žurbe da pošaljemo marksizam na groblje, treba da se podsetimo da je marksizam inspirisao, čak i u formi bauka, neke od najvećih i najkreativnijih radova u filozofiji, istoriji, ekonomiji, politici i sociologiji, bilo da su branili ili oštro kritikovali Marksa, te da oni koji slave kraj marksizma zapravo sami sebi kopaju grobove. Marksizam je više puta bio proglašavan mrtvim i više puta se vraćao na scenu jer „svaka generacija iskopa svog Marksa“ (Burawoy, 2000: 151-154).

Drugi kažu da je komunizam kao sistem vladavine umro ili izumire, dok kao sistem ideja ima sigurnu budućnost (Economist, 2002), da slom komunizma oslobađa marksizam od inhibirajućeg nasleđa (Marsh et al, 2005: 157), jer se više ne mora baviti opravdavanjem neopravdivog.

Bjuravoj (Burawoy, 2000: 154-155) smatra da pored preovlađujućeg, koje govori o smrti marksizma, postoje još dva načina gledanja na budućnost marksizma. Prvi je *pristup supermarketa* – možemo da izaberemo sa police šta nam se dopada „razdvajajući žito od kukolja” – koncept otuđenja, moralnu kritiku kapitalizma koji poriče ljudski potencijal u koji je Marks toliko verovao, ideju o kapitalističkom sistemu koji se razvija, širi kroz krize, ili jedinstvo teorije i prakse. Drugi je *pristup nasleđa*, odnosno prihvatanje marksizma kao sistema, kao drveta sa trulim granama koje treba odseći, ali čiji je koren još uvek živ. Četiri grane koje Bjuravoj prepoznaje su nemački marksizam, ruski marksizam, marksizam trećeg sveta i zapadni marksizam. Poslednja grana, marksizam

posle komunizma, ne treba da bude nacionalna ili regionalna, već da ima globalne dimenzije.

b) Analitički marksizam

Činjenica da debate među marksistima iz Zapadne Evrope nisu bile vođene po nalogu političkih vođa kako bi služile kao zvanična državna ideologija, niti su bile cenzurisane na način na koji bi to bile u zemljama istočnog bloka, omogućila je zapadnim marksistima da napreduju i prihvate nemarksističke uticaje kao i da sami bitno utiču na nemarksističke intelektualce.

Moris Merlo-Ponti (Maurice Merleau-Ponty, 1973) je prvi upotrebio izraz *zapadni marksizam* za mislioce kao što su Đerđ Lukač (Georg Lukács), Karl Korš (Korsch), Antonio Gramši (Gramsci), frankfurtsku školu²⁰⁵, egzistencijalne marksiste (sam Merlo-Ponti), strukturalističke marksiste²⁰⁶, itd. Svi su oni kritikovali i oficijelni marksizam SSSR i evrokomuniste. Baštinili su tradiciju kontinentalne filozofije XX veka, oslanjajući se najviše na neohegelijanizam, strukturalizam, fenomenologiju i egzistencijalizam, što objašnjava i njihov nevelik uticaj u Britaniji i SAD gde su ovi pravci bili nedovoljno poznati i bliski. Beri Hindes (Hindess, 2007), pored kritičke teorije kao najuticajnije marksističke akademske tradicije na Zapadu, u zapadne marksiste uključuje i **analitičke marksiste** (iako se oni dosta razlikuju od ostalih zapadnih marksista), jer, kako sam termin *analitički marksizam* kaže, u pitanju je marksizam razvijan u tradiciji analitičke filozofije. Ipak, Džerald Koen (Gerald Cohen) u svojoj knjizi „Marksova teorija istorije: odbrana“ (*Karl Marx's Theory of History: A Defence*) iz 1978. godine, čija se pojava uzima kao začetak ovog stila teoretisanja uskoro nazvanog analitički marksizam, piše da nije suština u analizi već je suština uvek u marksizmu - analiza je samo upotrebljena da se ispita marksizam (Tarrit, 2006).

---

²⁰⁵ Kritička teorija je posebno bila u sukobu sa pozitivizmom za koji saznanje ima objektivnu strukturu prirodnih nauka, te kritički ili refleksivni aspekti znanja nemaju saznavnu vrednost. Kritička teorija pozitivizam vidi kao glavnu pretnju najvažnijem savremenom sredstvu ljudske emancipacije, a ulazi u sukob i sa determinističkim i pozitivističkim interpretacijama marksizma, kao i sa negiranjem uloge neekonomskih faktora u ljudskom i društvenom razvoju.

²⁰⁶ Strukturalistički marksizam pojedince vidi kao nosioce funkcija koje proizilaze iz njihovih pozicija unutar strukture. Poznat je još i kao *marksistički antihumanizam* ili *altiserovski marksizam* nazvan prema Luju Altiseru i njegovim francuskim saradnicima tokom šezdesetih. Danas ostaje uticajan kroz radove Slavoj Žižeka, nekih Altiserovih kolega i autora povezanih sa časopisom *Rethinking Marxism*. Zanimljivo je da ovaj američki časopis proslavio dvadesetogodišnjicu izlaženja prošle godine, godinu dana pre dvadesetogodišnjice pada Berlinskog zida.

Ko su bili analitički marksisti? To je bio krug od desetak mislilaca iz nekoliko zemalja sa prestižnih univerziteta koji su od 1979. godine počeli da se redovno sastaju svakog septembra²⁰⁷ isprva u Londonu, a kasnije i Parizu, Oksfordu, Čikagu i Njujorku²⁰⁸: Džerald Koen (Gerald A. Cohen, Oxford), Džon Rojmer (John Roemer, Yale), Hilel Štajner (Hillel Steiner, Manchester), Robert Van der Ven (Robert Van der Veen, Amsterdam), Filip Van Parijs (Philippe Van Parijs, Louvain-la-Neuve), Erik Olin Rajt (Wright, Madison), Pranab Bardan (Bardhan, Berkeley), Sem Bouls (Sam Bowles, Amherst)²⁰⁹, Robert Brener (Brenner, Los Angeles), Džoša Koen (Joshua Cohen, MIT)²¹⁰, Jon Elster (Chicago, Collège de France) i Adam Prževorski (Przeworski, New York)²¹¹. Prve rasprave ticale su se samo Marksa, a kasnije su uključile i širu oblast radikalne egalitarne politike i društvene teorije.

Ovaj stil teoretisanja na anglo-američkim univerzitetima svoj vrhunac imao je osamdesetih godina, baš onda kada je sam komunizam doživljavao svoj pad i kad marksizam nije nimalo bio u modi, pogotovo ako se uzme u obzir politička realnost SAD i Ujedinjenog Kraljevstva i dominacija Regana i Tačerove.²¹² Na ovim univerzitetima nije se gajila marksistička tradicija, niti su postojali značajni politički i intelektualni pokreti koji su se identifikovali sa marksizmom. To se može uzeti kao prednost i olakšavajuća okolnost za novi početak, za odgovornost samo akademskim standardima (Levine, 2004) – analitički marksisti delili su iskreno ubeđenje da su Marksovi uvidi u globalu bili ispravni i svoje istraživanje započeli sa ciljem da odbrane Marksa kroz ponavljanje, novo promišljanje, reciklažu, reinterpretaciju Marksa. Prema Levinu (2004), završili su, doduše nenamerno, uništavajući marksizam, ali su mu, paradoksalno, baš tako omogućili budućnost. Kritičari kažu da je zaključak o rasplinjanju marksizma morao doći kada su analitički marksisti koristili neadekvatna sredstva za odbranu marksizma. O čemu je reč?

---

²⁰⁷ Poznati su još i kao *Septembarska grupa* ili *Marksizam bez budalaština* („the NBSMG - nonbullshit Marxism Group“).

²⁰⁸ Poslednji sastanak za koji znamo održan je septembra 2006. godine.

²⁰⁹ Pridružio se grupi 1987. godine (Wright, 2005).

²¹⁰ Pridružio se grupi 1996. godine (Wright, 2005).

²¹¹ Poslednja dvojica su napustila grupu 1993. godine izgubivši interes za marksizmom.

²¹² Unutar ovog pravca postoje velike razlike baš kao i u samom marksizmu, te je za neke to više stil teoretisanja nego celovita doktrina (Barry Hindess, 2007), odnosno kompletna paradigma. Mnogi glavni mislioci su i dalje ili do nedavno bili i dalje aktivni, mada je većina poput kritičkih teoretičara napustila marksističku poziciju.

Svi prethodni marksisti tvrdili su da dijalektika odvaja marksizam od buržoaske filozofije.

Teorija istorije klasičnog marksizma temelji se na naučnom načelu dijalektike – istorijski razvoj uvek je obeležen procesom u kom protivurečnosti u tezi podražavaju antitezu u kojoj se te protivurečnosti otkrivaju, te se potom stvara sinteza koja postaje teza (David Marsh, 2005:149). Analitički marksisti su, praktikujući analitičku filozofiju, fokusirani na detalje i argumentaciju, došli su do tvrdnje *da nema posebnog marksističkog dijalektičkog metoda*. Glavni teoretičar istorije Septembarske grupe, Džerald Koen, pokušao je da odbrani istorijski materijalizam na nehegelovskim osnovama pokazujući kako Marksova teorija istorije nije teleološka poput Hegelove. Njegova verzija je teorija istorije o onome što bi se moglo dogoditi ukoliko se ne pojave suprotstavljene sile, a ne tvrdnja da će se nešto neizbežno dogoditi. Koen je kasnije i sam shvatio da je njegov pokušaj da rigoroznim alatima analitičke filozofije odbrani ovu teoriju propao, ali se kao interesantno dostignuće uzima oslobođenje Marksa od dijalektike.

Analitički marksisti analizirali su društveni život sa pozicije *metodološkog individualizma*. Uzećemo Elstera i Prževorskog za primer kako to može da izgleda: obojica vide pojedince kao kreacije svog socijalnog položaja – oni ili biraju najracionalniji pravac delovanja prema situaciji u kojoj se nalaze ili su interiorizovali odgovarajuća pravila i deluju prema njima. Elster u svojoj knjizi „Naći smisao u Marksu” (*Making Sense of Marx*) tvrdi da je specifičan doprinos marksizma metodologiji društvenih nauka uzročno objašnjenje agregatnih fenomena nastalih pojedinačnim akcijama. Marksova strukturna analiza može da bude usklađena sa metodološkim individualizmom - postoji nešto što Elster objašnjava kao neželjene posledice ljudskih akcija kada se uključe uverenja i obmanjujuće percepcije jednih aktera o drugima i o ulozi koju zauzimaju. Brojne individualne racionalne odluke mogu izazvati neočekivane posledice koje se javljaju kao strukturalne tendencije u ekonomiji - tako se anticipira društvena promena u svakom društvu u kom su ekonomske odluke nedovoljno koordinirane (Elster, 1985: 4-48 u Hindess, 2007: 398-399). Prževorski smatra da klase ne treba posmatrati kao objektivne strukture nastale prema karakteru svojinskih odnosa, već kao rezultate borbe tokom koje se i menjaju uslovi pod kojima se klase formiraju. Klasni interesi su strukturalne karakteristike društva, a kolektivna akcija kojom se ide ka

dostizanju tih interesa je proizvod političke borbe – izbori racionalnih pojedinaca su određeni tim interesima i uslovima delovanja kojem se suprotstavljaju. Klase nema kada nema političke sile da radnike mobilizuje kao klasu (Przeworski, 1985:11, 92 u Hindess, 2007: 399).

Analitički marksisti pokušali su još jednu originalnu stvar, a to je da nenormativni marksizam (naučni socijalizam) pretvore u *normativnu marksističku teoriju*. Savremena politička teorija oživljavala je sa Rolsovom „Teorijom pravde”, a sami analitički marksisti tada su istraživali problem pravde razvijan u marksizmu pre ruske revolucije. Bio je pravi trenutak napraviti vezu između Rolsa i Marksa. Međutim, kako je analitički marksizam bio u začetku u sredini u kojoj je dominirala liberalna misao, diskusija se morala voditi na liberalnom terenu kako bi se glas analitičkih marksista uopšte čuo (Levine, 2004: 78). Pošto su analitički marksisti već bili porekli postojanje dijalektičkog metoda, trebalo je naći argument da je marksizam još uvek osobena tradicija - kako nisu uspjeli analitičkom filozofijom da odbrane premise klasičnog marksizma, odnosno da je socijalizam neizbežan, postalo je važno objasniti da je socijalizam, a još više komunizam moralno poželjan. Tako su došli do teze da je posvećenost određenim vrednostima koje treba da dovedu do promene sveta osobenost marksizma.

Pitanje pravde nije bilo pitanje postavljano u okviru marksizma - pravda je smatrana elementom superstrukture i zavisila od načina proizvodnje. Mnogi marksisti su se suprotstavljali stavovima da je komunizam baziran na principu pravde, prateći samog Marksa koji je ideje „jednakog prava“ video kao praznu priču. Zajednica treba da se ponaša prema ljudima koji je čine kao prema jednakima, ali se to ne može postići primenom teorije pravne jednakosti koja kroz princip univerzalnosti u klasno podeljenim društvima zapravo promovise interese ekonomski dominantne klase. Teorije pravedne raspodele koncentrišu se isuviše na raspodelu umesto na osnovna pitanja proizvodnje – ako samo raspodeljujemo onima koji nemaju uzimajući od onih koji imaju, ništa ne radimo na ukidanju klasa, već naprotiv, one opstaju, a sa njima i eksploatacija. Potrebno je stoga transformisati vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju čime bi se izgubila potreba za redistribucijom. Zaključak je da mnogi marksisti veruju da pravda nije kao kod Rolsa „prva vrlina društvenih institucija“ i da zapravo jedno istinsko dobro društvo, zajednica, nema potrebu za tim. Ako se ljudi ne slažu oko ciljeva i suočeni su sa

ograničenim resursima, neizbežno će doći do sukobljenih zahteva i onda potrebe za principima pravde kao instrumentima regulacije konflikta. Ukoliko se eliminišu sami konflikti među ciljevima ljudi ili problem nedostatka resursa nestane, teorija pravne jednakosti će postati izlišna (Kymlicka, 2002: 168-175). Dostizanje moralnog poretka ljudska je mogućnost. Naravno, posle ovakve argumentacije postavlja se pitanje da li je marksizam, podsmevajući se utopijskim socijalistima, sam skliznuo u najveću utopiju očekujući eliminaciju samih konflikata i bazirajući se na prevelikom antropološkom optimizmu.

Centralni normativni koncept je koncept „*otuđenja*” mladog Marksa – način na koji privatna svojina redukuje radnike na sredstva korisna za kapitaliste i zaustavlja razvoj naših najvažnijih kapaciteta. Dok su jedni eksploatisani od strane onih koji eksploatišu, otuđeni su svi. Otuđenje je univerzalno.

Interesantan je obrt oko upotrebe liberalnih vrednosti *autonomije* i *samovlasništva* (self-ownership) – prava na zaštitu ličnosti od fizičke ili moralne agresije bez pristanka, uz ovlašćenje na prisvajanje svih proizvoda dobijenih korišćenjem sredstava i sposobnosti ličnosti. Te vrednosti su u stvari glavno argument-oružje protiv kapitalističke eksploatacije, jer kapitalista zapravo profitira i uzima višak vrednosti proizveden od strane radnika koji bi, prema principu „samovlasništva”, trebalo da mu pripada.

U prilog kreiranju normativnog imidža ide i Marksovo držanje do vrednosti *samoostvarenja*, realizacije ljudskih potencijala ograničenih materijalnim resursima, kao i značaj *zajednice* (Levine, 2004).

Može se postaviti i pitanje: u kojoj meri je analitički marksizam zaista marksizam (Tarit je pitao da li je američki analitički marksizam oksimoron). To bi moglo biti sporno za svaki samoproklamovani marksizam. Ipak, uz sve razlike brojnih verzija marksizama, ono što je za marksizam esencijalno na najopštijem nivou jeste kombinacija teorije društva sa politikom emancipacije – „bez teorije društva politika emancipacije nema vodiča; bez politike emancipacije, teorija društva nema svrhu” (Carling, 1997: 768). Veza akademskog sa realnošću borbe na terenu znači da teorija društva uvek ima političku ulogu. Društvena teorija klasičnog marksizma sadrži metodologiju (Hegelovu) i teoriju istorije (koja se tiče odnosa između svojinskih sistema, nivoa tehnologije i tržišta, za čiju

analizu je opet centralna radna teorija vrednosti klasičnog marksizma). Analitički marksizam je porekao postojanje osobenog metoda i teleološki smisao istorije kroz rekonstrukciju teorije istorije na nehegelovskim osnovama, i zamenio radnu teoriju vrednosti sa savremenom teorijem ekvilibrijuma (Roemer). Politika emancipacije klasičnog marksizma tiče se međupovezanosti seta vrednosti (jednakost, samoostvarenje i zajednica), društvenog pokretača (proleterijat) i političkog procesa koji će pomoći da društveni pokretač ostvari marksističke vrednosti u skladu sa teorijom društva (klasna borba). Analitički marksizam izazvao je uvreženo mišljenje da su pomenute vrednosti tipično socijalističke. Princip samovlasništva stoji zajedno sa principom ravnoteže rada (nejednaka razmena je nepravedna, jer ljudi zaslužuju da im se vrati onoliko koliko su uložili u rad – pitanje je da li se nagrađuje doprinos ili trud), a ovaj princip i koncepcije koje se na njega oslanjaju su u skladu sa pozicijama levih liberala (Dvorkin). Međutim, princip jednakosti blagostanja dostiže se primenom principa kompenzacije „svakome prema potrebama” imajući u vidu one ugrožene, onemogućene da učestvuju u radnoj razmeni ili one koji ulažu izuzetan napor bez postizanja rezultata. Svi ovi principi ne razlikuju se mnogo od principa levih liberala, razlikuje se način na koji su povezani. Što se tiče društvenog pokretača, gore smo pomenuli Prževorskog za koga ne postoji esencija radničke klase bez političke borbe (Carling, 1997).

Ako se držimo pomenutog pristupa supermarketu, nije verovatno da su analitički marksisti ispitali sve što je moglo da se ispita. Njihovi preokreti su na nivou Poaroovih detektivskih majstorija, samo sa drugačijim ishodom – neuspehom da sačuvaju posebnost marksizma. Ali, mora se priznati zanimljivost projektu čak i ako se smatra neubedljivim.

c) Postmodernizam

Mnogi samoproklamovani akademski marksisti poistovećuju se sa nekom formom postmodernizma koji odbacuje osnovne pretpostavke naslednika prosvetiteljske tradicije: predstavljanje sveta kakav zaista jeste, a ne kakav izgleda da jeste u konstrukciji jedne ili druge diskurzivne prakse. Klasični marksizam temelji se, za razliku od antifundacionalističkog postmodernizma, na fundacionalističkoj ontologiji i realističkoj epistemologiji – prema Marksu, savremenu društvenu egzistenciju oblikuju ili uzrokuju neki esencijalni procesi i strukture iako nisu uvek dostupni neposrednom posmatranju,

već su čak često ispod površinske pojavnosti koja čak sistematski može prikrivati stvarnost i promovisati neke konkretne ekonomske interese (Marsh, 2005: 148). Marksisti-postmodernisti ne prolaze gore opisani test esencijalnog marksizma jer nisu zainteresovani ni za objašnjenje društva ni za njegovo poboljšanje, odnosno promenu. Iako žele da se predstavljaju kao odgovorni anarhisti (Stronach and MacLure's, 1997 u Cole, 2003: 489), oni upravo daju kapitalizmu ideološku podršku onemogućavajući socijalne promene i borbu za njih na globalnom nivou insitiranjem na svojim „lokalnim pričama”. „Pored neizbežnog intenzivnog otpora od strane kapitala, najveća prepreka promeni nije revolt koji će se probuditi kod privilegovanih, nego samo ubeđenje da je promena nemoguća” (Callinicos, 2000:128, u Cole, 496). Šta uostalom može biti postignuto dekonstrukcijom bez konstrukcije? Čak i bez postojanja rešenja za gradnju, mora postojati nada da rešenja ima.

Umesto zaključka

Erik Olin Rajt je u svom autobiografskom eseju zapisao da je njegova akademska karijera bila utemeljena na seriji dubokih i verovatno nerešivih tenzija poput one između posvećenosti marksizmu kao živoj intelektualnoj i političkoj tradiciji i straha da ostane zarobljen u neodbranljivim, zastarelim pretpostavkama; ili između toga da bude relevantan za stvarne borbe i posvećivanja energije poboljšanju apstraktnih koncepata. Kako sam kaže, „nemoguće je izbeći ove tenzije, ali se možemo nadati da će one biti kreativne i da će pogurati naše ideje napred i sačuvati nas da skliznemo u udobno zadovoljstvo” (Wright, 2005: 42).

Analitički marksisti slabo su poznati van engleskog govornog područja i teško da ćemo ih uskoro čitati na srpskom jeziku. Nije toliko važno na kraju da li su oni zaista marksisti, šta to danas može da znači i hoće li opet biti značajne paradigme, nekog *-izma* prema imenu čoveka koji je 1999. godine na osnovu glasanja organizovanog od BBC proglašen najvećim misliocem milenijuma. Važno je da njihovi motivi i rezultati ne budu doživljeni samo kao protraćeno vreme.

Literatura

- Beri, Norman (2007), *Uvod u modernu političku teoriju*, Službeni glasnik, Beograd.
- Burawoy, Michael (2000), *Marxism after Communism*, Theory and Society, Vol. 29, No. 2, pp. 151-174.
- Cole, Mike (2003), *Might It Be in the Practice that It Fails to Succeed? A Marxist Critique of Claims for Postmodernism and Poststructuralism as Forces for Social Change and Social Justice*, British Journal of Sociology of Education, Vol. 24, No. 4, Carfax.
- Hindess, Barry (2007), *Marxism*, in: (Eds.) Goodin, Robert E. et al. (2007), A Companion to Contemporary Political Philosophy, 2nd Edition, Volume I, Blackwell Publishing.
- Kymlicka, Will (2002), *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*, Oxford University Press.
- Levine, Andrew (2004), *A Future for Marxism?* in: Handbook of Political Theory, Gaus, Gerald F. and Kukathas, Chandran (Eds.), SAGE Publications, pp. 75-88.
- Marsh, David and Stoker, Gerry, Ur. (2005), *Teorije i metode u političkoj znanosti*, preveli Tonči Kursar i Davor Stipetić, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Miliband, Ralph (1979) *Marxism and Politics*, Oxford University Press.
- Muller, Jerry Z. (2002), *The Mind and the Market, Capitalism in Modern European Thought*, New York: Knopf.
- Rockmore, Tom (2000), *On recovering Marx after Marxism*, Philosophy & Social Criticism, Vol. 26, No. 4, 95-106.
- Tarrit, Fabien (2006), *Un étrange marxisme : Essai de délimitation des contours du marxisme analytique*, dostupno na : http://netx.u-paris10.fr/actuelmarx/m4tarrit.htm#_ftnref2 (pristupljeno 30.9.2009)
- Walker, David and Gray, Daniel (2007), *Historical Dictionnary of Marxism*, The Scarecrow Press, Inc.

- Wright, Erik Olin (2005), *Grappling with Marxism: an autobiographical reflection*, in: *The Disobedient Generation: '68ers and the Transformation of Social Theory*, Chicago: University of Chicago Press, 1st ed.
- Globalsite (2001), Intervju Erik Olin Wright, dostupno na <http://www.theglobalsite.ac.uk/press/105wright.htm> (pristupljeno 30. 9. 2009)
- Economist, *Marx after Communism*, December 19, 2002, dostupno na <http://www.freerepublic.com/focus/news/809559/posts> (pristupljeno 1. 10. 2009)
- Marxist, *Letters of Frederick Engels 1882*, Engels to Eduard Bernstein, dostupno na http://www.marxists.org/archive/marx/works/1882/letters/82_11_02.htm (pristupljeno 14. 10. 2009)

Mr Ana Milojević²¹³

Aleksandra Ugrinić²¹⁴

MEDIJI I BERLINSKI ZID – VEST ILI ISTORIJA?

Sažetak

U ovom radu analizira se izveštavanje dnevnih listova *Politika*, *Borba* i *Večernje novosti*, kao i nedeljnika *NIN* o padu Berlinskog zida. Period istraživanja obuhvata nedelju dana pred i nedelju dana nakon pada „gvozdene zavese“ 9. novembra 1989. i isti period tokom 1999. godine. Tekst se temelji na rezultatima kvantitativne analize sadržaja dok je analitički instrumentarijum posebno napravljen za ovo istraživanje. Zastupljenost teme drastično je varirala u periodu koji je obuhvatio naš monitoring. U godini pada Berlinskog zida je analizirano 135 tekstova, dok je publicitet deset godina kasnije bio pet puta manji. Kompleksna politička situacija u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji je uticala da ovaj važan istorijski događaj ne bude u vrhu medijske agende.

Teme su obrađivane pretežno na faktografskom nivou, dominira hronološka deskripcija događaja i neutralan pristup. Primetan je nedostatak analitičkog tretmana, čak i u tekstovima deset godina nakon pada Berlinskog zida. Analizirani mediji su konsultovali veliki broj izvora kako iz same Nemačke, tako i iz vodećih zemalja Istočnog i Zapadnog bloka. Reagovanja jugoslovenskih zvaničnika su izostala, kao i interpretacija posledica događaja na političko uređenje naše zemlje. Dodatni publicitet postignut je izdvajanjem događaja posebnim grafičkim rešenjima i čestim korišćenjem fotografije kao izražajnog sredstva. Uočljivo je brojno pozicioniranje tekstova na naslovnim stranicama. Redakcije svih dnevnih novina imale su specijalne izveštače iz Berlina i Bona, što je

---

²¹³ Autorka je saradnica na Odeljenju za novinarstvo i komunikologiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

²¹⁴ Autorka je demonstratorica na Odeljenju za novinarstvo i komunikologiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

rezultiralo pojavom specifične forme u izveštavanju, u kojoj je uz reportažne elemente sažeto prenošen i sadržaj nemačkih medija.

Ključne reči: *pad Berlinskog zida, Istočni blok, Nemačka Demokratska Republika, analiza sadržaja, medijsko izveštavanje*

O istraživanju

U ovom radu prezentovani su najvažniji nalazi istraživanja o izveštavanju štampanih medija o **padu Berlinskog zida**. Analizirano je pisanje tri dnevna lista *Politike, Večernjih novosti* i *Borbe*, kao i nedeljnika *NIN* u periodu od 3. do 16. novembra 1989. i 1999. godine. Istraživanjem je obuhvaćeno nedelju dana pre i nedelju dana nakon rušenja Berlinskog zida (9. novembar 1989. godine), kao i isto razdoblje deset godina nakon tog događaja.²¹⁵ Kao ključni element pri odabiru novina uzet je kontinuitet u izlaženju, što je u interpretaciji omogućilo uporedivost podataka. *Politika* je najstariji i jedan od najuglednijih dnevnih listova u Srbiji. Drugi list po dužini trajanja (osnovan 1953. godine) su *Večernje novosti*. Uzete su u analizu kao „dnevni list sa najvećim tiražom u SFRJ“ (15. novembra 1989. godine tiraž je iznosio 266 282 primeraka). Novosti su ogranak novinske kuće *Borba*. Istoimeni list *Borba* je u socijalističkoj Jugoslaviji bio glasilo vladajuće komunističke partije. Izlazile su u Zagrebu na latiničnom, a u Beogradu na ćirilničnom pismu. Kada je ugašeno zagrebačko izdanje, *Borba* je nastavila da se štampa u Beogradu - jednog dana na ćirilici, a drugog na latinici.

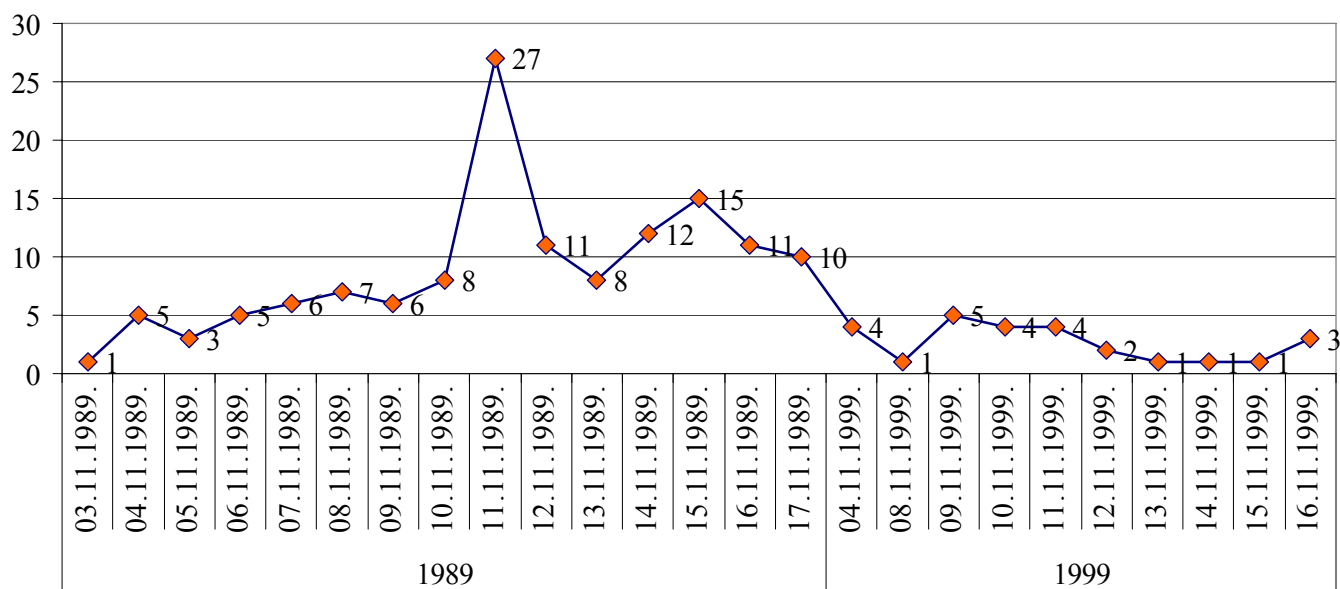
U istraživanju su predstavljeni rezultati analize sadržaja ukupno 161 teksta, od kojih je 135 objavljeno tokom 1989. a samo 26 u 1999. godini. Ovakva razlika u intenzitetu medijskog izveštavanja očekivano je produkovana aktuelnošću događaja koji je u toj 1989. godini bio jedan od najvažnijih u svetu. Dakle, u godini pada Berlinskog zida dnevno je objavljivano (u proseku) više od devet tekstova, dok je na desetogodišnjicu intenzitet sasvim očekivano bio znatno manji - tek 1.85 tekstova u

---

²¹⁵ Izuzetak je nedeljnik *NIN* gde je obuhvaćen i 17. novembar 1989. godine kako bi analiza obuhvatila dva broja u kontinuitetu.

proseku. Najveći broj tekstova je objavljen 11. novembra (dva dana nakon rušenja Zida), kada je objavljeno čak 27 tekstova.

Grafikon 1. Intenzitet izveštavanja (realni brojevi)

Analiza medijskog izveštavanja deo je šireg projekta sprovedenog na Fakultetu političkih nauka u Beogradu koji ima za cilj da dopinese (u meri u kojoj je to moguće) boljem razumevanju ovog događaja, iz drugačijeg konteksta - dvadeset godina kasnije. Stoga je rušenje Berlinskog zida sagledano, osim iz medijskog, i iz sociološkog i politikološkog aspekta, kao i iz ugla njegovog uticaja na međunarodne odnose. Glavni cilj medijskog istraživanja jeste težnja da se odgovori na neka od ključnih pitanja koja se nameću: kakav je bio novinarski angažman u vodećim medijima tokom događaja koga su mnogi nazvali „istorijskim“, na koji način su mediji izveštavali o njemu i kako su „videli“ buduće reperkusije novembarskih zbivanja u Berlinu. Analiza će ukazati i na promene do kojih je došlo deset godina kasnije, a koje se tiču odnosa štampanih medija prema ovom događaju.

Rušenje Berlinskog zida – istorija u medijima

Nakon Drugog svetskog rata, Nemačka je bila podeljena na četiri okupacione zone, kao i sama prestonica Berlin. Hladnoratovska tenzija je dovela do toga da se francuska, britanska i američka zona ujedine u SRN (Saveznu Republiku Nemačku) sa Zapadnim Berlinom, dok je sovjetska zona postala NDR (Nemačka Demokratska Republika). Stanovnici Berlina mogli su slobodno da se kreću između zona, ali je slobodan protok sa zaoštavanjem hladnoratovske politike postajao sve restriktivniji.

Od 1948. godine povećavao se ekonomski, politički i kulturni jaz između zapadne (kapitalističke) države i njenog istočnog pandana pod presudnim uticajem SSSR. Berlinski zid je posledica nastojanja Istočne Nemačke da reši problem stalno rastućeg broja stanovnika koji su želeli da odu na Zapad. Politika (11. novembar 1989. godine) u tekstu „Prva noć Berlinskog zida“ objavljuje svedočenje tadašnjeg dopisnika iz Berlina, Božidara Dikića, o noći između 12. i 13. avgusta 1961. godine kada je Berlinski zid podignut. On kaže da je „najpre nikao kao živi bedem od poređanih pripadnika Folksarmije i Folkspolicije, svrstanih jedan do drugog“.²¹⁶ Ubrzo zatim cementiran je betonom, opasan stražarskim kulama i mitraljeskim gnezdima. Stanovnici Zapadnog Berlina su tada protestovali na čelu sa njihovim gradonačelnikom Vilijem Brantom koji se pojavljuje i kao izvor na stranicama naše štampe u tekstu „Burna noć za Nemce sa obe strane granice“ (*Politika*, 12. novembar 1989. godine) kao svedok oba istorijska momenta Berlinskog zida – njegove izgradnje i njegovog rušenja.

Zid je bio dugačak preko 155 kilometara i bio je samo mali deo granice između dve Nemačke. Uprkos činjenici da je granica bila strogo čuvana, a dobrim delom i minirana, bilo je čestih pokušaja bekstva sa Istoka na Zapad. Bežalo se u balonima, mini podmornicama ili kroz tunele koje su begunci kopali ispod granice. Graničari su imali naređenje da pucaju u slučaju pokušaja prelaska u drugu Nemačku (*NIN*, 4. novembar 1999. godine). Pored raznih inventivnih pokušaja prelazaka bilo je i onih sa tragičnim krajem. Zanimljivo je da nedeljnik *NIN* i dnevni list *Večernje novosti* povodom desetogodišnjice pada objavljuju iste ilustrativne podatke. Tokom dvadeset osam godina

---

²¹⁶ Politika, *Prva noć Berlinskog zida*, 11. novembar 1989. godine.

postojanja Berlinskog zida poginule su 943 osobe (*NIN*, 4. novembar 1999.), iako neki drugi izvori kazuju drugačije. Tvrdi se da je, na osnovu različitih izveštaja, tokom postojanja zida ubijeno 192 ili 239 osoba koje su pokušale da ga pređu²¹⁷. Najpoznatiji neuspešni prebeg je bio onaj Petera Fehtera, koji je pogođen i ostavljen da krvari do smrti naočigled zapadnih medija 17. avgusta 1962. godine.

Istočnonemačka vlada je tvrdila da je zid bio „antifašistička zaštitna barijera“, izgrađena da odvraća agresiju sa Zapada. Ipak, ovu tvrdnju opovrgnuli su sami događaji 1989. godine. Da podsetimo, masovne demonstracije protiv Vlade u Istočnoj Nemačkoj su počele u jesen 1989. godine. Dugogodišnji vođa Istočne Nemačke, Erih Honeker, podneo je ostavku 18. oktobra 1989. i zamenio ga je Egon Krenz nekoliko dana kasnije. Honeker je prerekao januara 1989. da će zid stajati „još sto godina“. Nova Krenzova vlada je pod pritiskom takozvanog „čehoslovačkog problema“ odlučila da dozvoli građanima Istočnog Berlina da slobodno putuju u Zapadnu Nemačku. Građani NDR su u sve većem broju koristili češku teritoriju da bi zaposedanjem tamošnje zapadnonemačke ambasade isposlovali odlazak na zapadnu stranu. Pod pritiskom čehoslovačke vlade, koja nije uspevala da kontroliše situaciju na granicama, ishitteno je izrađen novi zakon o putovanjima.

Nakon burne sednice CK JSPN (Centralnog komiteta Jedinstvene Socijalističke Partije Nemačke) Ginter Šabovski, istočnonemački ministar propagande, na *redovnoj konferenciji za štampu* obelodanio je naprečac sročeni propis (*Politika*, 11. novembar 1999. godine). Kako aludira naslov feljtona *Politike* „Reč koja je srušila zid“, izjava na konferenciji za štampu je pokrenula nezaustavljivu bujicu naroda ka „najomrženijem simbolu Hladnog rata“. Konferencija je trajala od 18 do 19 časova kako bi glavne informacije mogle biti saopštene u udarnim informativnim terminima. Odmah posle 19 sati, kada je završen direktan prenos konferencije, koja je i pre „svetske vesti“ donela malu senzaciju - prvi put je dozvoljeno da se članu Politbiroa postavljaju pitanja pred uključenim kamerama!

Za naše istraživanje zanimljiva je činjenica da je jedan novinar, **Rikardo Erman**, slavljen kao čovek koji je „otvorio“ Berlinski zid. Na sada već čuveno pitanje ovog italijanskog dopisnika ANSE kada propis stupa na snagu, Šabovski je odgovorio: „Pa

---

²¹⁷ Wikipedia, *Berlinski zid* – posećeno 10. oktobra 2009. godine.

prema mom saznanju... stupa na snagu odmah. Neizostavno“. Ovaj novinar je upravo zbog tog pitanja, nekoliko sati kasnije na graničnom prelazu u Fridrihštrase nošen na rukama ljudi koji su ga prepoznali sa ekrana.

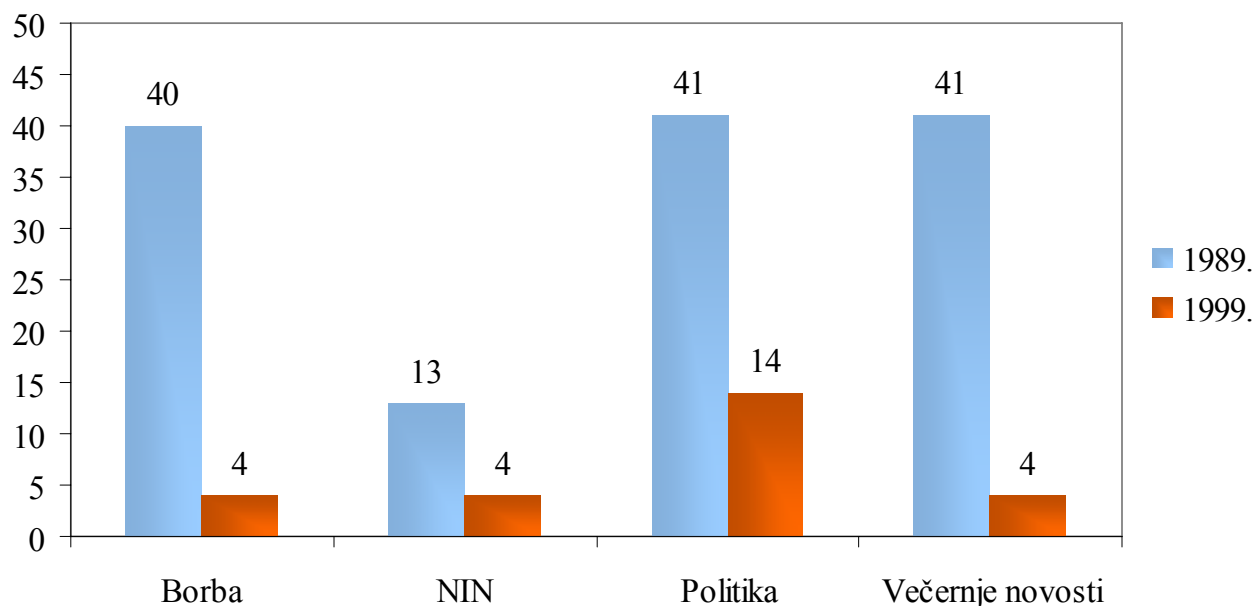
Kuriozitet je takode, što saznajemo iz feljtona *Politike*, da su se najviši zvaničnici SAD i SSSR informisali o padu Berlinskog zida upravo iz medija. Tajne službe nisu imale nikakva saznanja o onome što će se dogoditi. U tekstu „Televizija umesto CIA“ napisano je da su svi centri moći bili iznenađeni informacijom do koje su došli posredstvom najmoćnijeg medija.

Tehnički, zid je ostao čuvan neko vreme nakon 9. novembra, iako sa smanjenim intenzitetom. Prvih meseci, vojska Istočne Nemačke je čak pokušala da popravi neka oštećenja koja su načinili „lovci na suvenire“. Pad zida bio je prvi korak ka ujedinjenju Nemačke, koje je zvanično okončano 3. oktobra 1990. godine. Naše istraživanje pokazuje da je upravo ovo jedan od značajnijih aspekata za medijsku analizu pada Berlinskog zida. Od ukupno 135 tekstova objavljenih u 1989. godini, skoro svaki deseti tekst se bavi ovom temom.

Istraživački nalazi

Osnovna intencija ovoga rada jeste da pokaže kakav je **tretman** pad Berlinskog zida imao u štampi „velike Jugoslavije“ (Saveznoj Federativnoj Republici Jugoslaviji) 1989. odnosno Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ) 1999. godine. Poseban fokus je interpretacija ovog događaja u kontekstu političkih prilika u našoj zemlji. Budući da je tema istraživanja specifičan istorijski događaj, dinamika izveštavanja je pratila dinamiku događanja. U godini pada Berlinskog zida broj tekstova je pet puta veći nego 1999. godine. Rekordan broj tekstova je zabeležen 11. novembra 1989. godine (**43 odsto od ukupnog broja tekstova posvećenih ovoj temi**), što je očekivan nalaz ako uzmemo u obzir dinamiku izlaženja dnevnih novina. Događaj je imao podjednako zapažen publicitet u svim analiziranim medijima - *Politika* i *Večernje Novosti* objavile su po 41 tekst, a *Borba* 40. Čitaoci su, dakle, imali priliku da redovno budu informisani o najvažnijim dešavanjima na ulicama Berlina, opširno i reporterski, ali sa malim ili nikakvim konotacijama na unutrašnje prilike u našoj zemlji.

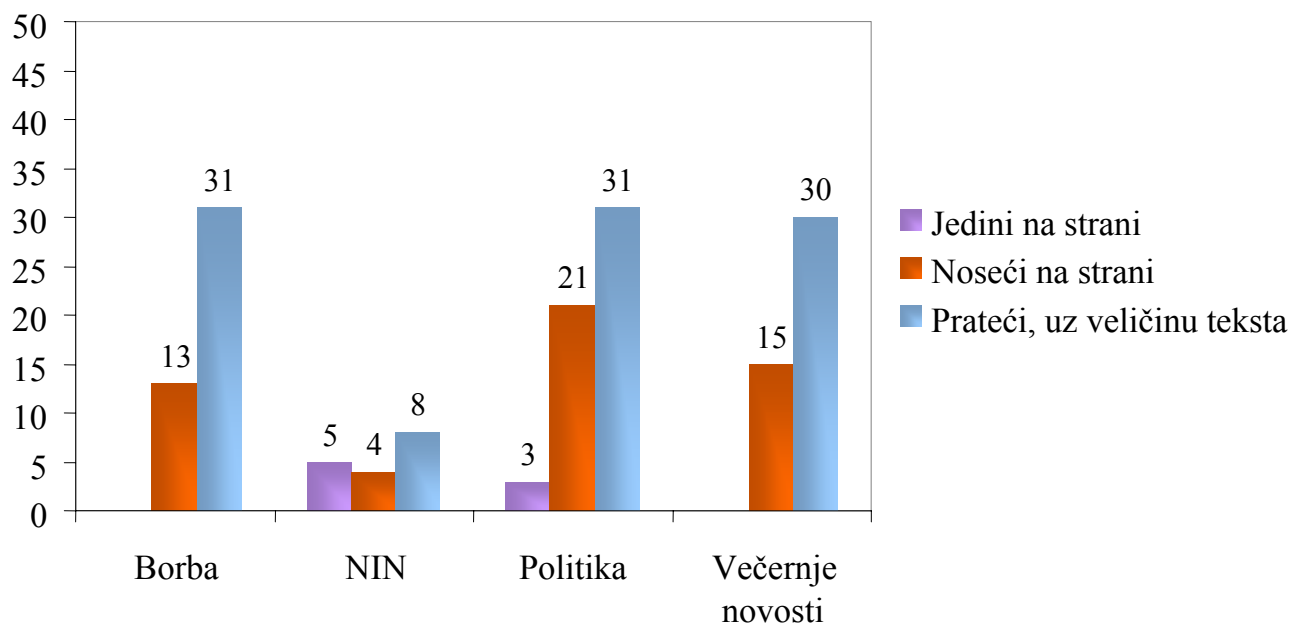
Grafikon 2. Distribucija tekstova (realni brojevi)

Značaj događaja ogleda se ne samo kroz broj objavljenih tekstova, već i **prostorom** koji zauzima u štampanim medijima. Izuzetno veliki i veliki tekstovi čine četvrtinu od ukupnog broja, što, zajedno sa tekstovima srednje veličine (kojih je bilo 38 odsto), čini dve trećine ukupnih objava, što ukazuje na ekstenzivniji pristup u izveštavanju svih redakcija. **Izuzetno velikih tekstova (cela stranica i više) svega je 7 odsto, a udeo velikih (koji zauzimaju polovinu ili više od polovine stranice) je 18 odsto.** Mali tekstovi (ovde se misli na kratke faktografske žanrove) čine **37 odsto**.

Veličina naslovnog bloka nas upućuje da dominiraju „prateći“ naslovi, oni koji su srazmerni veličini teksta. Neupadljivost naslovnog bloka nam ukazuje na odsustvo tabloidnijeg pristupa ovoj temi. Takav nalaz nije neočekivan budući da u periodu koji je obuhvatio naš monitoring tabloidizacija nije bila dominantna odrednica medijskog sistema u Srbiji. S obzirom na to da su naslovni blokovi prvi vizuelni element kojim novinari daju značaj određenoj temi, rušenje Berlinskog zida je opravdalo „epitet“ događaja sa velikim publicitetom. Ukupno 103 teksta (8 jedinih na strani, 53 koji su dominirajući na strani i 42 koji prate srednje i velike tekstove) gotovo dva puta nadmašuje broj tekstova sa manje uočljivim naslovima.

Grafikon 3. Veličina naslovnog bloka (realni brojevi)

Kada je reč o **autorstvu**, ispod najvećeg broja tekstova (71 odsto) potpisan je neko od novinara redakcije (specijalni izveštači ili stalni dopisnici). *Politika* je imala specijalnog dopisnika kako iz Berlina, tako i iz Bona, i njihovi izveštaji su se uvek pojavljivali paralelno. To nam svakako govori o balansiranom pristupu događaju, ali i želji da se „ne izađe“ iz zacrtanog okvira političke korektnosti. Samo je 13 tekstova ostalo nepotpisano (u *Borbi* tri, jedan u *Politici* i devet u *Večernjim novostima*), dok je 25 preuzeto od agencije *Tanjug*. Prisustvo novinara na licu mesta sugeriše brzinu i pravovremenost u izveštavanju. Čitalačkoj publici je događaj približen gotovo neposredno zbog reporterskog načina izveštavanja koji je prenosio uzbudljivu atmosferu sa ulica Berlina. Atmosfera je oslikavana kao „euforična“, „dramatična“, „emotivna“, „uzavrela“. Najčešće je poređena sa „karnevalskom atmosferom“, „sveopštim narodnim veseljem“, a vest o padu zida je opisivana kao „odjek bombe“ i „najdramatičniji trenutak nove istorije“.

Tretman pada Berlinskog zida se ogleda i kroz **žanrovsku zastupljenost**, koja oslikava različit pristup medija sa drugačijim profilom i uređivačkom politikom. Skoro 40 odsto čini osnovni faktografski žanr – vest, dok se petina ukupne medijske slike

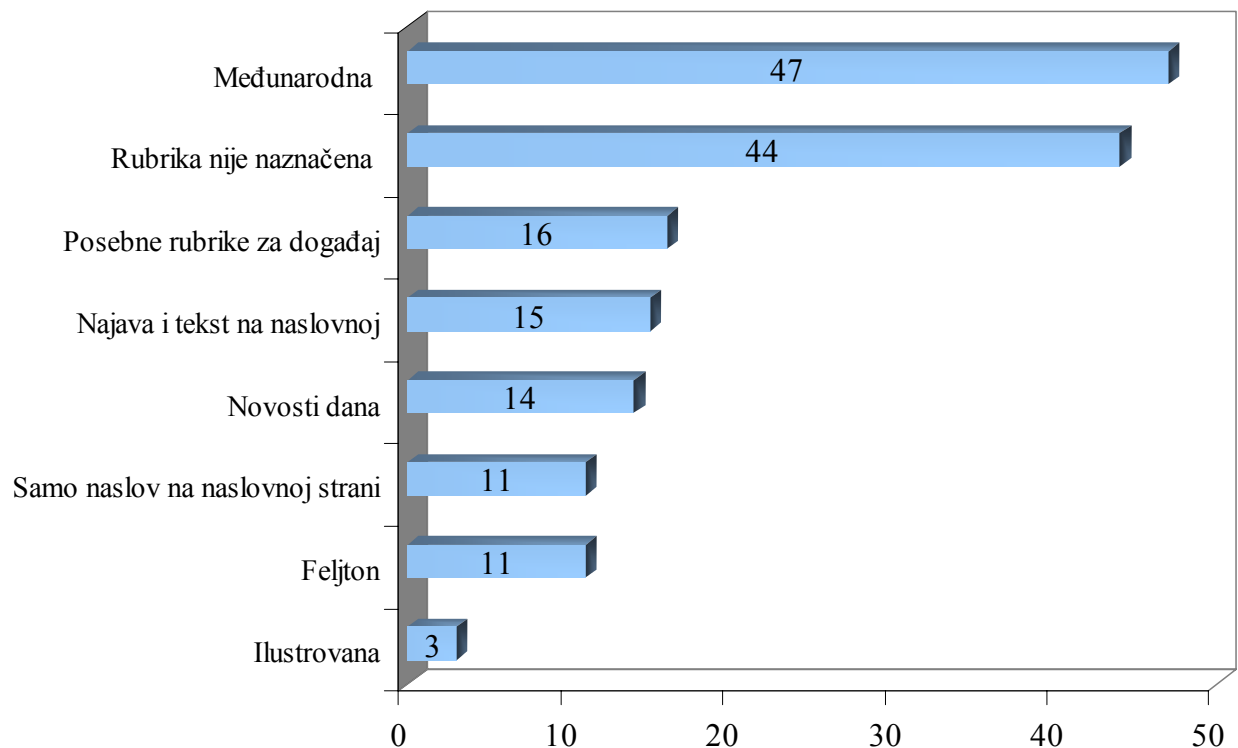
odnosi na nešto dužu formu faktografije - izveštaj. Uočavamo, dakle, da skoro dve trećine medijske slike čine faktografske forme uprkos podatku da je većina redakcija imala novinara na licu mesta, bez naglašenog oslanjanja na agencije. Sasvim je izvesno da su uređivačke politike potencirale faktografski način izveštavanja bez iznošenja naglašenih vrednosnih sudova. Tako svaki četvrti tekst spada u ono što smo okarakterisali kao izveštaj sa komentarima a *NIN* je jedini medij koji je imao zastupljene sve novinarske žanrove. Intervjui su se pojavljivali isključivo u *NIN*-u i to šest puta. Komentara je bilo ukupno pet, *Borba* i *Večernje novosti* objavile su po jedan, a *NIN* tri. Očekivan rezultat je da su žanrovi sa više elemenata analitičnosti zastupljeniji u *NIN*-u, dok je *Politika* povodom desetogodišnjice pada Berlinskog zida objavila feljton u čak 23 nastavka. Od toga je naša analiza obuhvatila 9 nastavaka.

Tabela 1. Žanrovska zastupljenost

Novina	Žanr	Broj
Borba		44
	Vest	20
	Izveštaj	12
	Izveštaj sa komentarima	11
	Komentar	1
NIN		17
	Vest	3
	Izveštaj sa komentarima	1
	Intervju	6
	Komentar	3
	Članak	4
Politika		55
	Vest	21
	Izveštaj	10
	Izveštaj sa komentarima	15
	Feljton	9
Večernje novosti		45
	Vest	18
	Izveštaj	13
	Izveštaj sa komentarima	13
	Komentar	1
Ukupno		161

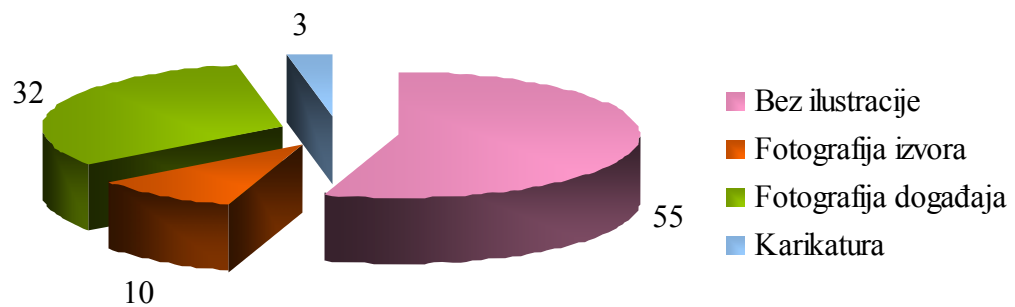
Pad Berlinskog zida najčešće je obrađivan kroz dve rubrike: *Međunarodnu politiku* i *Novosti dana* (ukupno 38 odsto). Najavu i tekst na naslovnoj strani imali su *Politika* i *Borba*, a *Večernje novosti* su jedanaest puta imale samo naslove na naslovnoj strani uz nastavak teksta na nekoj drugoj strani. *Borba* i *Večernje novosti* su potencirale značaj događaja koristeći se različitim tehnikama: *Borba* je tokom četiri dana imala posebnu rubriku „Reagovanja na berlinske događaje“, dok su *Večernje novosti* vizuelno izdvojile temu - četiri „ilustrovane“ srednje strane na kojima se uz kratke tekstove našlo čak dvanaest fotografija. Da ovakav koncept u izveštavanju zna da bude i želja redakcije za tabloidnijim pristupom pokazuje i primer od 11. novembra 1989. godine, kada se uz fotoreportažu o padu Berlinskog zida našla i nagrada za jednog estradnog pevača! Bez obzira na komercijalne pritiske, tekstovi naslovljeni sa „Nisu emigranti“ i „Hari kao poklon“ predstavljaju primer neadekvatnog spoja dve različite teme na istoj strani.

Grafikon 4. Plasman tekstova (realni brojevi)

Posebno indikativni rezultati su kada analiziramo odnos tekstova sa vizuelnim dodatkom i tekstova koji nisu imali nikakvu fotografiju ili ilustraciju druge vrste (karikature i slično).²¹⁸ Podatak da je čak 45 odsto tekstova bilo praćeno nekom fotografijom sugerise koliko je događaj medijski značajan, budući da analiza nije obuhvatila nijedan od tabloida. Ako dodamo da većinu fotografija čine događaji, a ne ličnosti, jasno je da je reporterski način u izveštavanju bio dominantan. Takođe, ovo nam sugerise da je redakcijska procena išla u pravcu značajnog vrednovanja slike kao izražajnog sredstva.

Grafikon 5. Vizuelni elementi (u %)

]]

²¹⁸ *Borba* je jedina ilustrovala događaj *karikaturom* (u četiri teksta). Tekst pod naslovom „Strah od straha“, objavljen 7. novembra 1989. godine, pratila je karikatura preuzeta iz uglednog nemačkog lista *Frankfurter allgemeine Zeitung*. Ona je predstavljala građanina NDR koji pokušava da se oslobodi stega, bodljikave žice. Tekst u čijem se naslovu nalazi reč *Die Wende* (zaokret), dopunjen je prikazom pisane mašine na čijim se tipkama nalaze simboli komunizma - srp i čekić. Karikature od 13. i 14. novembra 1989. godine pozicionirane su u centru stranice i predstavljale su poseban „tekst“. Prva je prikaz peščanika u kom se tužni građani NDR „prelivaju“ ka zapadnom delu i postaju nasmejani. U drugom slučaju imamo karikaturu Egona Krenca koji na psihoterapiji kod „doktora Gorbačova“ kaže: „Moj problem je, doktore, u tome što imam utisak da me više niko ne sluša“.

Tako dolazimo do „prosečnog teksta“ o padu Berlinskog zida: to je tekst srednje veličine, sa „pratećim“ naslovnim blokom, redakcijskim autorstvom koji pripada nekom od faktografskih žanrova. Analiza je dalje pokazala da je događaj koji je radikalno promenio političke okolnosti u celom svetu dobio visoku poziciju na medijskoj agendi u našoj zemlji. To potvrđuje često prisustvo na naslovnim stranama, kao i plasman na udarnim stranama u novinama uz česte prateće vizuelne elemente i dominantne naslovne blokove. Ovakvi zaključci dobijaju na značaju imajući u vidu da je danas jedna od vodećih medijskih teorija upravo ona koja govori o tome da „mediji definišu ono o čemu ćemo misliti“ ukoliko već ne menjaju postojeće stavove.

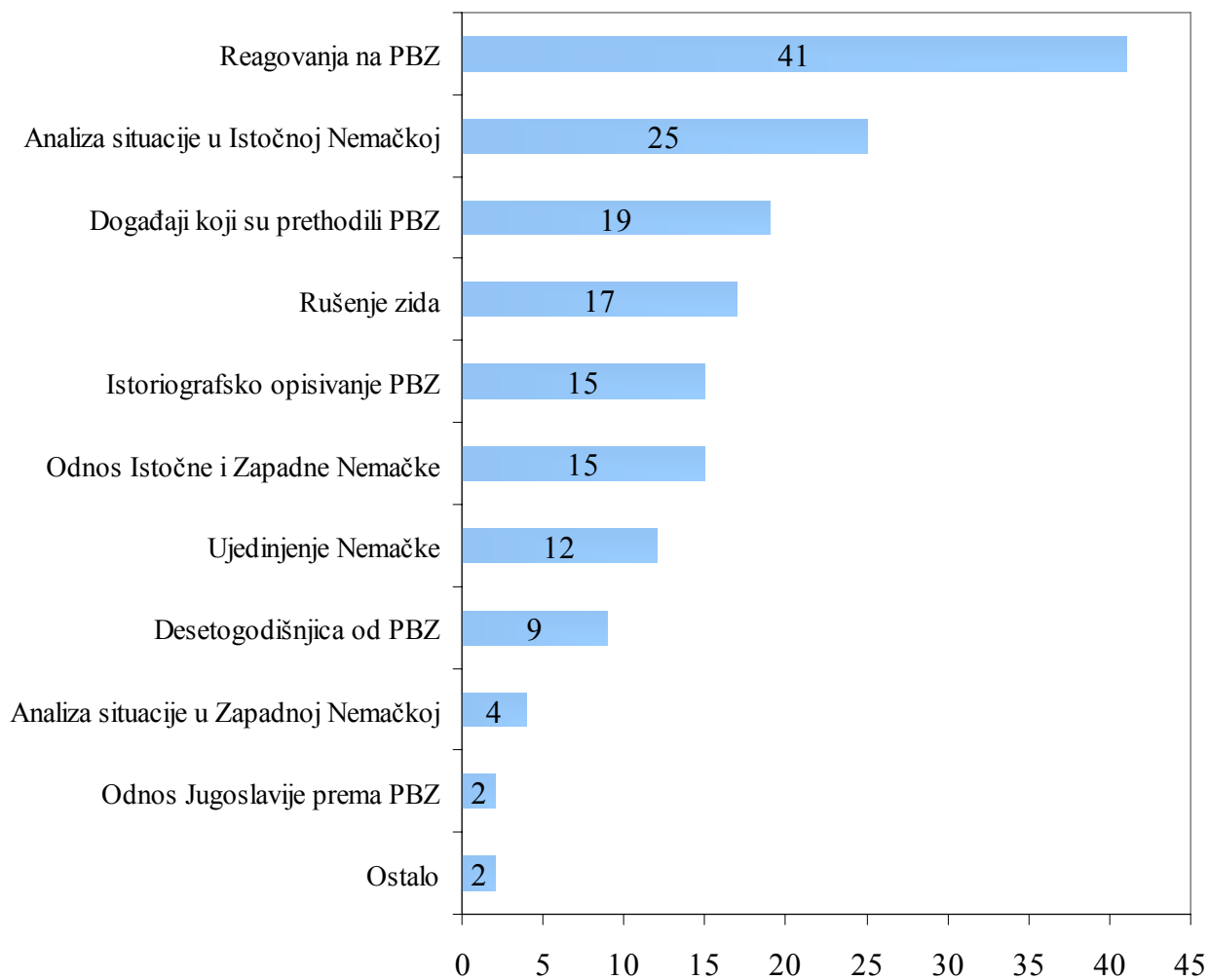
Tematski okvir

Štampani mediji su u svom izveštavanju o padu Berlinskog zida kroz jedanaest različitih tema pratili razvoj događaja. Događaj je, uglavnom, obrađivan hronološki uz minimalno iznošenje novinarskih sudova. Kao dominantan tematski okvir mediji su izdvojili reagovanja na pad Berlinskog zida – 41 tekst, što čini petinu medijske slike. Takvom trendu najviše je doprinelo izveštavanje *Politike* (39 odsto od ukupnog broja tekstova o ovoj temi). Sledi *Borba* sa 29 odsto, odnosno *Večernje Novosti* sa 24 odsto. U obradi ove teme dat je gotovo jednak prostor za reagovanja Istoka i Zapada (19 naspram 17 tekstova). Očito da je o postojanju balansa, shodno nesvrstanoj poziciji SFRJ u međunarodnoj politici, uredništvo vodilo računa. Indikativan je nalaz da zvaničnog reagovanja Beograda gotovo i da nije bilo. Samo dva objavljena teksta predstavljaju kratku vest i u njoj je preneto saopštenje Saveznog sekretarijata za inostrane poslove.

Posle različitih reakcija povodom rušenja zida, mediji su najviše izveštavali o dvema temama koje su u bliskoj korelaciji sa konkretnim događajem - analiza situacije u Istočnoj Nemačkoj (25 tekstova) i događaji koji su prethodili 9. novembru 1989. godine. Hronološki pristup posebno je bio zastupljen u *NIN*-u i *Politici* tokom 1999. godine, kada je obeležavana desetogodišnjica događaja. Iako je 1999. godina bila jedna od najtežih u novijoj istoriji Srbije (NATO bombardovanje, složena ekonomska i socijalna situacija), ne može se reći da je deset godina od pada Berlinskog zida prošlo nezapaženo. Osim retrospektive na glavne događaje koji su pružili novinari *NIN*-a i *Politike*, bilo je i devet

tekstova o samoj proslavi u Berlinu. U tim tekstovima bili su preneti i rezultati ankete preuzete iz nemačkih medija.²¹⁹

Grafikon 6. Tematski okvir (realni brojevi)

Da opsežno izveštavanje o jednom događaju ne podrazumeva nužno i kritičku obradu teksta pokazuju i podaci u načinu obrade teksta. Teme su u 52 odsto tekstova obrađivane na informativan ili faktografski način, dok je 40 odsto predstavljalo neki vid interpretacije događaja. Kritički pristup je prisutan u svega šest tekstova, a od toga je pet u *NIN*-u i jedan u *Politici*. Iako se moglo očekivati da je 1999. godina idealna prilika da

²¹⁹ *Večernje Novosti* 9. novembra 1999. objavljuju tekst pod naslovom „Sad je zid u glavama“ o nepremostivim razlikama između „istočnjaka“ i „zapadnjaka“.

se uradi neka analiza ili kritički osvrt na događaje koji su istorijski uticali na ovaj deo sveta, to se nije desilo. Takođe je izostalo i sagledavanje značaja ovog događaja na politička zbivanja kako u SFRJ, tako i u novonastaloj SRJ. Međutim, dva teksta („Nemačka iznad svega” u *NIN*-u i „Potpuno iznenađenje i zatečenost”, kojim je počeo feljton u *Politici*) otvorila su i pitanje uloge Nemačke u raspadu Jugoslavije, što je iz tadašnje perspektive vladajućeg režima bila „zavodljiva” politička tema. Emotivno-mobilizirajući ton u obradi teksta, imajući u vidu „snagu” analiziranog događaja, prisutan je u zanemarljivom procentu tek 4 odsto.

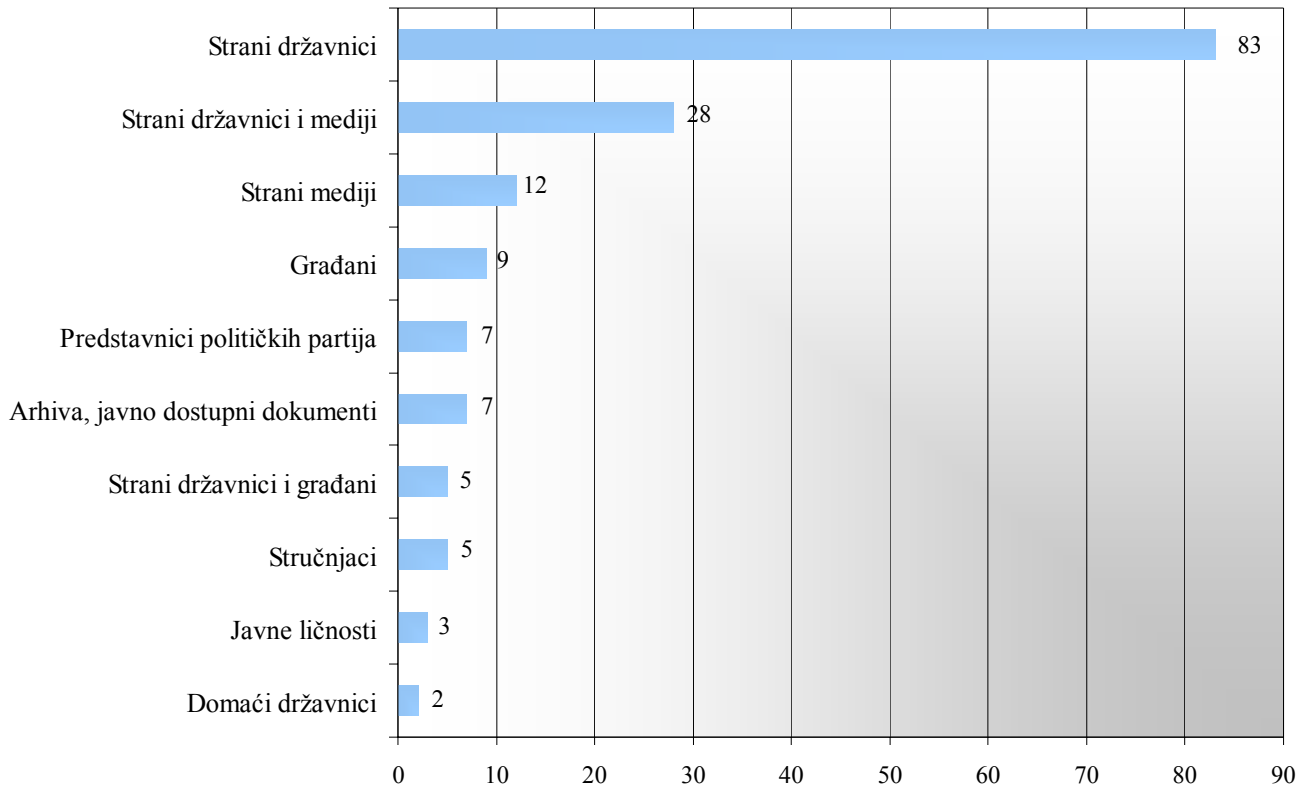
Dešavanja između Istoka i Zapada uvek su izazivala kontroverze, pa je interesantno pomenuti i neke od termina koje su u izveštavanju o događaju koristili vodeći mediji u Srbiji – tako je Berlinski zid bio „bastion socijalizma“, „simbol staljinskog dogmatizma“, „mračni simbol Hladnog rata“, „gvozdena zavesa“, „demarkaciona linija između dva ekonomska i vojna sistema“, „antifašistička zaštitna barijera“. Ovo su svakako teme za neku ozbiljniju diskurzivnu analizu što nije u fokusu ovako zamišljenog istraživanja.

Fokus je bio dominantno iz „istočnonemačke“ perspektive - 42 odsto tekstova kao svoje ishodište je imalo taj deo nemačke teritorije. Potom je pažnja bila usmerena na zemlje Zapada (24 odsto), dok su ostale istočnoevropske države bile u fokusu 16 odsto tekstova. Dakle, događaj je dominantno razmatran sa stanovišta zemalja Istočnog bloka, čak je i štampa koristila posebne okvire koji su nagoveštavali takav ugao. Na primer, *NIN* je pad Berlinskog zida objedinio pod rubrikom „Socijalizam na iskušenjima“. *Večernje novosti* su objedinile osmu i devetu stranu 14. novembra 1989. godine pod okvirom „Nagle promene u zemljama realnog socijalizma...posle rušenja Berlinskog zida“.²²⁰ Ovakvi rezultati su u domenu očekivanog, jer su posledice rušenja zida nepovratno promenile političke prilike, pre svega u socijalističkim društvima.

---

²²⁰ Od osam tekstova iz pomenutog okvira, samo tri su u direktnoj vezi sa našim istraživanjem. Proširivanje teme o padu Berlinskog zida na unutarpartijske promene u ostalim socijalističkim zemljama primećeno je i u *Borbi*. Naime, pod posebnom rubrikom koja je otvorena 13. novembra - *Reagovanja na berlinske događaje*, objavljeno je čak deset tekstova iz Sofije, Bukurešta, Praga i ostalih glavnih gradova bivših socijalističkih država koji se tiču isključivo unutrašnjih pitanja njihovih socijalističkih partija.

Grafikon 7. Izvori o događaju (realni brojevi)

U najvećem broju tekstova kao **izvori** su se pojavljivali strani državnici, i to u više od polovine objavljenih tekstova. Zapažen je i osoben način izveštavanja koji su koristili specijalni dopisnici iz Berlina i Bona. Oni su prenosili izveštavanje nemačke štampe ne navodeći da je materijal preuzet, već su ga tako uobličili da se stiče utisak da su sami došli do određenih informacija. Koga su to vodeći beogradski mediji najčešće citirali od stranih državnika? Pre svega, Egona Krenca, Hans Modrova, Helmuta Kola, Džordža Buša, Mihaila Gorbačova, Eduarda Ševarnadzea, Fransoa Miterana, Margaret Tačer, Gintera Šabovskog i gradonačelnika Zapadnog Berlina, Valtera Mompera. Ovakav nalaz je očekivan jer se radilo o događaju koji je uticao na kreiranje velikih promena u svetskom poretku. Ono što nije očekivano, ali je „politički lako objašnjivo” jesu zanemarljive reakcije iz Beograda. Upečatljivo je da *NIN* u 1989. godini preuzima tekstove stranih listova kao što su: *La stampa*, *Europeo*, *Repubblica* i *Le monde*. Kroz kategoriju *predstavnicima političkih partija* analizirani su predstavnici novih opozicionih pokreta u Istočnoj Nemačkoj (Novi Forum, Liberalno-demokratska partija).

Zaključak

Rušenje Berlinskog zida i ponovno ujedinjenje Nemačke teško da je moglo ostaviti ravnodušnim ondašnje hroničare političkih (i ne samo političkih) zbivanja u Evropi. Iako te promene nisu imale karakter dramatičnih potresa (izostanak radikalnih lomova i prevrata), važnost događaja na redefinisane političkog poretka u svetu prenela se i na „mekim“ socijalizmom „uljuljkanu“ Jugoslaviju, koja je te godine još uvek važila za respektabilnu državu u Istočnom bloku. Pad Berlinskog zida uticao je i na medije koji su svoju agendu „morali“ prilagođavati vestima koje su stizale iz Berlina. Medijski tretman ovog događaja doneo nam je dva važna zaključka, na prvi pogled paradoksalna, pre svega kada govorimo o 1989. godini. Naime, na jednoj strani rušenje Berlinskog zida bila je udarna vest u svim medijima koje je analiza obuhvatila (te godine je u proseku bilo skoro deset tekstova dnevno), ali je istovremeno o ovom događaju izveštavano bez direktnog povezivanja sa ondašnjim prilikama u Jugoslaviji. Kao najbolji pokazatelj u korist ove teze javlja se podatak da su iz zvaničnog Beograda usledile samo dve reakcije na dešavanja u Berlinu – a i one su bile u impersonalnoj formi (putem saopštenja). Uredivačke politike su kao izvor najčešće koristile nastupe stranih državnika i medija (stoga i ne čudi da je većina tekstova plasirana u rubrici *Međunarodna politika*) bez pominjanja eventualnih reperkusija na političku klimu u Jugoslaviji. Deset godina kasnije, međutim, više nije ni postojala ta država; novoformirana SRJ je bila opterećena nizom političkih i socijalnih problema, pa je i jubilej dočekan u potpuno drugačijim okolnostima. Mediji nisu ignorisali ovaj događaj, ali ni decenijska distanca nije doprinela kritičkom osvrtu na pad Berlinskog zida osim nekoliko politički konotiranih poruka o „uticaju Nemačke na raspad“ nekadašnje države.

Izveštavanje medija o ovom događaju, iako vrlo detaljno i ekstenzivno, bilo je politički korektno, bez zameranja i otvaranja problematičnih tema, sa balansiranim ili neutralnim pristupom u kome se fokus medijskog diskursa preneo na reagovanja iz drugih zemalja, pre svega onih iz Istočnog bloka. Razloge za ovakve nalaze ne treba tražiti izvan tadašnjeg političkog trenutka i sistema u kome smo živeli, odsustva medijskog pluralizma, ali i nesposobnosti rukovodstva SFRJ da percipira dalekosežniji značaj ovog događaja.

Ana Milojević M.A.
Aleksandra Ugrinić

The Media and the Berlin Wall - News or History?

Abstract

This paper analyzes the reporting of the daily newspapers Politika, Borba and Večernje Novosti, and that of the NIN weekly magazine dealing with the fall of the Berlin Wall. The period taken into consideration spans from a week before to a week after the fall of the "Iron Curtain" on November 9th 1989, and the same period in 1999. The text is based on the results of quantitative content analysis. The presence of the topic varied drastically in the period covered by our monitoring. In the year of the fall of the Berlin Wall 135 articles were analyzed, whilst the publicity given to the issue ten years later was five times lower. The complex political situation in the then Federal Republic of Yugoslavia affected the absence of this important historical event from the top issues on the media agenda.

The issue was mostly dealt with on the factual level, with a predominance of chronological descriptions of events and a neutral approach. Quite noticeable is the lack of analytical treatment, even ten years after the fall of the Berlin Wall. The analyzed media consulted a number of sources both from Germany itself, and from the leading countries of the Eastern and Western block. Reactions by Yugoslav officials have not been offered, nor have there been interpretations of the consequences the events had on our country's political system. Additional publicity has been achieved by giving a distinguishing graphic layout to the event and with the frequent use of photography as an expressive means. Quite noticeable is the numerous positioning of these articles on front pages. All the daily newspapers listed, had a special reporters in Berlin and Bonn, which resulted in the appearance of a specific form of coverage, in which the reporting elements were accompanied by concise quotes from German media.

Keywords: *fall of the Berlin Wall, Eastern block, the Democratic Republic of Germany, content analysis, media reporting*

IZAZOVI

Prof. dr Mirjana Vasović²²¹

Milena Gligorijević²²²

PAD BERLINSKOG ZIDA - KRAJ AUTORITETA ILI POČETAK „NOVE“ AUTORITARNOSTI?

„Ljudi su se preko noći našli u novom, oslobođenom ambijentu bez ikakvih prinuda i stega, ali su odjednom izgubili koordinate za orijentaciju, na koje su već decenijama bili navikli.“

R. Florijan

Sažetak

Mnogi smatraju da je pad Berlinskog zida i nestanak komunističke ideologije značio raskid ne samo sa konkretnim autoritarnim vođom, već sa autoritarnošću uopšte. Osnovni cilj ovog rada jeste da preispita da li je sa nestankom autoritarnih sistema i demokratizacijom bivših komunističkih zemalja zaista prestala da postoji i autoritarnost ili su se sa padom Berlinskog zida javili potencijalno „novi“ izvori autoritarne svesti. U radu je analiza autoritarnosti u postkomunističkim zemljama izvršena na dva nivoa - na nivou političkih institucija i nivou društvene svesti. U okviru nivoa političkih institucija biće razmatrani karakter „demokratskih revolucija“, zatim poimanje demokratije, karakteristike parlamentarizma i ideologija neoliberalizma, dok će na nivou analize društvene svesti biti preispitani uticaji tradicionalne kulture, političke socijalizacije, retraditionalizacije i društvene situacije kao potencijalni izvori autoritarnosti u demokratiji.

---

²²¹ Redovna profesorka na predmetima *Socijalna psihologija* i *Psihologija političkog ponašanja*, Fakultet političkih nauka u Beogradu

²²² Saradnica u nastavi na predmetima *Socijalna psihologija* i *Psihologija političkog ponašanja*, Fakultet političkih nauka u Beogradu

Ključne reči: *autoritarnost, tranzicija, demokratija*

Rušenje Berlinskog zida pokrenulo je lavinu promena koje su drastično promenile sliku savremenog sveta. Pad „gvozdene zavese“ vodio je ne samo ponovnom ujedinjenju Nemačke, već i konačnom krahu komunizma, završetku Hladnog rata i jačanju novih evroatlantskih integracija. Na zgarištu bivšeg Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i SFR Jugoslavije formirane su nove države na tlu Srednje i Istočne Evrope koje su, zbacivši sa sebe tešku odoru komunizma, krenule putem političko-ekonomske tranzicije ka demokratiji. Međutim, dvadesetogodišnje iskustvo demokratizacije pokazuje da odbacivanje isključive ideologije, autoritativne države i autoritarnog političkog režima, odnosno pokušaji uspostavljanja demokratskih vrednosti, nisu označili nužno kraj autoritarnosti i autoritarnih odnosa u većini bivših komunističkih društava. Sama priroda tranzicije kao spona između starog i novog poretka uslovlila je da, paralelno sa procesima demokratizacije, opstaju neki elementi nekadašnje autoritarnosti. Međutim, pokazuje se da tranzicija traži i nove, prelazne oblike autoritarnih odnosa, kao i da „demokratske revolucije“ imaju svoja sopstvena ishodišta autoritarne društvene svesti. U tom kontekstu, ovaj rad ima za cilj da odgovori na pitanje koji su to novi izvori autoritarnosti i da li su oni samo prateća pojava tranzicionih procesa ili su inherentni novim demokratijama.

„Demokratska revolucija“ kao izvor autoritarnosti

Teško je, ili gotovo nemoguće, zamisliti politiku bez autoriteta. U teorijskom smislu autoritet je bio isto toliko prihvatani koliko i odbacivan. Čak i onda kada su isticali njegovu važnost i neophodnost, mnogi teoretičari politike smatrali su da neke vrste autoriteta, kao što je npr. lični autoritet vođe, treba odbaciti kao potencijalno opasne. Do sada su u političkoj teoriji i empiriji dominirala dva pristupa autoritetu - jedan ga je

prihvatao i opravdavao, a drugi ga je u potpunosti osporavao i odbacivao. Između ova dva ekstremna stava postoji čitava lepeza različitih pristupa koji ili delimično prihvataju ili delimično odbacuju autoritet u politici.

Na autoritetu u politici insistirali su svi zagovornici reda, poretka, discipline i efikasnosti. Najizrazitije pristalice autoriteta u politici imale su pesimistički stav prema ljudskoj prirodi. Naime, oni su smatrali da je čovek po prirodi egoističko biće kojim upravljaju njegove lične strasti. U prirodnom stanju te strasti ga vode ka opštem ratu „svakog protiv svakog“ (Hobbes, 1961:108). Izlazeći iz tog prirodnog stanja ljudi sklapaju ugovor kojim se odriču svojih prirodnih prava i prenose ih na suverena kome se od tada apsolutno pokoravaju. Odričući se svojih prirodnih prava ljudi zauzvrat dobijaju zagaranovan mir i sigurnost. U ovoj teoriji je na mesto pojma *autoritet* upotrebljen pojam *suverenitet*, a on je pridodan državi koja s njim dobija apsolutnu vlast. Ova teorija je protiv podele vlasti, jer smatra da svaka podela deli i državu. Tako *suverenitet* u ovoj teoriji završava u autoritarnosti i autoritarnoj državi.

Druga politička tradicija, za razliku od prethodne, odbacivala je svaki autoritet. Ovde se pre svega misli na političku teoriju i pokret anarhizma koji su bili dosledno antiautoritarani. Oni su smatrali da je svaki autoritet oznaka za neslobodu, nejednakost i neracionalnost. Pojmovi *autoritet* i *sloboda* su ne samo nespojivi, već i međusobno isključivi. Prihvatajući autoritet - odbacujemo slobodu, i obrnuto. Da bi se izvojevala sloboda, trebalo bi ukinuti državu i njene zakone. Anarhisti ipak nisu bili protiv svake organizacije, već samo protiv one koja se temelji na autoritetu vlasti i hijerarhiji.

Teorija koja nije odbacivala svaki autoritet, iako se žestoko protivila svakom apsolutističkom autoritetu, zasnivala se na ideji ograničenja vlasti.²²³ Ona je polazila od stava da se čovek u prirodnom stanju rađa slobodan i da on teži tu slobodu da očuva. Zajednica u kojoj pojedinci organizuju život, a koja služi očuvanju njihove slobode, jeste država koja im osigurava mir i bezbednost. Njena funkcija je da štiti pojedinca, njegov život, slobodu i svojinu, a garancija očuvanja interesa njenih građana je ugovor koji oni sklapaju među sobom. U ovoj teoriji dominira ideja ograničene i kontrolisane političke vlasti koja se suprotstavlja autoritetu lične i grupne vlasti i zalaže za vladavinu zakona

---

²²³ Osnovne postavke ove ideje nalazimo u teoriji Džona Loka, a razrađenu varijantu iste kod Šarla Monteskeja.

koja je garancija slobode svih pojedinaca. Idejom o ograničavanju vlasti putem njene podele došlo se do uverenja da su na taj način pomireni do tada nepomirljivi pojmovi autoriteta i slobode.

Ove obrasce, koji su u političkoj teoriji jasno artikulisani i razgraničeni, neophodno je preispitati u svetlu iskustava mladih tranzicionih demokratija. Demokratija se, inače, pokazala kao kontroverzan pojam. Bivajući predmet oprečnih interpretacija, demokratija je bila i ostala centar rasprava i sukobljavanja različitih mišljenja. Podržavana, napadana, pa čak i ignorisana, bivala je utemeljivana, rušena i nanovo uspostavljena. Međutim, tokom poslednje polovine dvadesetog veka činilo se da su neprijatelji demokratije konačno izgubili bitku. Kao ideja koju, bar načelno, malo ko osporava, demokratija je stekla veliku popularnost i postala jedna od najčešće upotrebljivanih reči kako u naučnoj literaturi, tako i u svakodnevnim političkim govorima. Sve ovo dovelo je do toga da je demokratija postala moćno sredstvo političke manipulacije u borbi za vlast i učvršćivanje legitimnosti postojećih sistema vladavine. Pozivanje na demokratski izraženu „volju naroda“ predstavlja osnovu zasnivanja legitimnosti svih savremenih sistema političke vlasti te danas, čini se, ne postoji vlada koja za sebe ne tvrdi da je demokratska ili da bar demokratija nije njen krajnji cilj.

Međutim, politička istorija sveta nam dokazuje da je barem jedno kritičko gledište o autoritetu u politici završilo u krajnjem autoritarizmu. Reč je, naime, o teorijskoj i praktičnoj struji u marksizmu koja vodi od Engelsa, preko Lenjina, do Trockog i Staljina. Oni su osporavali političke autoritete koji su porobljavali, kao i sve religiozne autoritete. Kritikujući protivnike autoriteta koji su zahtevali da se autoritarna politička država ukine odjednom, ovo gledište ističe da je to nemoguće zato što nema ničeg autoritarnijeg od revolucije, jer jedan deo stanovništva nameće svoju volju drugom delu. U ovakvom stavu već se nazire mogućnost uspostavljanja autoriteta u autoritarnom značenju. Dalje približavanje autoritarizmu nastavlja se u stavovima da je diktatura proleterijata vlast koja je uspostavljena nasiljem i koja se uz pomoć nasilja i održava. Ovakvo stanovište vodilo je opravdanju nasilja u revolucionarnoj situaciji, što je u nekim slučajevima nastavljeno da se praktikuje i posle osvajanja i učvršćivanja vlasti. Na taj način su se revolucionarne i oslobodilačke partije pretvarale u porobljivačke, a na mesto racionalnog autoriteta uspostavljao se apstraktni autoritet partije i konkretni autoritet političkog vođe.

Ukoliko prihvatimo gledište da je svaka revolucija autoritarna, s pravom se možemo zapitati da li to važi i za „demokratske revolucije“. Nije redak slučaj da se danas, pod plaštom demokratizacije, u mnogim postkomunističkim zemljama uvode administrativne mere i odigravaju politički procesi koji su u osnovi autoritarne prirode i, kao takvi, predstavljaju ishodišta neke nove autoritarnosti. U maniru „nema slobode za neprijatelje slobode“, zagovara se proces lustracije pripadnika bivših komunističkih režima, čiji su kriterijumi u toj meri neodređeni da se mogu generalizovati na sve protivnike novouspostavljenog „demokratskog“ režima. Tako je stepen blizine ili udaljenosti od države i režima koji je određivan arbitrarno, u skladu sa političkom celishodnošću, predstavljao jedinicu demokratičnosti. Protagonisti ovakvog „demokratskog ekstremizma“ poimaju proces demokratske tranzicije kao permanentnu revoluciju („Nije gotovo, tek počinje“), tako da će uvek postojati neko ko može ugroziti tek iznikle izdanke mlade demokratije. Ovakva filozofija određuje odnos prema opozicionom delovanju tj. tendenciju da se svaki protivnik demokratskog režima žigoše kao protivnik demokratije uopšte. Nasuprot tome, za pristalice bivšeg komunističkog režima koji su se priklonili novoj demokratskoj vlasti smatra se da su samim tim prigrlili i ideju demokratije, tako da se oni bez rezerve prihvataju kao „demokrate“. Posledica toga je stvaranje neprincipijelnih koalicija tj. ulazak u vlast osvedočenih nedemokrata autoritarne provenijencije.

Usko povezano sa „demokratskim revolucijama“ jeste i samo poimanje demokratije. Naime, za period tranzicije karakteristično je prihvatanje ideologije „radikalne demokratizacije“ koja demokratiju izjednačava sa odbacivanjem svakog poretka. U svom ekstremnom obliku ova „filozofija demokratije“ često je bila shvatana kao odsustvo bilo kakvog autoriteta, tako da se svaka, a ne samo autoritarna, država proglašavala glavnom preprekom emancipaciji društva. U skladu sa tim, pobeda demokratije mogla je biti izvojevana jedino povlačenjem države.²²⁴ Ovakva tumačenja „puta ka demokratiji“ kao procesa suprotstavljenog državi i strukturama vlasti, ali i kao procesa slabljenja države uopšte, često koriste neoliberalnu retoriku kao što su apeli za „oslobađanje svakog pojedinca od autoritarne države“ i stvaranje jednog „otvorenog,

---

²²⁴ Uporedi: Krastev, I. i dr. *Zamka nefleksibilnosti (Frustrirana društva, slabe države i demokratija)*, Program za razvoj Ujedinjenih nacija, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd, novembar 2004.

nerepresivnog društva“ u kojem će ljudi moći „dobrovoljno da se udružuju“ i učestvuju u „donošenju odluka koje utiču na njihove živote“.²²⁵ Slogan „slaba država – jako i emancipovano (civilno) društvo“ bila je tako osnovna formula za uspostavljanje demokratije. Prema mišljenju nekih analitičara, devolucija državne vlasti često biva shvatana kao pobjeda civilnog društva, pa i pobjeda same demokratije. Međutim, s obzirom da civilno društvo nije u dovoljnoj meri razvijeno, demokratija bez bilo kakvog autoriteta lako može zapasti u anarhiju koja, gotovo po pravilu, na dugi rok, vodi uspostavljanju autoritarne države.

Još jedno od ishodišta autoritarnih odnosa u postkomunističkim zemljama svakako jesu „dečije bolesti“ ranog parlamentarizma u gotovo svim postkomunističkim zemljama. U srcu reprezentativne demokratije leži parlament kao predstavničko telo neposredno izabrano od strane građana koje govori i odlučuje „u ime naroda“. Međutim, parlament kao nosilac „narodnog suvereniteta“ u značajnoj meri je marginalizovan. Iako bi parlament trebalo da kontroliše vladu, često se dešava upravo obrnuto tj. da partijski lideri vladajuće koalicije kontrolišu parlament preko šefova poslaničkih grupa, ali i putem partijske discipline. Ovakva prevlast izvršne nad zakonodavnom vlašću za posledicu ima pomeranje sedišta političke moći na političke partije. U tom smislu, parlament se sve više pretvara u „debatni klub“ ili „javni forum“ koji samo potvrđuje odluke koje su već donete na nekom drugom mestu (Orlović, 2008). Ovakvo svođenje parlamenta na „kancelariju za udaranje pečata na odluke vlade“ (Vasović, 2006), čini da se zakoni sve više donose kroz skupštinu, ali ne i od strane skupštine. Takođe, labava pravila parlamentarnog života koja su neretko kršena kako od strane onih koji su na vlasti, tako i od strane opozicije, za posledicu ima opstrukciju rada parlamenta. Ukoliko svemu ovome pridodamo čestu promenu stranačkog sastava, trgovinu mandatima, falsifikovanje glasova, kupovinu poslanika, potiskivanje opozicionog mišljenja, kao i slabu parlamentarnu kontrolu vlade čini se da je proces urušavanja parlamentarizma započet pre nego što je on uistinu i uspostavljen. A ukoliko parlamentarizam stoji na staklenim nogama, demokratiji preči opasnost da postane samo mrtvo slovo na papiru.

---

²²⁵ Uporedi: Schweitzer, D.R. and Elden, J.M. (1971) *New Left as Right: convergent themes of political discontent*, Journal of Social Issues 27, 141-66.

Međutim, čini se da autoritarnost ni tu nije iscrpla sve svoje izvore. Sprovođenje ekonomskih reformi i uvođenje tržišne privrede u postkomunističkim zemljama odvijali su se pod okriljem nedemokratskih institucija. I mada su zagovornici neoliberalne doktrine, koja državu posmatra kao neprijatelja svake ekonomske i preduzetničke inicijative, predviđali da će se na taj način razviti preduzetništvo i smanjiti korupcija, čini se da se dogodilo upravo suprotno. Neoliberalni koncept u odsustvu pravne države pokazao se katastrofalnim. Naime, u ne-pravnom ambijentu pojedini zakoni koji su izglasani nisu mogli, a da ne budu predmet manipulacija i prevara u sredini u kojoj nije postojala sveobuhvatna demokratska pravna regulativa i nezavisno pravosuđe. Najupečatljiviji primer za to je tzv. „divlja“ privatizacija u kojoj su se predstavnici i bivšeg (partijski konvertiti) i sadašnjeg režima (partijska klijentela) domogli najperspektivnijih preduzeća. I baš kao što se u socijalizmu partijski monopol pretvarao u ekonomski, tako su i u periodu tranzicije oni koji su bliži vlasti, bliži i ekonomskim resursima. Praksa je, dakle, pokazala da postojanje višepartijskog sistema ne mora nužno da podrazumeva i postojanje slobodne tržišne konkurencije. Naglo i neplansko sprovođenje doktrinarnog neoliberalizma u mnogim oblastima privrednog života dovelo je do manjka ili odsustva svake državne (odnose pravne) regulative, čak i u onim oblastima u kojima je ona, u tranzicionom periodu, bila neophodna. Kao posledica toga došlo je do proliferacije pratećih patoloških pojava – korupcije, privrednog kriminala i pojave tzv. „tranzicionih mafija“ u različitim oblastima privrednog života (građevine, stečaja, carine, sporta, obrazovanja i dr.) što nužno, kad-tad, uslovljava autoritaran odgovor države. Poseban problem predstavlja propadanje preduzeća privatizovanih sumnjivim kapitalom i sve učestaliji zahtevi njihovih radnika da država bude arbitar koji reguliše odnose između vlasnika i zaposlenih i subvencionise gubitke. U takvim okolnostima, autoritativna intervencija države postaje nužno sredstvo očuvanja socijalnog mira u funkciji održanja (demokratskog) režima na vlasti. Etatiistička svest gubitnika u tranziciji dobija poseban zamah u uslovima globalne ekonomske krize koja ozbiljno uzdrjava i onako slabo razvijene privrede pojedinih postkomunističkih zemalja. Zavedeni notornim egalitarističkim porivom da se „sve manji kolač sve pravednije deli“, građani novouspostavljenih demokratija lako se ponovo okreću jakoj državi koja na autoritativan način posreduje u raspodeli „opšteg dobra“.

Mada su svi ovi procesi u krajnjoj suprotnosti sa principima demokratije i slobodnog tržišta, država i njena izvršna vlast na taj način ponovo izbijaju u prvi plan kao neprikosnoveni autoriteti.

Stara i nova ishodišta autoritarne svesti

Komunistički sistem nesumnjivo je ostavio zametljiv trag na mentalnu strukturu stanovništva koji su pod njime živeli skoro pola veka. Naime, smatra se da su neka institucionalna obeležja socijalističkog sistema (kao što su dominacija državnog, tj. društvenog vlasništva nad svojinom, dominacija političke nad svim ostalim sferama društvenog života, nepostojanje pravne države i sl.) uticala na formiranje specifičnog sindroma vrednosti, stavova i uverenja, što predstavlja ogromnu i teško savladivu prepreku učvršćivanju demokratije. Analizirajući faktore koji otežavaju proces demokratizacije i uvođenja tržišne privrede u postkomunističkim zemljama, veliki broj istraživača društvene svesti navodi nekoliko karakteristika prethodnog sistema koji su uticala na formiranje osobene društvene svesti i na nju oslonjene političke kulture. Pored neprevladanog tradicionalizma, karaktera grupnih identifikacija (čija je okosnica etnički i parohijalni identitet) i generalnog nepoverenja građana u demokratske institucije, autoritarnost se često navodi kao jedna od najvećih prepreka razvoju demokratije.

Istraživači koji su istraživali autoritarnu svest među građanima bivših komunističkih zemalja mahom su relativizovali Adornovo psihodinamičko objašnjenje autoritarnosti (koje je objašnjavalo razvoj „potencijalnog fašiste“) i ukazivali na značaj kulturnih i potkulturnih vrednosnih obrazaca, odnosno društvenih izvora autoritarnosti. Raširenost tzv. „autoritarnog sindroma“ u postkomunističkim zemljama nije proizvod potisnute agresivnosti i odbrambene identifikacije, već je reč, kako kažu Rot i Havelka „o uverenjima koja su karakteristična za pojedine sredine, a koja su prvenstveno usvojena direktnim socijalnim učenjem“ (Rot i Havelka, 1973:158). Visok stepen autoritarnosti u ovim zemljama, dakle, nije posledica psihodinamičkih procesa, već proističe iz vrednosti, normi i uverenja koja su karakteristična za tradicionalnu (patrijarhalnu) kulturu. Međutim, to što neki stavovi izražavaju kulturne obrasce ne čini ih manje autoritarnim

(ako su autoritarni), nego samo pokazuju da su oni više deo društvenog nego individualnog karaktera.

Pokušavajući da odgovore na pitanje zašto je skoro svaki pokušaj demokratske transformacije postkomunističkih društava završavao u nekom obliku autoritarne političke kulture, analitičari se često pozivaju upravo na postojanje ovakvog specifičnog modalnog tipa autoritarne ličnosti. Činjenica da demokratizacija nužno zahteva ne samo radikalnu promenu političkih institucija, već i istinsku reformu načina mišljenja, doprinela je shvatanju da ova vrsta autoritarnosti, iako ne odgovara u potpunosti uobičajenom (psihoanalitičkom) konceptu, predstavlja direktnu pretnju ustanovama demokratskog društva jer, između ostalog, diktira podređivanje pojedinca autoritetu vođa, nekritičku lojalnost primarnim (posebno etničkim) grupama i ponašanje u skladu sa ulogom (koje predstavlja jedan od vidova neautonomnog ponašanja). Kao takva, ona predstavlja ishodište socijalne netolerancije i ksenofobije. Pa ipak, ova tzv. patrijarhalna autoritarnost, kao specifična oblast tradicionalne svesti, u većini istočnoevropskih zemalja nikada nije bila ozbiljno izložena preispitivanju. Ona i danas, u nekim zemljama koje su već duboko zagazile u proces demokratske tranzicije, predstavlja kulturalnu konstantu, što znači da se održava i reprodukuje nezavisno od spoljašnjih društvenih okolnosti, čak i u odsustvu kulturalnih uslova koji su je proizveli. Ovakav mentalni sklop (tradicionalističko-autoritarni sindrom) u velikoj meri otežava utemeljenje modernog demokratskog društva bez kojeg demokratske institucije i vrednosti ostaju tek mrtvo slovo na papiru.

Ipak, tranziciona autoritarnost na području postkomunističkih zemalja ne nastaje samo inercijom tradicionalne svesti, tj. persisitiranjem obrazaca tradicionalne patrijarhalnosti i tradicionalnog sistema vrednosti. U periodu komunizma postojali su i neki sistemski izvori autoritarnosti vezani za ustrojstvo političkog sistema, političke događaje, društvenu klimu i specifičnu političku kulturu. Iako je nakon Drugog svetskog rata izvršena radikalna promena ideologije, ta nova ideologija bila je vrlo autoritarna. Naglašavanje kulta vođa (osobito glavnog), hijerarhije, partijske discipline (u okviru samo jedne dozvoljene partije) i poslušnosti, svakako je ostavilo primetan trag na proces političke socijalizacije mladih u školi i van nje (u pionirskim i omladinskim organizacijama). U tom smislu, nije nebitno to što je generacija koja danas čini političku i

intelektualnu elitu prošla kroz svoj „kritičan period“ političke socijalizacije u vreme autoritarnog političkog režima i pod uticajem isključive ideologije. Pa iako su prihvatili demokratske vrednosti i uprkos tome što zagovaraju demokratski poredak i pravnu državu, pitanje je u kojoj meri je mentalna struktura glavnih aktera demokratizacije uistinu promenjena.

S druge strane, proces modernizacije koju je sprovodio komunistički režim svodio se na puku industrijalizaciju bez istovremene demokratizacije političkih institucija što je omogućilo opstanak tradicionalne kulture i njemu komplementarnog patrijarhalnog društva. Autoritarni model vlasti, paternalistička država, kolektivni vidovi solidarnosti, egalitarna raspodela – sve to se jednostavno nadovezivalo na zatečene tradicionalističke obrasce i tako pogodovalo održavanju, pa čak i jačanju, nekih vidova tradicionalne svesti. Na taj način je, usled zakasnelog i fragmentarnog procesa modernizacije, u mnogim elementima došlo do spajanja tradicionalnih i novih vidova autoritarnosti, odnosno do jednostavne „supstitucije autoriteta u politički i ideološki relevantnim sferama“ (Kuzmanović, 1995:71). Stare forme ispunjene su novim sadržajem i upravo ta činjenica omogućila je da se kasnije uvedu i neke nove forme autoritarnosti što je u velikoj meri otežalo proces tranzicije ka demokratiji.

Međutim, krah komunističke ideologije nije značio samo kraj jednog društvenog i političkog sistema, već i kraj legitimiteta nekada dominantnog sistema vrednosti. Snažan talas dezideologizacije koji je usledio posle konačne propasti socijalističkog projekta pospešio je proces retradicionalizacije (Vasović, 1998). U uslovima vrednosnog vakuuma i društvene anomije ne iznenađuje činjenica da su se čak i modernizacijski usmerene grupe okrenule tradiciji koja je u tom trenutku nudila pouzdane i proverene orijentacije u sferi vrednosti i simbola identifikacije. Tako se došlo do paradoksalne situacije da je uvođenje demokratije pratio proces retradicionalizacije, odnosno da su demokratske vrednosti bivale prihvatane paralelno sa jačanjem autoritarne svesti.

Još jedna potencijalna opasnost od autoritarnosti vreba iz neprevladanog etatizma kao jedne od komponenti društvene svesti koja je nastala kao posledica višegodišnje dominacije autoritarne države nad društvom i građanima kao pojedincima. Naime, uprkos tome što je komunistički sistem bio u političkom smislu represivan, stvarajući elementarne uslove za socijalnu sigurnost većine stanovništva (putem pune zaposlenosti,

kompletne zdravstvene zaštite i rešavanja stambenog pitanja), sistem je učvršćivao izvesne vrednosti koje su se umnogome razlikovale od kapitalističkih. U tom smislu, etatizam kao sistem stavova i uverenja o primarnoj ulozi države u svim značajnijim sferama društvenog života, bio je veoma zastupljen među stanovnicima komunističkih zemalja. Ovakav sistem vrednosti doprineo je stvaranju svesti o neophodnosti postojanja jake, paternalističke države čija je dužnost da brine o obezbeđivanju egzistencije svakog pojedinca, kao i o potrebi postojanja pravednog i energičnog vođe čija će „čvrsta ruka“ uvesti red i disciplinu u zemlji. U periodu neposredno nakon sloma „real-socijalizma“ u Centralnoj i Istočnoj Evropi, suočavanje sa problemima koji prate proces tranzicije (drastično osiromašenje građana, rastući socijalni jaz, pojava kriminala, korupcije i dr.) dovelo je do „oživljavanja“ etatističke svesti (a pomenuli smo, prethodno, da ona danas ima i nova „globalizacijska“ ishodišta). U svakom slučaju, svedoci smo toga da ideja o „moćnoj paternalističkoj državi koja na autoritaran, ali 'pravedan' način raspodeljuje materijalno bogatstvo i brine o svakom pojedincu“ ponovo je dobila na snazi (Vasović, 1998:386). Nostalgični sindrom za prošlim režimom („Zid je bio bolji“), koji je zabeležen u mnogim postkomunističkim zemljama, karakterišu, pre svega, pozitivna sećanja na bolji životni standard i socijalnu i fizičku sigurnost koji su građani uživali u komunističkom sistemu. Ova „vaskrsnuta“ etatistička svest, međutim, ima za posledicu porast nepoverenja građana novih demokratija prema ekonomskom liberalizmu, privatizaciji, slobodnom tržištu i preduzetničkoj inicijativi. S obzirom da etatistička svest predstavlja specifičan vid autoritarne orijentacije, postaje jasno u kojoj meri ona može predstavljati opasnost za uspostavljanje demokratije i njoj svojstvenog tržišnog kapitalizma.

Ovde treba pomenuti da postoji još jedna vrsta autoritarnog ponašanja koja ne proizilazi iz vrednosnih dispozicija. To je tzv. reaktivna autoritarnost. Ova vrsta autoritarnosti javlja se u situaciji društvenog haosa, anomalije, egzistencijalne ugroženosti i lične nesigurnosti pojedinaca. Ova situaciono uslovljena autoritarnost manifestuje se u populaciji više u vidu „raspoloženja i ponašanja“ nego u vidu trajnije karakteristike ličnosti; ne proizilazi iz stabilizovanog društvenog ili individualnog karaktera, već je proizvod specifične društvene situacije i aktuelnog stanja u društvu (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995). Ona predstavlja uobičajenu reakciju pojedinaca i

društvenih grupa na frustracije, nejasne situacije, pa i krize koju donose promene. Dakle, ova povećana autoritarnost može se shvatiti kao odgovor društva, posebno tranzicionih gubitnika, na pojačanu potrebu za stabilnim i uređenim svetom, za redom i mirom u haosu. U takvim okolnostima povećava se broj onih koji izražavaju netolerantne stavove ne samo prema različitim društvenim pitanjima, već i prema različitim društvenim grupama.

U tom svetlu možemo razumeti i objasniti pojavu neonacizma i opstanak antidemokratskih uverenja i pokreta oličenih u ksenofobiji, fanatičnom nacionalizmu i verskom fundamentalizmu. Valja, međutim, napomenuti da tzv. neonacizam ili neofašizam imaju u različitim zemljama, zavisno od lokalne političke kulture, različita ishodišta. U okviru pojedinih potkultura „starih“ evropskih zemalja on je pretežno usmeravan rasnim i ekonomskim razlozima - međusobnim rivalitetom različitih, ali, po pravilu, ekonomski deprivilegovanih grupa (suprotstavljanje uvozu jeftine, imigrantske, radne snage čiji su pripadnici, nekim slučajem, drugačijeg etničkog porekla). Ne treba zanemariti, takođe, ni uticaj ideje po kojoj se sa padom Berlinskog zida legitimno otvara pitanje preispitivanja do tada važećih istorijskih činjenica o autoritarnoj i nedemokratskoj prošlosti pojedinih članica današnje ujedinjene Evrope, u funkciji „podele odgovornosti“ za izbijanje Drugog svetskog rata i potvrđivanja njihovog današnjeg „evropskog demokratskog identiteta“. U postkomunističkim zemljama ovakve tendencije prevashodno su nacionalno i religijski obojene, mada, sve više, karakterišu i tranzicione gubitnike. Ova zatvorenost i odbojnost, zbog svog obima i opštosti, ima neke karakteristike ksenofobije. Međutim, za razliku od ksenofobije, koja je više kulturalno uslovljena, generalizovano nepoverenje koje stanovništvo postkomunističkih zemalja izražava prema strancima i drugim etničkim grupama izrazito fluktuiru u zavisnosti od promena aktuelne političke (i međuetničke) situacije. Goati ovu pojavu naziva „antimanjinski sindrom“ i smatra je faktorom koji, s obzirom na nacionalnu heterogenost nekih tranzicionih zemalja, otežava stabilizovanje demokratskih institucija (Goati, 1996).

Sporno pitanje i mogući odgovori

U ovom radu pokušali smo da damo odgovor na pitanje da li ostaci autoritarnosti koji se naziru u procesu tranzicije znače da mlade demokratije još uvek proganjaju duhovi autoritarne prošlosti, ili pak da u samom demokratskom sistemu postoje neki novi izvori autoritarnosti. Međutim, suštinsko pitanje je da li su ovi izvori sporadičnog karaktera ili pak postoji mogućnost da autoritarne tendencije u postkomunističkim zemljama ponovo prevladaju. Čini nam se da se odgovor na ovo pitanje krije pre u međunarodnom okruženju u čijem kontekstu se uspostavlja i razvija demokratski profil bivših komunističkih zemalja nego u njihovoj autoritarnoj prošlosti. Pritisци ka novim, evropskim, integracijama svakako aktualizuju pitanje demokratskog preobražaja bivših komunističkih zemalja. Imajući u vidu to da proces donošenja odluka u Evropskoj Uniji pati od ozbiljnog deficita demokracije, s pravom se možemo zapitati da li bi ulaskom u evropsku zajednicu ovakve autoritarne tendencije gubile na snazi ili bi na neki način bile pospešene.

Drugi, ali ne manje važan problem današnjice svakako predstavlja pitanje globalne bezbednosti. Iako je nakon pada Berlinskog zida nestala blokovska podela sveta i Hladni rat je navodno završen, svi su izgledi da se svet demokratije ponovo nalazi u opasnosti. U vremenu ekonomskih migracija svetskih razmera, sve organizovanijeg međunarodnog kriminala i sveopšte opasnosti od globalnog terorizma, čak se i stare demokratije nalaze pred dilemom: čemu dati prednost - povećanju kolektivne bezbednosti ili daljem razvoju demokratije. Mere koje su u zemljama stabilnih demokratija preduzete posle jedanaestog septembra svedoče u prilog tome da su ova dva procesa nužno u obrnuto proporcionalnom odnosu - povećanje bezbednosti ide na uštrb poštovanja građanskih i političkih prava. Da li će pitanje globalne bezbednosti koje prevazilazi ideološke podele ponovo staviti u prvi plan snažan državni aparat i neprikosnoveni autoritet demokratskih vođa koji sprovode i brane demokratiju na autoritaran način?

Međutim, odgovori na ova pitanja zahtevaju neku novu, obimniju analizu. Za sada, jedino što možemo da kažemo jeste da parafraziramo mudro upozorenje državnika iz zemlje koja je tek odskora zakoračila u svet demokratije i evropskih integracija: u situaciji kada se o ključnim pitanjima i sudbini jedne nacije opet odlučuje negde drugde i

bez njih samih, vrlo lako bi se moglo desiti da se ponovo nađemo u vremenu za koje smo se nadali da je zauvek prošlo (Vaclav Klaus, obraćanje Evropskom parlamentu, Brisel, 19.02.2009).

Literatura

- Hobs, T. (1961) *Levijatan*, Kultura, Beograd.
- Goati, V. (1996) *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu- Jugoslavija sredinom 90-ih*, Unireks, Podgorica.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd.
- Krastev, I. i dr. (2004) *Zamka nefleksibilnosti (Frustrirana društva, slabe države i demokratija)*, Program za razvoj Ujedinjenih nacija, Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd.
- Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995) „Tradicionalistička orijentacija“, u: Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M.: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1995) „Etatizam kao specifičan oblik autoritarne svesti“, u: Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M.: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1998) „Retradicionalizacija političke kulture“, u: Vasović, M. (red), *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Orlović, S. (2008) *Politički život Srbije: između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd.

- Rot, N., Havelka, N. (1973) *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Schweitzer, D.R. and Elden, J.M. (1971) „New Left as Right: convergent themes of political discontent“, *Journal of Social Issues* 27, 141-66.
- Vasović, M. (1998) „Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije“, u: Samardžić, S., Nakarada, R., Kovačević, Đ., *Lavirinti krize (preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije)*, Institut za evropske studije, Beograd.
- Vasović, V. (2006) *Savremene demokratije I*, Službeni glasnik, Beograd.

Prof. Mirjana Vasović PhD

Milena Gligorijević

The Fall of the Berlin Wall - End of Authority or Beginning of "New" Authoritarianism?

Many believe that the fall of the Berlin Wall and the disappearance of communist ideology marked a break not only with a concrete authoritarian leader, but with authoritarianism in general. The main purpose of this paper is to examine whether the disappearance of authoritarian systems and the democratization of former communist countries actually brought an end to authoritarianism, or has the fall of the Berlin Wall generated potentially "new" sources of authoritarian mindset. The analysis of authoritarianism in post-communist countries has been performed on two levels - that of political institutions and on the level of social consciousness. Within the framework of political institutions the character of "democratic revolutions" has been considered, as well as the understanding of democracy, the characteristics of parliamentarianism and the ideology of neo-liberalism, whilst the analysis on the level of social consciousness deals with influences by traditional culture, political socialization, re-traditionalization and social situation as potential sources of authoritarianism in a democracy.

Keywords: *authoritarianism, transition, democracy*

LIBERALIZACIJA POSTKOMUNISTIČKIH DRUŠTAVA JUGOISTOČNE EVROPE - MULTIKULTURNA PERSPEKTIVA

Sažetak

U radu se analizira odnos multikulturalizma, liberalne transformacije i konstitucionalizacije u postkomunističkim društvima Jugoistočne Evrope. Autor zastupa tezu da liberalni konstitucionalizam poseduje adekvatne mehanizme i strategije upravljanja višenacionalnim zajednicama koji, međutim, nisu primenjeni u fazi inicijalne konstitucionalizacije država u regionu. Izostanak adekvatnog konstitucionalnog normiranja manjinskog pitanja posledično otvara ozbiljan legitimacijski problem koji će podrivati dalju demokratizaciju postkomunističkih društava u ovom delu Evrope.

Ključne reči: *multikulturalizam, liberalna transformacija, konstitucionalizacija, etnifikacija politike, manjinska prava*

Uvodna skica problema

U tekstu koji piše pod utiskom nemačkog ujedinjenja i implozije komunističke imperije, Jirgen Habermas će napetost „između univerzalnih principa ustavnih demokratija, s jedne strane, i partikularnih zahteva zajednica da sačuvaju običajnosni integritet svog načina života, s druge...“ ispravno najaviti kao jednu od bitnih istorijskih tendencija posthladnoratovskog doba.²²⁷ Prasak etnokulturnog pluralizma i s tim

---

²²⁶ Autor je saradnik u nastavi na predmetu *Savremena politička teorija* na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

²²⁷ Habermas, Jirgen, *Citizenship and National Identity*, Praxis International, vol. 12, No. 1, april 1992, preveo Slobodan Divjak.

povezeno preoblikovanje odnosa između principa građanstva i partikularnih identiteta obeležiće period velikih promena kroz koje je prolazio čitav evropski kontinent u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Slom komunističkog bloka temeljno je prekomponovao društvenu i političku stvarnost svih evropskih država. U starim evropskim demokratijama, etabliranim nacionalnim državama, u žižu političkih debata, u odsustvu ideološkog suparnika, dospevaju teme identitetske raznolikosti. Kontraverze u vezi sa načinom tretiranja sve brojnije populacije imigranata, kao i pretnje secesijom pojedinih regiona pokazale su da zapadne demokratije ipak nisu imune na tenzije prouzrokovane etnokulturnom heterogenošću. U intelektualnim krugovima ova pojava je praćena pravom inflacijom članaka i knjiga koje su se bavile identitetskim temama. Termin „multikulturalizam“ hitro ulazi u žargon akademskih delatnika i političara postajući nova popularna reč kojom se obezbeđuje tiraž i dobijaju glasovi.

I dok su na Zapadu različiti oblici politizacije kulture u najvećoj meri uspešno pacifikovani, u državama Centralne i Istočne Evrope „buđenje etniciteta“ poprima drugačije konture. Već na prvom koraku mukotrpnog zaokreta od nedemokratske prošlosti ka vrednostima i institucionalnim rešenjima država zapadnih demokratija, postkomunistička društva su se suočila sa ozbiljnom preprekom. Snažni porivi etnifikacije politike bolno su se preplitali sa problemima tranzicije u liberalnu demokratiju. Euforija pronalaženja i veličanja dugo potiskivanog nacionalnog identiteta najburnije protiče na prostorima Jugoistočne Evrope. Regresivne forme etničkog nacionalizma nipodaštavale su svaki nagoveštaj stabilizacije tek oslobođenih društava. U krvavoj epizodi novog balkanskog romantizma manjine su platile najveću cenu. Stoga će pitanje odnosa prema brojnim manjinskim etnokulturnim grupama koje su presecale granice krhkih državnih tvorevina postati žarišna tačka socijalne i političke dinamike u ovom delu Evrope.

Nije potrebno naglašavati da su mogući različiti pristupi prilikom razmatranja komplikovanog pitanja međuetničkih odnosa na ovim podebljima. Predmet naše pažnje biće konstitucionalna dimenzija manjinskog pitanja. Problemu etničkih raskola i krnjeg multikulturalizma u „novim demokratijama“ Jugoistočne Evrope pristupiće analizirajući inicijalni proces liberalne transformacije i konstitucionalizacije kroz koji su

prolazile gotovo sve države u regionu početkom devedesetih godina²²⁸. Nastojaćemo da pokažemo da se proces konstitucionalizacije revolucionarnih učinaka u delu koji se odnosi na tretiranje položaja etničkih manjina odvijao na neliberalan način. Izostanak adekvatnog konstitucionalnog normiranja manjinskog pitanja, posledično otvara ozbiljan legitimacijski rascep koji će podrivati dalju demokratizaciju postkomunističkih društva u Jugoistočnoj Evropi.

Manjine u procesima liberalne transformacije država Jugoistočne Evrope

Pad Berlinskog zida preokrenuo je tokove istorije i na prostorima Jugoistočne Evrope. Početak nove ere karakteriše odlučna namera država u regionu da krenu putem uspostavljanja ustavne demokratije. Na razvalinama onoga što se u terminu negativne politike može označiti kao autokratski obrazac vladavine trebalo je izgraditi posve drugačiji tip političke zajednice. Liberalna transformacija postkomunističkih društava nije bila niti jednostavan, niti linearan čin. Pre se može reći da se radilo o dramatičnoj borbi protivrečnih procesa koji su transformacijom pokrenuti, i nepovoljnih okolnosti u kojima su se odvijali. Imperativi redefinicije kolektivnog identiteta, uspostavljanja demokratskih ustanova i procedura, primene mehanizama tržišne privrede i mera socijalno odgovorne države međusobno su se potirali. U jednom koraku i u izrazito nestimulativnim društvenim i političkim okolnostima koje obeležava odsustvo demokratske političke kulture trebalo je preskočiti put kojim su stare evropske demokratije koračale vekovima. Nenad Dimitrijević ovo paradoksalno obeležje postkomunističke transformacije naziva „dramom suprotstavljenih imperativa“²²⁹, dok Džon Elster upotrebljava sintagmu „teorema nemogućnosti“²³⁰.

Najproblematičniji deo tranzicione jednačine sadržan je u urgentnoj potrebi rekonstrukcije identitetske osnove postkomunističkih društava. Bez bazičnog konsenzusa koji je ustavno pozitiviran u vidu saglasnog odgovora na prvo pitanje svake političke zajednice (*Ko smo mi i šta je to što nas drži na okupu?*), nemoguće je govoriti o stabilnoj

---

²²⁸ Izuzetak su Srbija i Crna Gora koje će putem liberalne transformacije krenuti tek nakon oktobarskih promena 2000. Godine.

²²⁹ Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007, str. 110.

²³⁰ Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str.135.

i mirnoj reprodukciji političke moću u polju „svakodnevne politike“. Stoga je u uslovima zaoštrenog etničkog pluralizma bilo neophodno pronaći „horizont zajedničkog smisla“ koji bi svi pripadnici političke zajednice prihvatili bez obzira na međusobne razlike. I pored toga što su sve države nekadašnjeg komunističkog bloka imale formu liberalne revolucije, primetan je izostanak konstitucionalnog uvažavanja liberalnih principa ustrojstva polja bazičnog konsenzusa. Da se podsetimo: liberalna shema dobro uređenog poretka temelji se na moralnom primatu slobode jednakih građana. To podrazumeva garanciju jednakih pravnih statusa, pravnih i političkih obligacija, kao i jednako pravo učešća u raspodeli bazičnih dobara za sve državljane u javnoj sferi. Da bi postali deo javne sfere nije neophodno da sledimo određenu koncepciju dobrog života. Dovoljno je prihvatiti osnovna pravila igre inkorporirana u ustavnom tekstu. To je i odgovor na pitanje šta je zajedničko pripadnicima liberalne države. Ustav, kao zajedničko političko dobro svih građana, predstavlja ono mesto u kojem je locirana njihova identitetska privrženost zajednici. Istina je da se mnoge savremene liberalne države deklarišu kao nacionalne države. Važno je, međutim, naglasiti da se radi o pravno-političkoj verziji nacionalizma koja se postepeno, kroz procese republikanizacije politike, oslobađala supstancijalnih naslaga dominantnog etničkog identiteta. Vil Kimlika će stoga ispravno zaključiti da „pitanje nije u tome da li se države angažuju na građenju nacije, već o kakvoj se vrsti građenja nacije radi“.²³¹ Liberalni projekat građenja nacije je uslovljen i samoograničavajući u tom smislu što, s jedne strane, omogućava svima koji nisu pripadnici nacije, a žele da postanu njen deo, to i učine, a s druge strane dozvoljava podelu javne sfere u onim slučajevima u kojima pripadnici nacionalnih manjina insistiraju na očuvanju svojih različitosti. Kako to uočava Milan Podunavac, ova osobita „podela rada“ između nacionalizma i liberalizma, s obzirom na prirodu nacionalizma u postkomunističkim ambijentima i izrazitu etničku heterogenost, nije poželjan način izgradnje nacionalnih država u Jugoistočnoj Evropi.²³² Uputnije je bilo prikloniti se liberalnim načelima ustavnog patriotizma čime bi se identitetska rekonstrukcija zajednice obavila „sa one strane nacije-države.“ Nažalost, država se na ovom području, bez izuzetka konstituiše kao domovina većinske etničke grupacije.

---

²³¹ Kimlika, Vil i Opalski, Magda (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 71.

²³² Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, str. 90.

Najviši pravni akti zemalja u regionu u svojim odredbama izostavljaju u liberalnom konstitucionalizmu primeren teritorijalno-politički i republikanizovani koncept nacije. Na ključno pitanje identitetske integracije „Zašto smo zajedno?“ odgovor je pronalažen u primodijalnim političkim tradicijama. Ovo nesaglasje između načelno prihvaćenog opredeljenja za principe i ustanove liberalne demokratije i građenja države na osnovama etničkog nacionalizma negativno je uticalo na položaj manjinskih zajednica. Sa stanovišta pripadnika manjina, na delu je bio arbitraran izbor koji je na direktan način ugrožavao njihovu slobodu i ravnopravnost.²³³

Već u preambulama ustavnih tekstova jasno je stavljeno do znanja ko je „vlasnik“ države. Ustav Albanije tako govori o „vekovnoj težnji albanskog naroda ka ostvarenju nacionalnog identiteta i jedinstva“; Ustav Bosne i Hercegovine ističe „konstitutivnost Bošnjaka, Hrvata i Srba“; Ustav Hrvatske navodi „neotuđivo, nedeljivo, neprenosivo i nepotrošivo pravo hrvatskog naroda na samoopredeljenje i državni suverenitet“; Ustav Crne Gore naglašava „istorijsko pravo naroda Crne Gore na sopstvenu državu“, Ustav Makedonije eksplicitno ističe da se „Makedonija uspostavlja kao nacionalna država makedonskog naroda“; Ustav Rumunije navodi da je „izvor nacionalne suverenosti rumunski narod“; Ustav Srbije u jednoj vrsti kompromisne solucije ipak prednost daje većinskoj etničkoj grupi. „Srbija je država srpskog naroda i svih njenih građana“; Ustav Bugarske, za razliku od prethodno citiranih ustavnih rešenja, u svojoj preambuli sadrži građanski konotiranu definiciju nacije, ali zato u članovima koji se odnose na religiju i jezik daje prednost etničkom konceptu državnosti.²³⁴ Kao što možemo da primetimo, manjine su, slovom ustavnih povelja, isključene iz same definicije građanstva, a time i iz procesa oblikovanja osnovnog društvenog ugovora. Ta činjenica će ustavne odredbe o pravima manjina u značajnoj meri učiniti praznim i jalovim.

Onog trenutka kada je neutralno polje politike učinjeno pristrasnim u korist većinske nacije, a isključivim u odnosu na identitetske obzire manjina, mogućnost bazičnog konsenzusa o kolektivnom identitetu zajednice ozbiljno je ograničena. Neuvažavanje činjenice multikulturalnosti predstavljaće izvor ozbiljnih legitimacijskih deficita poskomunističkih režima. Legitimacijski deficit otvoriće problem lojalnosti skrajnutih

---

²³³ Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, str. 166.

²³⁴ Navedeno prema : Ibid, str. 164

manjina, čime je stvoreno plodno tlo za ozbiljne društvene krize i nestabilnosti. Kao mnogo puta ranije tokom istorije, države Jugoistočne Evrope i ovom prilikom propuštaju, čini nam se, najbolju šansu da manjinsko pitanje adekvatno reše.

Liberalni konstitucionalizam poseduje dobre strategije upravljanja multikulturalnim zajednicama. Te strategije se uobičajeno označavaju kao politike liberalnog multikulturalizma. U slučaju konstitucionalizacije postkomunističkih društava u regionu uočljiv je izostanak mnogih primera dobre prakse liberalnog multikulturalizma. Najveći previd je učinjen prilikom redefinicije kolektivnog identiteta. Potpuno pogrešno, kao prirodan osnov zajednice uzet je dominantan nacionalni identitet, čime su dvostruko zanemarene potrebe manjinskih grupa. Prvo, manjine su neskriveno diskriminisane s obzirom na da je polje javne sfere dodeljeno isključivo jednoj etničkoj grupi. Drugo, pripadnici manjina su i faktički obespravljani budući da proklamovane ustavne garancije jednakih prava i pristupa bazičnim društvenim dobrima nisu od velikog značaja bez osećaja vrednosti i samopoštovanja koju pruža javno priznanje kulturne osobenosti manjinskih zajednica. Zajednica predstavlja, glavna je pouka pobornika liberalnog multikulturalizma, kontekst unutar kojeg individualna autonomija postaje operacionalna. Izbor između različitih opcija sa kojima se pojedinci u svojim životima svakodnevno susreću uslovljen je njihovim kulturnim razumevanjem. Iz tog razloga, bez državnog priznanja etnokulturnih osobenosti manjina putem garancije uživanja različitih grupnih prava, ne možemo govoriti ni o efektivnom uvažavanju individualnih prava njihovih pripadnika. Da bi se to ostvarilo neophodna je ustavna identifikacija jednog inkluzivnog i za sve prihvatljivog okvira zajedničkog života u kome će priznanje posebnih identiteta biti uravnoteženo sa univerzalizmom prava.²³⁵ Upravo takva koncepcija kolektivnog identiteta izostaje u ustavnom inženjeringu poskomunističkih društava Jugoistočne Evrope.

Zaključna razmatranja: o zarobljenom multikulturalizmu

Promišljajući problem javnog priznanja partikularnih identiteta, Ejmi Gatman u uvodu edicije „Multikulturalizam“ sažeto saopštava veliku istinu: izazov

---

²³⁵ Ibid, str.168.

multikulturalizma predstavlja fenomen karakterističan za liberalne demokratije.²³⁶ Drugi politički konteksti nisu pogodni za afirmaciju multikulturnih tema. Otud je jasno zašto do pune tematizacije pitanja multikulturalizma na prostoru Jugoistočne Evrope dolazi tek nakon urušavanja komunističke ideologije. S obzirom da je multikulturalizam jedan od oblika pluralizma, okolnosti represivnog jednodruštva svakako nisu bile stimulatívni okvir za bilo kakvo multikulturno promišljanje i delovanje. Sa početkom liberalne transformacije oslobođenih društava Jugoistočne Evrope stvoreni su uslovi da se odnos između većinskih nacija i etničkih manjina uredi u skladu sa rešenjima multikulturnih politika koje su u državama Zapadne Evrope počele da se razvijaju već krajem sedamdesetih godina dvadesetog veka. Ubrzo, međutim, postaje jasno da je primena zapadnih multikulturnih iskustava umnogome ograničena i uslovljena socijalnim i političkim kontekstom unutar kog se odvijala konstitucionalizacija novih evropskih demokratija. Multikulturalizam će stoga, u prvim godinama života liberalne demokratije na području Jugoistočne Evrope, biti zarobljen u spletu nepovoljnih okolnosti koje su oblikovale procese normativne integracije postkomunističkih društava.

U vidu zaključnih razmatranja, izdvajamo tri osnovna razloga neadekvatnog konstitucionalnog normiranja manjinskog pitanja. Prvo, za razliku od zapadnih društava u kojima su multikulturne ideje duži vremenski period sazrevale, najpre kroz plodni dijalog liberala i komunitaraca, a potom i kroz raspravu unutar liberalne škole između pristalica radikalnog liberalizma i liberalnog pluralizma, postkomunistička društva su se suočila sa istovremenim imperativima liberalizacije, identitetske rekonstitucije i multikulturne stvarnosti. Drugo, ozbiljnu prepreku multikulturnim stremljenjima predstavljala je snažna tendencija etnifikacije politike. Kako navodi Vukašin Pavlović: „Implozija socijalizma išla je simultano sa eksplozijom nacionalizma“.²³⁷ Država se, bez izuzetka, konstituiše na monokulturnim pretpostavkama, čime se vrši njena „privatizacija“ u korist većinske etničke grupacije. Izraelski sociolog Semi Smuha će navedenu tendenciju povezati sa konceptom „etničke demokratije“.²³⁸ Po njemu, iako se politički sistemi postkomunističkih zemalja u određenoj meri zasnivaju na principima liberalne

---

²³⁶ Ejmi Gatman (ur.), *Multikulturalizam*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2003, str. 15.

²³⁷ Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, Beograd, 2009, str. 142.

²³⁸ Smooha, Sammy, *Types of Democracy and Models of Conflict Management in Ethnically Divided Societies*, Nations and Nationalism, Vol. 8, No. 4, 2002, p. 424.

demokratije (sva stalno nastanjena lica imaju državljanstvo, garantuju im se građanska, politička, socijalna, ekonomska i kulturna prava), ipak se ne može tvrditi da u svakodnevnim životnim situacijama postoji simetrija između prava pripadnika većinske nacije i prava pripadnika manjinskih zajednica. Pripadnici većinske nacije državu percipiraju kao istorijsku domovinu njihovim predaka i budućih pokolenja. S obzirom da državljanstvo nije dovoljno za članstvo u nacionalnom identitetu, nisu retke situacije u kojima je etnička dijaspora u boljem položaju u odnosu na pojedine državljane zemlje. Tako su, na primer, Hrvati u dijaspori tokom devedesetih godina znatno lakše ostvarivali svoje biračko pravo nego pripadnici manjinske srpske zajednice. Treće, spisku neprijatelja multikulturalizma treba dodati i fenomen „sekuratizacija manjinskog pitanja“.²³⁹ Činjenica da mnoge nacionalne manjine u regionu imaju u svom susedstvu matičnu državu, percipira se kao bezbednosna pretnja. Ukratko, prisutan je strah od iredentističkih namera nelojalnih manjina. To je naročito briga onih država čije su manjine etnički i religijski povezane sa susednim državama. Kimlika ispravno primećuje da problem nije samo u tome što manjina ima matičnu državu „već pre u istorijskoj činjenici da je manjina saradivala sa matičnom državom u potčinjavanju većinske zajednice“.²⁴⁰ Tako su Srbi u Hrvatskoj smatrani produženom rukom „povampirenih velikosrpskih ambicija“, Hrvati u Srbiji su nazivani „eksponentima germanskih imperijalnih namera“, dok su Albanci u Srbiji i Makedoniji, baš kao i Turci u Bugarskoj označavani kao „oživljeni relikti Otomanske Imperije“. U takvom ambijentu, odnos države i manjina se nužno posmatra kao bezbednosno pitanje najvišeg ranga, a ne standard demokratskog razvoja. Posledično, opseg manjinskih prava i delovanja udruženja manjinskih zajednica zakonski se ograničavaju, a neretko i potpuno zabranjuju.

Navedene nepovoljne okolnosti zatirale su svaku mogućnost adekvatnog tretiranja zahteva manjina, što je dovelo do internacionalizacije ove teme. Zapadni model ophođenja prema potrebama etnokulturnih manjina postaje standard i kriterijum za članstvo u međunarodnim organizacijama. Na taj način, principi i mehanizmi multikulturalizma postepenu bivaju „uveženi“ u politički diskurs i normativne okvire

---

²³⁹ Kymlicka, Will, *Multiculturalism and Minority Rights - East and West*, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Flensburg, Issue 4-2002, p 24.

²⁴⁰ Kimlika, Vil i Opalski, Magda (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 81.

ovdašnjih država. Ključnu ulogu u procesu multikulturalnog preobražaja postkomunističkih društava Jugoistočne Evrope preuzimaju Evropska Unija, Savet Evrope i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju. Njihove preporuke, rezolucije i konvencije, otvoriće perspektivu trajne pacifikacije manjinskog pitanja u regionu.

Literatura

- Zbornik, *Multikulturalizam*, uredila Ejmi Gatman, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2003.
- Zbornik, *Političke institucije i demokratija*, uredio Vukašin Pavlović, Čigoja Štampa, Beograd, 2006.
- Zbornik, *The Oxford Handbook of Political Science*, uredili Džon Dražek, Boni Honih, En Filips, Oxford University Press, Njujork, 2006.
- Zbornik, *Nacija, kultura i građanstvo*, uredio Slobodan Divjak, Skužbeni list SRJ, Beograd, 2002.
- Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.
- Divjak, Slobodan, *Problem identiteta: kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Službeni glasnik, Beograd, 2004.
- Jovanović, A. Miodrag, *Kolektivna prava u multikulturalnim zajednicama*, Službeni glasnik, Beograd, 2004.
- Kimlika, Vil i Opalski, Magda (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002.
- Kimlika, Vil, *Multikulturalno građanstvo*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002.
- Kimlika, Vil, *Savremena politička filozofija*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2009.

- Kymlicka, Will, *Multiculturalism and Minority Rights - East and West*, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Flensburg, Issue 4, 2002.
- Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Službeni glasnik i Zavod za udžbenike-Beograd, Beograd, 2009.
- Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- Podunavac, Milan, *Princip građanstva i poredak politike*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- Smootha, Sammy, *Types of Democracy and Models of Conflict Managment in Ethnically Divided Societies*, *Nations and Nationalism*, Vol. 8, No. 4, 2002.

Nikola Beljinac

The Liberalization of Post-Communist Societies in South East Europe - A Multicultural Perspective

Abstract:

This paper analyzes the relationship between multiculturalism and liberal transformation constitutionalisation in post-communist societies in Southeast Europe. The author sustains the thesis that liberal constitutionalism has adequate mechanisms and strategies for managing multinational communities which, however, have not been applied in the initial phase of constitutionalisation of the countries in the region. The lack of adequate constitutional regulation of minority issues, consequently, raises a serious legitimacy problem that will undermine further democratization of post-communist societies in this part of Europe.

Keywords: *multiculturalism, liberal transformation constitutionalisation, ethnification of politics, minority rights*

EVROPSKA INTEGRACIJA DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA: NAREDNI KORACI ZA SRBIJU

Sažetak

Rušenje Berlinskog zida 1989. godine je u državama centralne i istočne Evrope označilo početak transformacije njihovog ekonomskog, pravnog i političkog sistema u moderne zajednice koje se temelje na tržišno orijentisanoj privredi, vladavini prava i političkom pluralizmu. Usmerenost ka novim vrednostima bila je jasno determinisana i inspirisana idejom o članstvu u Evropskoj zajednici (EZ), što je trebalo da obezbedi konačno ujedinjenje dva dela evropskog kontinenta koja su tokom pola veka bila razdvojena neprobojnim zidom.

Ovim tekstom definišu se ključne istorijske i političke tačke u razvoju Srbije u periodu od 1989. do 2009. godine; određuje se presek stanja evropskih integracija Srbije dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida; objašnjavaju se uzroci takvog stanja; i nudi se predlog odgovarajuće politike koja bi trebalo da doprinese ubrzanju procesa integracije Srbije u EU.

Ključne reči: *Berlinski zid, evropske integracije, saradnja, vizna liberalizacija, slobodno tržište, ustavna reforma, reforma spoljne politike*

Uvod

U novembru 2009. godine obeležava se dvadesetogodišnjica pada Berlinskog zida. U ove dve decenije desile su se fundamentalne promene u sistemu međunarodnih odnosa. One su preoblikovale evropski kontinent, a njihove posledice su najvidljivije u

---

²⁴¹ Autor je asistent na predmetima *Istorija političkih teorija I* i *Istorija političkih teorija II*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

zemljama Centralne i Istočne Evrope koje su pristupile transformaciji pređašnjih sistema u moderne zajednice koje počivaju na vladavini prava, tržišnoj privredi i političkom pluralizmu. Usmerenost ka novim vrednostima bila je jasno determinisana i inspirisana idejom o članstvu u Evropskoj zajednici (EZ), što je trebalo da obezbedi konačno ujedinjenje dva dela evropskog kontinenta koja su tokom pola veka bila razdvojena neprobojnim zidom.²⁴²

Od svih komunističkih država u Evropi, evropska perspektiva je 1989. godine bila najbliža tadašnjoj Jugoslaviji (SFRJ), koju je činilo šest federalnih jedinica (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Slovenija i Crna Gora) i dve autonomne pokrajine (Kosovo i Vojvodina). Autonomne pokrajine su administrativno bile deo Srbije, ali su svoje predstavnike i pravo odlučivanja imale i u federalnim organima. Za razliku od drugih država Centralne i Istočne Evrope, koje su propašću komunizma članstvo u EZ definisale kao svoj veoma udaljeni, ali prioritetni cilj, u bivšoj Jugoslaviji su narasli etnički sukobi doveli do rata i raspada zemlje, a evropska budućnost nekada zajedničke države potisnuta je kao manje važno pitanje, koje je tek nakon ratova postalo politički prioritet njenih naslednica.

Evropska unija je u junu 2003. godine otvorila novi institucionalni i pregovarački mehanizam za prijem u članstvo koji je ponuđen državama Zapadnog Balkana, a među državama koje su nastale na tlu bivše Jugoslavije jedino je Slovenija postala punopravna članica Evropske unije 2004. godine. Preostale zemlje, uključujući i Albaniju koja nije bila deo bivše Jugoslavije, ali se smatra delom Zapadnog Balkana, nalaze se u predvorju Evrope. Hrvatska ima status kandidata za članstvo u EU, otpočela je pregovore o punopravnom članstvu i očekuje se da će tokom 2010. godine ove pregovore i da zaokruži. Makedonija je, uprkos problemima, dobila status kandidata za članstvo u EU 2005. i priprema se za početak pregovora za članstvo. Crna Gora je u decembru 2008. godine predala zahtev za članstvo i očekuje da će tokom 2010. godine osigurati status kandidata. Albanija i Bosna i Hercegovina imaju potpisan Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju; Albanija je predala i zahtev za članstvo, dok Bosna i Hercegovina čeka priliku da to uradi, kako bi nakon toga stekle status kandidata.

---

²⁴² O (ne)izneverenim očekivanjima protagonista ovih događaja Sorin Antohi, Vladimir Tismaneanu (prir.), *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and their Aftermath*, Central European University, Budapest 2000, 3-100.

Devet godina nakon promena 2000. godine, otpočetih uklanjanjem Slobodana Miloševića sa vlasti, status evropske integracije Srbije je i dalje neizvestan. Srbija je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, ali se odredbe Ugovora još uvek ne primenjuju zbog nedovoljne saradnje Srbije sa Haškim tribunalom. Proces pridruživanja Srbije Evropskoj uniji dodatno je usporen nakon što je 17. februara 2008. godine Skupština Kosova donela odluku o proglašenju nezavisnosti. Time je pitanje načina na koji Srbija treba da reaguje na proglašenje kosovske nezavisnosti potisnulo raspravu o evropskoj perspektivi Srbije i dovelo u pitanje integraciju Srbije u Evropsku uniju.

Ovaj tekst sadrži kratki pregled ključnih događaja u Srbiji u poslednjih dvadeset godina i upućuje na šest pitanja od čijeg rešavanja dominantno zavisi evropska budućnost Srbije. Pored uputa na ova pitanja, tekst sadrži i predlog politike Srbije u svakoj od tih oblasti uz poželjno jaku ulogu i uticaj Evropske unije.

Nestanak Jugoslavije i formiranje novih država

Uprkos veoma povoljnoj poziciji koju je 1989. godine Titova Jugoslavija uživala spolja i koja je mogla da joj obezbijedi jasnu evropsku perspektivu i članstvo u EZ u narednoj deceniji, Jugoslavija nije opstala, a njeni narodi su jedni druge počeli da posmatraju kao neprijatelje. Nespremnost političkih elita federalnih jedinica da se dogovore o principima uređenja transformisane države uveli su jugoslovenske narode u ratove koji su počeli u Sloveniji, potom i u Hrvatskoj u leto 1991. Nakon što su Slovenija i Hrvatska, a zatim Makedonija i Bosna i Hercegovina proglasile nezavisnost, Srbija sa dve autonomne pokrajine, Vojvodinom i Kosovom, i Crna Gora su odlučile da formiraju novu zajednicu – Saveznu Republiku Jugoslaviju.²⁴³

Novostvorena država, koja je Ustavom garantovala jednakost Srbije i Crne Gore, proglasila se i jedinim legitimnim sukcesorom socijalističke Jugoslavije. Otuda njeni predstavnici, nasuprot očekivanjima međunarodne zajednice, nisu ponovo konkurisali za

---

²⁴³ Sabrina P. Ramet, Vjeran Pavlaković (ed.), *Serbia Since 1989 – Politics and Society under Milošević and After*, University of Washington Press, Washington, 2007. Mladen Lazić, *Račiji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd 2000. Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd 2002.

članstvo u međunarodnim organizacijama i forumima, smatrajući da je stolica u tim organizacijama obezbeđena polaganjem prava na nasleđe socijalističke Jugoslavije. Sve do smene Miloševića 2000. godine status Savezne Republike Jugoslavije u međunarodnoj zajednici nije bio definisan.

U trenutku nastanka SRJ, uveliko je vođen rat na teritoriji Hrvatske, a u Bosni i Hercegovini su ratni sukobi počeli da se rasplamsavaju. Veliki broj dobrovoljaca iz Savezne Republike Jugoslavije, kao i oružane snage JNA koja se transformisala u Vojsku Jugoslavije i vojske srpskih paradržava, učestvovala su u ratnim dejstvima na teritoriji njenih novih zapadnih suseda. Učešće jugoslovenskih formacija u Hrvatskoj pravdano je potrebom da se Srbima u Hrvatskoj omogući slobodno odlučivanje o tome da li žele da ostanu da žive u Hrvatskoj. U tom kontekstu, na teritoriji hrvatske države proglašena je Republika Srpska Krajina kao posebni entitet koji je kao svoj cilj definisao pripajanje Saveznoj Republici Jugoslaviji. U Bosni i Hercegovini je situacija bila još kompleksnija. Tri konstitutivna naroda, Bošnjaci, Srbi i Hrvati nisu mogli da se saglase oko modela zajedničkog života, pa su bosanski Srbi vrlo brzo proglasili Republiku Srpsku, usmerivši svoje političko delovanje ka punoj nezavisnosti od vlade u Sarajevu i potencijalnom pripajanju Saveznoj Republici Jugoslaviji.

Formalno vođena predsednikom i vladom nove federacije, SRJ je tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bila država u kojoj je suštinsku moć imao tadašnji predsednik Srbije Slobodan Milošević. Milošević je pod svojom kontrolom imao rukovodstvo male Crne Gore, a masku političkog pluralizma koristio je za legitimisanje svoje vladavine kao demokratske.

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini, činilo se da prostor Zapadnog Balkana očekuje period stabilizacije. Dugo očekivani mir stvorio je nadu da je vreme ratova za jugoslovensko nasleđe prošlo. Slobodan Milošević je u Srbiji, većoj članici jugoslovenske federacije, učvrstio svoju vlast, ostavši predsednik Srbije sve do 1997. godine. Upravo tada i uporedo sa razvojem politike distanciranja crnogorskog rukovodstva od Srbije, na teritoriji Kosova, nekadašnje autonomne pokrajine Srbije, rasplamsan je sukob između Albanaca i Srba. Bojkot državnih institucija i stvaranje paralelnih institucija sistema na Kosovu, govorilo je o

rešenosti albanske populacije da ne prihvati ni minimalne nadležnosti Srbije na Kosovu.²⁴⁴

Pravdajući svoje angažovanje zločinima prema Albancima u kojima je početkom 1999. godine ubijen veliki broj civila, Severnoatlantski vojni savez (NATO) je 24. marta 1999. godine započeo vojnu intervenciju protiv Savezne Republike Jugoslavije. Rezultat desetonedeljne intervencije bilo je povlačenje vojnih i policijskih snaga SRJ i Srbije, koje je uređeno Kumanovskim sporazumom, kao i definisanje statusa Kosova Rezolucijom 1244 Ujedinjenih nacija.

Naredne godine, nakon poraza na izborima i velikih građanskih protesta na kojima je učestovalo preko pola miliona ljudi, Slobodan Milošević je zbačen sa vlasti, a Demokratska opozicija Srbije je preuzela kontrolu nad državnim institucijama; u roku od dva meseca raspisani su izbori za organe vlasti u Srbiji, nakon čega je početkom 2001. godine konstituisana nova demokratska vlast. Dve ključne teme koje su dočekale novu vlast u Srbiji bile su odnosi Srbije i Crne Gore i rešavanje statusa Kosova.

Crnogorska vlast je 21. maja 2006. godine organizovala referendum na kojem je većina od 55.5% glasača podržala stvaranje nezavisne države Crne Gore, a crnogorska Skupština je proglasila nezavisnost 3. juna 2006. godine. Nezavisnost novostvorene države priznala je Srbija, države članice Evropske unije i članice Ujedinjenih nacija. Godinu dana kasnije doneta je odluka o proglašenju Ustava Republike Crne Gore.

U februaru iste godine, u Beču je otpočeo pregovarački proces o definisanju statusa Kosova. Pregovori nisu obezbedili rešenje kosovskog problema, pa su kosovski Albanci odlučili da proglase nezavisnu državu Kosovo. To su učinili 17. februara 2008. godine. I dok je ovaj događaj u Prištini obeležen vatrometom, u Beogradu je to izazvalo nasilje na ulicama i paljenje nekoliko stranih ambasada. Vlada Srbije je saopštila da nikada neće priznati jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova, a državama koje su izrazile nameru da priznaju nezavisnost Kosova najavila pogoršanje odnosa.

U isto vreme proces evropske integracije je znatno usporen. Uprkos deklarativnom zalaganju Vlade Srbije za punu saradnju sa Haškim tribunalom, njena nesposobnost ili nevoljnost da locira i izruči Ratka Mladića dovela je do prekida

---

²⁴⁴ Predrag Simić, *Put u Rambuje*, Nea, Beograd 2000, Marti Ahtisari, *Misija u Beogradu*, Filip Višnjjić, Beograd 2001.

pregovora u okviru Procesu o stabilizaciji i pridruživanju. Ovi pregovori su nastavljeni u leto 2007. godine, a Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju potpisan je u maju 2008. godine. Od tog trenutka, proces evropske integracije je blokiran zbog nepotpune saradnje Srbije sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Otud se čini važnim naznačiti politike čijom bi realizacijom Srbija ubrzala proces reformi pravnog, ekonomskog i političkog sistema i pospešila svoju evropsku integraciju.

Naredni koraci za Srbiju

1. Unapređenje saradnje sa susedima

Srbija je devedesetih godina 20. veka prema susedima uglavnom vodila neracionalnu politiku, koja je ostavila posledice na odnose sa nekim od susednih država u vidu sporova koji se rešavaju ili će se rešavati na bilateralnom ili multilateralnom nivou. Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju istaknuta je ugovorna obaveza Srbije da neguje dobrosusedske odnose u regionu, a Evropska komisija i Evropski parlament su u svojim izveštajima isticali da je regionalna saradnja jedan od ključnih pokazatelja proevropskog karaktera Srbije. Zato sva otvorena pitanja Srbije u odnosima sa susedima treba da budu rešena, a saradnja sa njima mora biti intenzivna u oblastima politike i ekonomije.

Nakon što su Hrvatska, Crna Gora i Makedonija priznale nezavisnost Kosova stvorena je izuzetno loša atmosfera u diplomatskim odnosima Srbije i njena tri suseda.

Nerazumno oštrom i emotivnom reakcijom, iz Beograda je proterana ambasadorica Crne Gore, kao i ambasador Makedonije, što je drastično unazadilo diplomatske odnose sa dve države i izazvalo zabrinutost evropskih institucija. *Normalizacija odnosa sa Makedonijom i Crnom Gorom predstavlja nužnost na putu ostvarenja pune evropske integracije Srbije.* Zato je izuzetno važno da Vlada Srbije, kroz organizovanje zvaničnih poseta Skoplju i Podgorici i povlačenje odluke o proglašenju ambasadora nepoželjnima, pruži ruku saradnje susedima, koji su na evropskom putu stigli dalje od Srbije.

Hrvatska mora biti glavni partner Srbije na putu ka Evropskoj uniji, uprkos zaoštavanju retorike prema njoj nakon priznanja nezavisnosti Kosova. Zagreb treba da bude glavni partner Beograda po pitanju ućlanjenja u EU i NATO, ali i po pitanju povratka raseljenih u Hrvatsku i rešavanja ostalih nerešenih pitanja iz perioda ratnih sukoba iz devedesetih godina. *Tužbe koje su Međunarodnom sudu pravde uputile obe države treba, u slučaju nemogućnosti vansudskog rešenja spora, prepustiti Sudu, čiju presudu Srbija mora da poštuje.* Istovremeno, pogranični spor Srbije i Hrvatske oko granice na Dunavu, treba, što je pre moguće, rešavati kroz bilateralne razgovore sa hrvatskom vladom kako bi se sprećilo da ovo pitanje postane nepremostiva prepreka u trenutku pristupanja Srbije Evropskoj uniji.

U slučaju Bosne i Hercegovine, Srbija bi, kao garant Dejtonskog sporazuma, trebalo da podržava sve napore međunarodne zajednice da se BiH ustavnom reformom redefiniše i učini efikasnijom. Bez ustavne reforme u BiH neće biti njene unutrašnje stabilnosti, a ni stabilnosti u regionu koja je neophodna za brzu evropsku integraciju svih država Zapadnog Balkana.

2. Zaokruženje saradnje sa Haškim tribunalom

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i Prelazni trgovinski sporazum sa Evropskom unijom ratifikovani su u parlamentu Srbije 9. septembra 2008. Usled protivljenja holandske vlade, ratifikacija ovih sporazuma još uvek nije počela u EU zbog izostanka pune saradnje Srbije sa Haškim tribunalom. *Evropska unija bi od Srbije trebalo da zahteva hapšenje Ratka Mladića i Gorana Hadžića ili substantivni dokaz da to ne može da uradi i time pokaže da ostvaruje punu saradnju sa Haškim tribunalom.* Time bi Srbija pokazala sposobnost da ispunjava svoje međunarodne obaveze, pre svega one utvrđene presudom Međunarodnog suda pravde u sporu Bosne i Hercegovine protiv Srbije, ali i usmerenost ka istinskom opredeljenju za osnovne vrednosti ujedinjene Evrope – poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije i vladavine prava.

3. *Rad na ukidanju viza građanima Srbije za putovanje u države potpisnice Šengenskog sporazuma*

Savet Evropske unije je još 15. marta 2001. doneo Uredbu kojom je utvrdio kriterijume koje države, koje su izvan zone primene Šengenskog sporazuma, moraju da zadovolje da bi njihovi državljani na teritoriju strana ugovornica mogli da ulaze bez viza. Srbija je prva među državama Zapadnog Balkana dobila tzv. „Mapu puta“ ka viznoj liberalizaciji u maju 2008. godine. U dokumentu je naveden niz tehničkih uslova koje Srbija treba da ispuni kako bi njenim građanima bilo obezbeđeno putovanje bez viza u države potpisnice Šengenskog sporazuma. Budući da je ispunjavanje zadataka iz „Mape puta“ oslobođeno političkih uslova i pritisaka, *Evropska unija bi trebalo da, u komunikaciji sa predstavnicima Vlade u Beogradu, redovno podseća da je zamena starih putnih isprava novim, kao i predan rad na uspostavljanju stabilnog, pouzdanog i integrisanog sistema kontrole državnih granica*, kako bi se sprečio ilegalan prelazak roba i ljudi preko teritorije Srbije, pretpostavka za otvaranje evropskih granica i za građane Srbije.

4. *Liberalizacija trgovine*

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Srbije sa EU i državama članicama predviđa postepeno, fazno ukidanje svih carina i trgovinskih barijera između Srbije i država članica Evropske unije, s tim što će, stupanjem na snagu prelaznog trgovinskog sporazuma, Evropska unija ukinuti sva ograničenja za uvoz robe poreklom iz Srbije, dok će Srbija isto uraditi fazno, u periodu od šest godina. Sporazumom je predviđena mogućnost da Srbija, ukoliko to dozvoli opšte privredno stanje i stanje u određenom privrednom sektoru, može brže snižavati svoje carine u trgovini sa Zajednicom (čl. 23 Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju).

Među akterima u privrednom životu Srbije koji zagovaraju snažniju liberalizaciju trgovinskih odnosa sa EU postoji slaganje da je Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju predviđen predug period trgovinske liberalizacije, jer koristi od trgovinske liberalizacije mogu najpre osetiti potrošači sniženjem cena proizvoda poreklom iz EU na domaćem tržištu. *U procesu pregovaranja o ovom poglavlju, predstavnici Evropske unije*

bi trebalo da imaju u vidu da svako produžavanje uklanjanja carinskih barijera, odnosno iskorišćavanje punog šestogodišnjeg perioda, zapravo odlaže dostizanje konačnog cilja, a to je članstvo Srbije u EU. Primera radi, ukoliko Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju konačno stupi na snagu tokom 2009, to bi u praksi značilo da, računajući sa punim šestogodišnjim periodom za uklanjanje carina i drugih barijera, Srbija najranije može da računa sa punopravnim članstvom u EU do 2017. godine.

Što je još bitnije, ovako dug period ostavljen za uklanjanje carinskih barijera za proizvode poreklom iz EU imaće višestruke negativne posledice, među kojima se kao najznačajnije izdvajaju više cene proizvoda na domaćem tržištu i produžetak smanjene konkurentnosti privrede usled poslovanja pod povlašćenim uslovima. S druge strane, bržim uklanjanjem carinskih barijera – trgovinskom liberalizacijom, domaća privreda će u kraćem roku biti usmerena na jačanje konkurentnosti, kako bi mogla da izdrži tržišnu utakmicu. U tom postupku, na kraći rok može doći do otežanih uslova poslovanja domaćih preduzeća, pa i do likvidacije jednog broja preduzeća usled pojačane tržišne konkurencije, kao i do gubitka dela carinskih prihoda, što može uticati na likvidnost budžeta.

5. Ustavna reforma

Na svom putu ka Evropskoj uniji, Srbija će morati da promeni pojedine odredbe svog Ustava kao što su to činile i druge države u okruženju, poput Slovenije, koja je svoj ustav menjala čak dva puta pre ulaska u Uniju. U Ustavu Srbije koji je usvojen 2006. godine postoje dve ključne prepreke na putu ka članstvu Srbije u Evropskoj uniji:

- a) odredbe o Kosovu,
- b) odredbe o nadležnostima Srbije i (ne)postojanju primata međunarodnog prava nad nacionalnim.

Preambulom Ustava Srbije, kao i tekstovima zakletve koje polažu najviši državni nosioci vlasti, Kosovo je definisano kao autonomna pokrajina u sastavu Srbije. Krutim insistiranjem na unošenje ove odredbe u najviši pravni akt, smanjena je mogućnost manevarskog prostora u pregovorima sa predstavnicima kosovskih Albanaca o svim tekućim pitanjima na Kosovu. *Budući da je status Kosova definisan međunarodnim*

aktima, razumno ponašanje političke elite na vlasti u Srbiji jeste zalaganje za promenu ovih odredbi Ustava Srbije, kako bi se sprečila svaka eventualna buduća manipulacija evropskom integracijom Srbije koja bi bila povezana sa tzv. kosovskim pitanjem.

Ustav Srbije nije definisao primat međunarodnog prava nad nacionalnim. Tako je potpuno laički predviđeno da svaki međunarodni ugovor mora biti usklađen sa Ustavom. Iako Srbija i Kosovo imaju odvojeni put integracije u Evropsku uniju, a Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju se ne odnosi na Kosovo, *ova odredba Ustava mogla bi biti iskorišćena kao formalna prepreka članstvu Srbije u EU* i zato kao takva mora biti prioritarno promenjena. Istovremeno, *Odeljak IV Ustava, ne predviđa prenos suverenih nadležnosti na nadnacionalnu organizaciju, tj. na Evropsku uniju, što takođe može biti veoma ozbiljna formalna prepreka ulasku Srbije u ovu organizaciju.*

6. Usklađivanje spoljne politike Srbije sa EU

Kao jedan od ključnih zahteva tokom procesa pridruživanja postavlja se i pitanje usklađivanja i koordinacije spoljne politike Republike Srbije sa Evropskom unijom. Član 10. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju predviđa obavezu Srbije da aktivno radi na približavanju stavova strana (EU i Srbije) o međunarodnim pitanjima, uključujući pitanja u vezi sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom.

Evropska unija bi trebalo da ima u vidu da se usklađivanje spoljne politike Srbije sa spoljnom politikom EU postavlja kao jedno od važnijih pitanja tokom procesa pristupanja. U tom kontekstu, sadašnja politika upornog konfrontiranja sa članicama EU u vezi pitanja statusa Kosova, kao i strateško okretanje Srbije ka Rusiji ima suštinski antievropski karakter i predstavlja radikalni zaokret i otklon u odnosu na proklamovanu proevropsku politiku Srbije.

Evropska unija bi u svom delovanju trebalo neprestano da ukazuje da je usklađivanje osnovnih smernica spoljne politike sa načelima spoljnopolitičke doktrine Evropske unije ne samo neophodan uslov za članstvo u ovoj organizaciji, već da je i u najboljem interesu građana Srbije. Baziranje spoljne politike na čvrstim osnovama u skladu sa proevropskom orijentacijom zemlje jedan je od najznačajnijih koraka u evropskoj integraciji Srbije.

Literatura

- Marti Ahtisari, *Misija u Beogradu*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- Sorin Antohi, Vladimir Tismaneanu (ed.), *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and their Aftermath*, Central European University, Budapest 2000.
- Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
- Mladen Lazić, *Račiji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- Sabrina P. Ramet, Vjeran Pavlaković (ed.), *Serbia Since 1989 – Politics and Society under Milošević and After*, University of Washington Press, Washington, 2007.

Vladimir Pavićević, M.A

European Integration of Western Balkans: Future Steps for Serbia

Abstract:

For countries in Central and Eastern Europe, the toppling of the Berlin Wall in 1989 marked the beginning of the transformation of their economic, legal and political systems into modern communities based on market-oriented economy, the rule of law and political pluralism. The orientation towards new values was clearly determined and inspired by the idea of membership in the European Community (EC), which was supposed to provide the final unification of the two parts of the European continent divided by an impenetrable wall for nearly half a century.

This paper defines the key historical and political points in the development of Serbia between 1989 and 2009; offers an overview of European integration of Serbia twenty years after the fall of the Berlin Wall; explains the causes of this situation, and suggests an appropriate policy capable of accelerating the process of integration of Serbia into the EU.

DA LI JE HUMANITARNA INTERVENCIJA MORALNO OPRAVDANA: DOSLEDNOST LIBERALNE ARGUMENTACIJE

Sažetak

Ovaj rad ispituje moralnost humanitarne intervencije razmatranjem doslednosti savremene liberalne odbrane ovakvog poduhvata. Posle razmatranja različitih liberalnih osnova za opravdanje humanitarne intervencije, autor nastoji da dokaže da njen konsekvencijalistički element dozvoljava poređenje instrumentalne vrednosti humanitarne intervencije sa drugim sredstvima pomoću kojih se može pomoći stranim građanima koji su se našli u teškoj situaciji. Dakle, sve dok postoji delotvornije i instrumentalno vrednije sredstvo za pomoć strancima u nevolji, humanitarna intervencija se ne može moralno opravdati ni u slučaju da u potpunosti prihvatimo argumente liberala koji je podržavaju.

Ključne reči: *humanitarna intervencija, liberalizam, moralna opravdanost*

Uvod

Iako su slični poduhvati započinjani na različitim osnovama tokom istorije, humanitarna intervencija proizvod je poslednje decenije dvadesetog veka. Posle pada Berlinskog zida, opravdanje za nasilno mešanje u unutrašnje sukobe unutar država i narušavanje njihove suverenosti nije zasnivano na religijskoj argumentaciji, niti pravdano potrebom da se određeni narodi „civilizuju”. Međutim, iako nije bilo reči o nevernicima

---

²⁴⁵ Autor rada je saradnik u nastavi angažovan na predmetima *Istorija političkih teorija I i II* na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

čiju bi dušu trebalo spasti niti divljacima koje bi trebalo naterati da se ponašaju civilizovano, nesumnjivo je da su određeni režimi i u periodu posle Hladnog rata uskraćivali prava i slobode svojim građanima, uključujući i pravo na život. Takođe, dolazilo je do teških humanitarnih kriza širom sveta, uzrokovanih kako građanskim ratovima koji su razdirali etnički heterogene savezne države, tako i bezvlašćem i haosom koji su nastajali usled nemogućnosti vlada da održe red i kontrolu nad svojom celokupnom teritorijom. Humanitarne krize su nastajale širom sveta, od Somalije do SFR Jugoslavije, a osnovna ljudska prava uskraćivana su građanima država u kojima je besneo rat. Sa druge strane, prvi put posle Drugog svetskog rata, neviđena količina tvrde moći bila je u rukama liberalnih i demokratskih država čiji su politički sistemi izgrađeni na poštovanju vrednosti koje su gažene širom sveta. Iako nije postojao nijedan međunarodni propis koji bi nedvosmisleno dozvolio takve poduhvate, zahtevi liberalnim državama da se vojno umešaju su postajali sve glasniji posle pada „gvozdene zavese“.

Po definiciji J. L. Holcgrefea, humanitarna intervencija se ogleda u „pretnji ili upotrebi sile izvedenoj van državnih granica od strane jedne ili više država u cilju sprečavanja ili okončanja široko rasprostranjenih i teških kršenja osnovnih ljudskih prava pojedinaca koji nisu građani te ili tih država, a bez dozvole države na čijoj teritoriji se sila sprovodi” (Keohane, 2003: 1). Čini se da je osnovno liberalno opravdanje humanitarne intervencije prilično jednostavno: ukoliko verujemo u osnovna ljudska prava (ona prava koja svaka osoba uživa samom činjenicom da je ljudsko biće), moramo verovati da se ona moraju štititi univerzalno i činiti šta god možemo kako bismo ih očuvali. Ovde izgleda da se sama nameće poznata analogija Pitera Singera (1972: 231) koji je uporedio dilemu o tome da li treba pružiti humanitarnu pomoć sa dilemom da li treba pomoći nepoznatom detetu koje se davi ukoliko takva pomoć ne ugrožava pomagača. Ipak, opravdanost humanitarne intervencije kritikovana je sa više aspekata. Pravni pozitivisti tvrde da se humanitarna intervencija ne pominje ni u jednom međunarodnom sporazumu, te da nema ni prava ni obaveze na koju bi se država koja interveniše mogla pozvati. Autori koji pripadaju školi realizma tvrde da je međunarodni sistem po svojoj prirodi anarhičan. Dakle, njihov pristup je u suprotnosti sa univerzalističkim karakterom pozivanja na liberalne vrednosti i poštovanje ljudskih prava. Komunitarci mahom odbacuju zamisao o humanitarnoj intervenciji jer smatraju da je sam koncept ljudskih

prava proizvod specifičnog društvenog konteksta, te da nije moguće opravdati prisilu nad drugim društvima u cilju prihvatanja principa koji su im strani. Dalje, među teoretičarima prirodnog prava i društvenog ugovora ne postoji konsenzus po ovom pitanju (Holzgreffe, 2003: 15-36). Na kraju, utilitarističko viđenje ovog problema nije lako utvrditi, budući da podržava ili osuđuje humanitarnu intervenciju na osnovu (korisnosti) njenih posledica po određeno dobro.

Ipak, svrha ovog rada nije da ispita neliberalne kritike humanitarne intervencije. Umesto toga ću pokušati da utvrdim doslednost liberalne argumentacije koja podržava humanitarnu intervenciju. U prvom delu teksta ću predstaviti tri liberalna pristupa koji povezuju ljudsku patnju u svetu sa univerzalnom dužnošću da se pruži pomoć. Ovi pristupi su zasnovani na 1) međunarodnom pravu, 2) teoriji pravde Džona Rolsa, 3) Singerovoj „zdravorazumskoj moralnosti” (Heinze, 2005). Drugi deo ovog rada se bavi ulogom konsekvencijalističke računice u moralnom opravdavanju humanitarne intervencije. Naime, ukoliko se posmatra u kontekstu šire utilitarističke teorije, nasilna intervencija postaje samo jedan od mogućih načina na koje se može pomoći strancima. Dalje, ukoliko se spasavanje života postavi kao osnovni cilj, humanitarna intervencija postaje uporediva sa drugim aktivnostima na međunarodnom planu koje imaju isti cilj. U tom slučaju delotvornost postaje odlučujući kriterijum za poređenje. Treći deo teksta je posvećen takvom poređenju zasnovanom na primeru bombardovanja SR Jugoslavije od strane NATO 1999. godine, koji pokazuje da je humanitarna pomoć delotvornija od humanitarne intervencije. Kako se radi o veoma osetljivoj temi, važno je ponovo naglasiti da se ovaj rad bavi ispitivanjem onoga što smatram najsnažnijom liberalnom argumentacijom u korist humanitarne intervencije. Za potrebe analize ću prihvatiti argumentaciju koju u svom radu detaljno iznosi Fernando Teson (2003), jedan od liberalnih zastupnika humanitarne intervencije. Dakle, prihvaćću da se liberalni argumenti u ovom slučaju ne mogu pobiti neliberalnim kritikama i pretpostaviti da nema nikakvih moralno problematičnih elemenata u fazama pripreme i izvođenja humanitarne intervencije, kao i da ne postoje skriveni, nehumanitarni, motivi iza takvih poduhvata. Na isti način ću se baviti bombardovanjem SR Jugoslavije i posmatrati ovaj poduhvat sa stanovišta država koje su ga sprovele. To će se nužno odraziti na terminologiju koju ću koristiti, posebno pri prepoznavanju etničkih Albanaca kao (jedinih) žrtava. To nikako ne

znači da zastupam jednostrano viđenje prirode ovog sukoba. Naime, osnovni razlog za korišćenje intervencije iz 1999. godine je činjenica da liberalne pristalice humanitarne intervencije uglavnom smatraju ovaj poduhvat uspešnim i da su dostupni podaci o sredstvima koja su u tom cilju utrošena. Na kraju, ponudiću argumente u korist tvrdnje da je humanitarna intervencija iz 1999. godine neopravdana i da će svaku narednu intervenciju ovog tipa biti nemoguće moralno opravdati sa liberalnog stanovišta sve dok postoje delotvorniji načini spasavanja životâ na globalnom nivou.

Deontološka opravdanja humanitarne intervencije

Osnova liberalnog opravdanja humanitarne intervencije počiva na pretpostavci da sve osobe „imaju moralnu vrednost koju bi trebalo poštovati i moralne interese koje bi trebalo štiti” zbog toga što su ljudska bića (Caney, 2005: 232). Stoga te osobe zaslužuju da žive u političkim sistemima čiji je osnovni cilj unapređivanje i zaštita njihove moralne vrednosti putem „zaštite i obezbeđivanja ljudskih prava” (Tesón 2003: 93). Takođe, budući da sa liberalnog stanovišta političke ustanove ne poseduju vrednost same po sebi, one režime koji se „ne odnose prema svojim građanima sa poštovanjem” treba smatrati nelegitimnim (Caney, 2005: 233). Tiranska vlast je posledica postojanja takvih režima i, zajedno sa bezvlašćem, smatra se legitimnim povodom za humanitarnu intervenciju. Teson (2003: 94-95) tvrdi da „situacije koje izazivaju humanitarnu intervenciju su zlodela poput zločinâ protiv čovečnosti, ozbiljnih ratnih zločina, masovnih ubistava, genocida, široko rasprostranjenog zlostavljanja, kao i hobsovske prirodno stanje (rat sviju protiv svih) prouzrokovano urušavanjem društvenog poretka”. Naravno, zajednički imenilac za ove situacije je činjenica da sve ostavljaju razorne posledice po životne izgleda osoba koje se u njima nađu. Prema Sajmonu Kejniju, sâmo postojanje ovakvih okolnosti dovoljno je za uspostavljanje prava na intervenciju. Dalje, usvajajući pretpostavku da „ljudska prava stvaraju obaveze drugima” (Caney, 2005: 233), može se tvrditi da je humanitarna intervencija dužnost. Ova pretpostavka počiva na ideji kosmopolitske pravde. Postoje najmanje tri pristupa kojima se može podržati ideja da je zaštita pravâ stranaca dužnost.

Prvi je zasnovan na međunarodnom pravu. Naime, Tomas Pog navodi da je takva dužnost objavljena u 28. članu Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Pog tumači ovaj član kao dužnost „da se ne bude delom globalnog sistema u kome se narušavaju prava određenih članova i da to znači da treba sprečavati takve poduhvate” (Nickel, 2006; Caney, 2005: 233). Ipak, pravna dužnost zemlje da interveniše na humanitarnim osnovama se ne može ustanoviti budući da je intervencija nedvosmisleno zabranjena članom 2(4) Povelje Ujedinjenih nacija: „Svi članovi se u svojim međunarodnim odnosima uzdržavaju od pretnje silom ili upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti svake države, ili na svaki drugi način nesaglasan s ciljevima Ujedinjenih nacija”. Takođe, Pogov argument ne predstavlja uobičajeno tumačenje Univerzalne deklaracije. Prema Krisu Braunu, (2002: 143) norme predstavljene u njoj nikada nisu bile tumačene na način koji bi podržao humanitarnu intervenciju. Iako tvrde da je moguće i drugačije tumačenje, Teson (2003: 108-111) i Kejni (2005: 256-257) se slažu da međunarodno pravo u svom trenutnom obliku zabranjuje intervenciju na humanitarnim osnovama i zagovaraju promenu međunarodnog pravnog poretka, kako bi „potvrdio pravo (ili dužnost) da se interveniše”. Dakle, ne može se tvrditi da trenutne norme međunarodnog prava podržavaju dužnost ili pravo na intervenciju.

Drugi pristup se oslanja na pretpostavku da se Rolsovi principi pravde mogu primeniti na svetskom nivou. Ova pretpostavka se čini opravdanom, jer je moguće proširiti Rolsovu metodologiju i zamisliti globalni prvobitni položaj u kome bi se celokupno čovečanstvo dogovorilo oko istih principa koje bi građani odabrali pri stvaranju pravednog institucionalnog poretka u okviru svojih država.²⁴⁶ Korisno je primetiti i to da, iako se proširenje Rolsovih dvaju principa pravde mahom razmatralo u vezi sa dužnošću globalne primene principa razlike u cilju suzbijanja siromaštva i gladi u svetu, isti argumenti se mogu koristiti i za zagovaranje Rolsovog principa slobode kao zajedničke globalne obaveze.

Rolsov prvi princip pravde glasi da „svaka osoba treba da ima jednako pravo na najširu shemu jednakih osnovnih sloboda koja je spojiva sa sličnom shemom sloboda za

---

²⁴⁶ Ovdje vredi pomenuti da se Rols nije slagao sa ovakvim tumačenjem svoje teorije. U svom radu, kasnije proširenom u knjigu *Pravo naroda*, on zastupa stanovište da su države (a ne pojedinci) te koje bi trebalo smatrati učesnicama globalnog početnog položaja koje ustanovljavaju standarde međunarodne pravde (Rawls, 1993: 43-47).

druge” (Rols, 1998: 70). Ukoliko pretpostavimo da nečija nacionalna ili etnička pripadnost ne poseduje moralnu vrednost, isto kao što je nemaju ni nečija rasa ili pol, možemo tvrditi da Rolsovi principi pravde važe globalno. Ipak, čak i ukoliko se složimo da je nečije državljanstvo moralno irelevantno, ovakvo proširenje Rolsovih principa se suočava sa ozbiljnom poteškoćom. Naime, Rols nastoji da primeni svoje principe na osnovnu strukturu društva, odnosno ustanove shvaćene kao „javni sistem pravila” (Rols, 1998: 65). Kako se te ustanove nalaze u okviru države, proširivanje Rolsovih subjekata pravde bi zahtevalo uspostavljanje slične vlasti na globalnom nivou. Pog i Čarls Bejc tvrde da se sličan rezultat može postići i bez stvaranja jedinstvene svetske vlade, već stvaranjem kooperativnog međudržavnog sistema koji bi globalno primenjivao principe oko kojih se čovečanstvo složilo (Blake, 2005).

Ukoliko se složimo sa Pogom i Bejcom, zaštita principa slobode legitimnom humanitarnom intervencijom bi zahtevala prenos legitimnih sredstava prinude sa države na neko međunarodno telo ili drugu državu. Oba rešenja su problematična. Prvi je suočen sa izuzetno teško ostvarivom mogućnošću stvaranja međunarodne vlade (ili sličnog međunarodnog tela koje bi kontrolisalo i koordiniralo takve aktivnosti), dok je potonji opterećen ništa manje teškim pitanjima praktične prirode. Osnovni izazov ovakvoj zamisli proističe iz toga što države uglavnom nisu voljne da se odreknu svoje suverenosti, a ni monopola nad primenom sile na svojoj teritoriji. Takođe, čak i ako pretpostavimo da država može da zadrži svoj aparat prinude i da istovremeno učestvuje u ovakvom globalnom poduhvatu, savremena raspodela moći u svetu bi najverovatnije sprečila bilo kakvu nasilnu meru usmerenu protiv najmoćnijih država (na primer, nad onima koje raspolažu nuklearnim naoružanjem).

Treći pristup moguće je izvesti iz Singerovog rada *Glad, obilje i moralnost* (Famine, Affluence and Morality, 1972). Zgrožen humanitarnom katastrofom velikih razmera koje je pogodila Bengal 1972. godine, Singer zagovara opštu dužnost pružanja humanitarne pomoći milionima raseljenih lica. Analogno pseudo-rolsovskom objašnjenju koje sam opisao ranije, Singerova argumentacija se može prilagoditi kako bi opravdala humanitarnu intervenciju. Glavna prednost Singerovog argumenta je njegova jednostavnost. Budući da ne uključuje nikakav poseban koncept pravde, Singerov argument se zasniva na zdravorazumskoj tvrdnji da su: „patnja i smrt od nedostatka

hrane, skloništa i medicinske nege loši” (Singer, 1972: 231). Razumno je pretpostaviti da svako može da prihvati ovu tvrdnju bez obzira na sopstveno poimanje moralnosti. Teson (2003: 101) proširuje Singerov argument navodeći da su situacije koje zahtevaju humanitarnu intervenciju jednako moralno neprihvatljive „svim razumnim religijskim i etičkim teorijama”. Erik Hajnce (2005) ovo naziva zdravorazumskom moralnošću.

Dužnost da se dela sledi iz Singerovog principa po kome „ukoliko je u našoj moći da sprečimo nešto loše bez žrtvovanja bilo čega slične moralne važnosti, imamo moralnu dužnost da to i učinimo” (Singer, 1972: 231). U suštini, Teson (2003: 94) predlaže isti pristup kada se radi o humanitarnoj intervenciji tvrdeći da (1) intervencija treba da bude dobrodošla među pogođenim stanovništvom (2003: 106) (2) izvedena po razumno visokoj ceni za onoga koji interveniše (2003: 94) (3) sprovedena od strane profesionalnih vojnih snaga koje tu dužnost obavljaju na dobrovoljnoj osnovi (2003: 127) i (4) izvršena uz poštovanje strogih pravila poput proporcionalnosti i doktrine duplog efekta (2003: 115-116). Na ovaj način su šanse da „bilo šta slične moralne važnosti” bude žrtvovano svedene na najmanju moguću meru.

Još jedan primamljiv element Singerovog pristupa ogleda se u tome da ne prenosi breme moralne obaveze na bilo koga, sem na one koji (bi trebalo da) intervenišu. On nastoji da dokaže da se nečija moralna obaveza da spase dete koje se davi u njoj ili njegovoj blizini ne umanjuje time što postoji više osoba koje su svesne situacije i koje su sposobne da pomognu. Singer smatra odgovornim svakoga ko je u stanju da reaguje. U skladu sa tim, a suprotno pseudorolsovskom objašnjenju i pozitivno-pravnom pristupu, može se zahtevati od država da intervenišu iz principa, bez potrebe da zahtevaju dozvolu od Ujedinjenih nacija ili da obezbede bilo kakav konsenzus. Ovo pravo ili dužnost zahteva od svake države da pažljivo razmotri prednosti i nedostatke (jednostrane) humanitarne intervencije, jer snosi punu odgovornost kako za delanje, tako i za moralne posledice (ne)delanja. Ipak, oprezna intervencionistička politika umanjuje šansu da država dela jednostrano, posebno ukoliko je moćna država ta koja krši ljudska prava svojih građana. Sa druge strane, liberalna država se lakše može odlučiti na delanje ukoliko je deo grupe ili saveza osnovanog u cilju zaštite ljudskih prava.

Drugi srodan problem postaje očigledan usled činjenice da se humanitarna intervencija razlikuje od humanitarne pomoći u jednom bitnom aspektu. Naime, pod

pretpostavkom da ne postoje problemi u saradnji među državama u okviru saveza, šansa da će poduhvat biti uspešan će rasti sa porastom broja država koje u njemu učestvuju. Prema tome, za razliku od pojedinačne odluke da svako da po 5 funti kako bi pomogao raseljenim licima u Bengalu (Singer, 1972: 233), odluka države da humanitarno interveniše može zavisiti i od procene da je uspeh određene intervencije zagantovan *samo ukoliko* više država učestvuje u njoj. Kontekst ekvivalentan Singerovom primeru podrazumevao bi situaciju u kojoj se dete može spasti jedino zajedničkim poduhvatom. U najboljem slučaju mogao bi nastati savez koji se sastoji od mnogo država koje svaka za sebe delaju iz principa, ali bi logika koja prati ovaj grupni poduhvat trebalo da ostane ista: odluka pojedinačne države da dela ne sme biti uslovljena stavom drugih država prema intervenciji.

S druge strane, čisto deontološki pristup podrazumeva da su poteškoće za ostvarivanje moralno vrednog cilja moralno proizvoljne, bez obzira na to koliko su ozbiljne. Pored zanemarivanja potencijalno ozbiljnih posledica, ovaj bi pristup takođe opravdao paternalističku intervenciju u ime žrtava koje nisu dale ni eksplicitnu, ni prećutnu saglasnost za tako nešto. Međutim, autori liberalne provenijencije koji podržavaju humanitarne intervencije se ne bi složili sa tim. Umesto toga, oni uvode konsekvencijalističko ograničenje koje smanjuje obim legitimnosti intervencija na one koje su „izvedene po razumno visokoj ceni”. Štaviše, konsekvencijalistički element ima centralnu ulogu u opravdavanju intervencije, budući da bi pacifista mogao reći sa čisto deontološkog stanovišta da nijedan rat nije moguće opravdati bez obzira na eventualno dobre posledice. Oslanjanje na konsekvencijalizam radi naglašavanja strašnih posledica nesprečavanja moralno neprihvatljive situacije je verovatno najjači odgovor pacifističkim kritičarima.

Za sada možemo zaključiti da bez obzira na izbor pristupa kojim bi opravdali takvo pravo ili dužnost, pristalice humanitarne intervencije nisu spremne da prihvate čisto deontološku argumentaciju. To je upravo ono što Teson (2003: 114) navodi – „filozofska odbrana humanitarne intervencije nužno kombinuje deontološke i konsekvencionalističke elemente”.

Proširenje konsekvencijalističkog argumenta i njegove moralne posledice

Šta zapravo znači ograda da je humanitarna intervencija opravdana samo ukoliko je ostvariva po razumno visokoj ceni? Poput Singera, Teson (2003: 114) tvrdi da konsekvencijalistički zahtev podrazumeva da „intervencija čini više dobra nego štete”. Iako se ova tvrdnja može shvatiti i u opštijem smislu, Teson se trudi da je suzi na dva pitanja: problem kolateralnih žrtava i smrti nastale usled odluke da se ne interveniše. Što se tiče računice u vezi sa životima vojnika koji su uključeni u intervenciju, Teson (2003: 126-128) navodi da pristanak pojedinca da se posveti vojničkom pozivu opravdava opasnosti koje ovakav izbor nameće.

Ovako usko tumačenje konsekvencijalističkog ograničenja nije uverljivo. Naime, ukoliko se složimo da država treba da teži „činjenju više dobra, nego zla”, zato što „strogi deontološki pristup vodi posledicama koje su suprotne zdravom razumu – makar kada su međunarodni odnosi u pitanju” (Teson, 2003: 115), nema razloga da ograničimo ovo pravilo isključivo na humanitarne intervencije. Umesto toga, trebalo bi ga upotrebiti kao kriterijum za uspostavljanje prioriteta u primeni spoljne politike jedne liberalne države. U praksi to znači da bi država koja je istinski posvećena zaštiti univerzalnih ljudskih prava trebalo da smatra princip koji je obavezuje da „čini što više dobra” vrhovnim ciljem svoje spoljne politike.

Nesporno je da je zaštita ljudskih života osnovni deo ovakve politike i da bi liberalna država trebalo da smatra moralno jednakim sve ljude na svetu kojima je potrebna njena pomoć. Ovaj preduslov bi trebalo da isključi sve proizvoljnosti koje bi mogle da utiču na odabir primaoca, količinu i vrstu pomoći. Jednostavni (deontološki) zahtev za unapređivanjem (sopstvene) koncepcije dobra na globalnom nivou je dovoljno opšteg karaktera da ne bude u sukobu ni sa jednim liberalnim principom, a istovremeno odgovara i na zahteve Singerove „zdravorazumske moralnosti”. Ono što ga čini istinski liberalnim je uslov koji eliminiše mogućnost diskriminacije primalaca pomoći na osnovu slučajnosti poput verske, etničke ili polne pripadnosti.

Na nešto drugačiji način bi trebalo pristupiti odabiru sredstava koja vode ostvarenju idealnog opšteg cilja liberalne spoljne politike. Naime, ukoliko pretpostavimo da su sva predložena sredstva legitimna, jedini preostali kriterijum njihove procene je

delotvornost u ispunjavanju postavljenog cilja. Kako su resursi uvek ograničeni i kako nijedna država nije u stanju da samostalno reši neki globalni problem, konsekvencijalistička računica predstavlja najadekvatniji način odabira najboljeg sredstva za ostvarivanje idealnog ošteć cilja spoljne politike. Prema tome, ukoliko se ista količina resursa utroši za primenu dvaju sredstava, poželjnije je ono koje u većoj meri doprinosi ostvarenju postavljenog cilja. Ovakav pristup je uobičajen u savremenoj praksi međunarodnih odnosa. Na primer, razumno je pretpostaviti da će dve države u sporu pokušati da razreše svoje nesuglasice određenim redom: započinjanjem bilateralnih pregovora, arbitražom, obraćanjem međunarodnim pravnim ustanovama i nastojanjem da se na druge načine dođe do obostrano prihvatljivog rešenja pre okretanja agresivnijim metodama od kojih se vojni angažman uvek smatra poslednjim sredstvom. Dakle, rat se može smatrati (moralno) najskupljim sredstvom postizanja nekog spoljnopolitičkog cilja.

Prema tome, ukoliko smatramo humanitarnu intervenciju i humanitarnu pomoć jednako legitimnim sredstvima za spasavanje ljudskih života, koje bi od ta dva sredstva trebalo primeniti?²⁴⁷ Naravno, ova dva sredstva nisu jednako primenljiva u svim situacijama. Na primer, jasno je da je humanitarna intervencija spasla Kurde posle Zalivskog rata i da bi oslanjanje isključivo na dostavljanje hrane i lekova bila potpuno pogrešna strategija u situaciji kada su Kurdi bili pod stalnim napadima iračkih snaga. Ipak, ukoliko smatramo sve ljude koje možemo spasti moralno jednakim, bolje je iskoristiti resurs R za spasavanje života sto ljudi koji pate zbog krize A, nego spasti devedeset ljudi koji pate usled krizne situacije B, pod uslovom da nema dovoljno R da se interveniše i u A i u B. U skladu sa tim, ukoliko je cena primene sredstva X ili Y jednaka R, a ta sredstva su optimalna rešenja kriza A i B, respektivno, X je poželjnije od Y i ispravno bi bilo posvetiti se rešavanju krize A, a ne B.

Kako se konsekvencijalistička računica koja odlučuje o životu i smrti može učiniti nemoralnom, kratko ću se pozabaviti pitanjem njene moralnosti u kontekstu humanitarne intervencije. Naime, moralnost humanitarne intervencije u velikoj meri zavisi od toga da li je moguće odbraniti od kritike po kojoj ubistvo makar jedne nevine osobe nepovratno narušava moralnu privlačnost celokupnog poduhvata. Hajnce (2005: 174-175) koristi

---

²⁴⁷ Radi jednostavnosti, za potrebe ovog rada ću pretpostaviti da postoje samo ova dva sredstva za spasavanje života stranih građana i da su oba legitimna.

primer Šelija Kegana da ilustruje ovu dilemu. Naime, zamislimo da je pet osoba u bolnici i da im je hitno potrebno presađivanje organa. Međutim, pojavljuje se savršeno zdrava šesta osoba koja može da ponudi pet svojih organa i, žrtvujući sebe, spase pet potpunih stranaca. Ubijanje šeste osobe sigurno se čini nemoralnim, a to je upravo ono što bi konsekvencijalistička računica predložila. Ipak, Hajnce (2005: 175) i Teson (2003: 119) tvrde da je humanitarna intervencija specifična zbog toga što tokom nje nevini stradaju slučajno, a cilj same intervencije je „ispravljanje neke nepravde” (Tesón 2003: 120). Prema tome, ovi autori tvrde da, iako ulaze u procenu rizika ili „moralne cene” intervencije, kolateralne smrti nevinih ljudi nisu sredstvo spasavanja života njihovih sugrađana. Teson proširuje ovaj argument tvrdeći da je razumno pretpostaviti da bi obespravljeni građani prihvatili da rizikuju sopstvene živote i podrže intervenciju koja za cilj ima da ih zaštiti od ugnjetavanja ili smrti.

Ipak, takvo se razmišljanje ne može primeniti na način uspostavljanja prioriteta u spoljnoj politici koju sam prethodno predložio. Štaviše, spasavanje sto ljudi i prepuštanje devedeset njihovoj sudbini bi bilo izvršeno potpuno voljno (ali ne i iracionalno) i jednostrano, te ne postoji prethodni „dogovor” po kome bi se svih 190 ljudi saglasilo da budu tretirani na ovaj način. Ipak, postoji značajna razlika između situacije u kojoj bi izostanak delanja doveo sve potencijalne žrtve u smrtonosnu opasnost i one u kojoj bi izostanak delanja sačuvao život potencijalnog donatora organa. Potonja je odluka zasnovana na deontološkom principu, dok je prva moralno problematična iz istih razloga zbog kojih bismo osudili nameran izostanak pomoći detetu koje se davi: ukoliko bi se intervenisalo, većina bi dobila šansu da preživi. Izostanak intervencije većini njih drastično smanjuje šanse za preživljavanje. Za sada možemo zaključiti da je teško odbaciti konsekvencijalističku formulu uspostavljanja prioriteta u spoljnoj politici kao nemoralnu i da bi donošenje drugačije odluke moralo biti zasnovano na argumentaciji koja obrazlaže ostavljanje svih sto devedeset ljudi u životnoj opasnosti.

Delotvornost humanitarne intervencije

Sada ću razmotriti razloge koji podržavaju tvrdnju da humanitarnoj pomoći treba dati prednost u odnosu na humanitarnu intervenciju. U tom ću cilju iskoristiti primer

nasilne intervencije NATO protiv SR Jugoslavije iz 1999. godine. Ovaj slučaj je posebno ilustrativan iz sledećih razloga: 1) cilj intervencije je postignut; 2) povod za rat je bio isključivo humanitarne prirode; 3) NATO je bio u stanju da relativno lako razvrsta žrtve od ugnjetača po etničkom principu; 4) oni koji su prepoznati kao žrtve su u potpunosti podržavali intervenciju i aktivno doprinosili njenom ostvarenju; 5) iako su SAD vodile kampanju, to su činile uz pomoć i podršku drugih liberalnih država; 6) nadmoć država koje su intervenisale bila je nesumnjiva, što je garantovalo uspeh operacije; 7) rizik po vojnike i tehniku NATO bio je minimalan; 8) geografski položaj krizne oblasti bio je povoljan, te se veće logističke poteškoće nisu mogle očekivati. Takođe možemo pretpostaviti da bi humanitarna intervencija izvedena u težim uslovima od ovih bila moralno i materijalno „skuplja”.

Proklamovani cilj intervencije bila je zaštita albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji od etničkog čišćenja koje su navodno sprovodile srpske snage (Brown, 2002: 150). Iako Braun (2002: 151) navodi da se ova intervencija može u najboljem slučaju smatrati „uslovno uspešnom”, posle šest nedelja bombardovanja jugoslovenske vlasti su prihvatile da povuku svoje snage iz južne srpske pokrajine i predaju je pod upravu Ujedinjenim nacijama. Organizatori intervencije su tvrdili kako je njen uspeh zaustavio kršenje ljudskih prava nad oko 1.5 miliona etničkih Albanaca.

To je postignuto uz znatne troškove. Po proceni Kongresne istražne službe (Congressional Research Service, 2000: 4), do kraja intervencije troškovi SAD su narasli na pet milijardi američkih dolara. To je bio najveći doprinos pojedinačne države intervenciji. Poređenja radi, ova sredstva odgovaraju polovini strane pomoći SAD za 1999. godinu i 22 puta su veća od sredstava koje je UNICEF zahtevao za 2000. godinu radi pružanja pomoći za deset miliona dece. Takođe, manje od 7% ovih sredstava bilo bi dovoljno da u potpunosti odgovori na sve UNICEF-ove hitne apele za pomoć u 1999. godini (UNICEF, 1999). Na kraju, svota od 464 miliona funti sterlinga za koju Singer navodi da bi bila dovoljna da obezbedi potrepštine za devet miliona raseljenih lica u istočnom Bengaluu 1971. godine grubo odgovara sumi od pet milijardi američkih dolara 1999. godine (Officer, Williamson, 2008).

Ipak, autori koji podržavaju humanitarnu intervenciju bi mogli i dalje kritikovati ovakvu analizu tvrdnjom da humanitarna pomoć i humanitarna intervencija rešavaju

potpuno različite probleme. Sa ovog stanovišta, humanitarna pomoć je „poželjna, ali samo privremeno ublažava neke od simptoma bezvlašća i tiranije” (Tesón, 2003: 117). Sa druge strane, cilj humanitarne intervencije je da zaštiti pravdu i prava. Štaviše, Teson navodi da je ovaj cilj „normativno privilegovan” u odnosu na spasavanje životâ. Ukoliko pretpostavimo da se spasavanjem životâ upravo štiti pravo na život, iz Tesonovog argumenta proističe da drugim (verovatno političkim) pravima treba dati prednost u odnosu na to pravo. Ovo je vrlo problematično. Naime, kada govori o tome da bi žrtve trebalo da pristanu na stranu intervenciju po cenu eventualne smrti od prijateljske vatre, Teson naglašava da one zapravo ne znaju da li će zaista i umreti. To bi značilo da su žrtve spremne samo da *rizikuju* svoje živote, a ne da ih *zamene* za slobodu, te maksima Patrika Henrija „dajte mi slobodu ili mi dajte smrt” ne može biti primenjena na Tesonovu odbranu humanitarne intervencije. Ako bi, sa druge strane, onaj ko interveniše zanemario stav žrtava prema intervenciji, morao bi opravdati nametanje slobode po svaku cenu zasnovano na verovanju da je bolje umreti nego živeti bez određenih prava.

Teson ne može dosledno tvrditi da postoje prava važnija od prava na život. Takođe, njegova skeptičnost prema delotvornosti humanitarne pomoći je neosnovana. Kao što se može tvrditi da bezvlašće i tiranija stvaraju potrebu za humanitarnom intervencijom, može se reći i da je ekstremno siromaštvo (ili izostanak pomoći) potencijalni uzrok nasilja. Humanitarna intervencija sama po sebi ne može uspostaviti pravedan poredak ili osigurati kontinuirano poštovanje ljudskih prava na nekoj teritoriji. To je cilj misija koje se bave izgradnjom i čuvanjem mira koje mogu, ali i ne moraju, započeti sa radom posle uspešne humanitarne intervencije. Paralelno s tim, ni pružanje humanitarne pomoći nije dugoročno rešenje, ali razvojna pomoć jeste. I humanitarna pomoć i humanitarna intervencija su kratkotrajne mere usmerene ka hitnom olakšavanju izuzetno teških situacija. U tom smislu, jedina razlika između dveju mera je u tome što humanitarna pomoć ima širu sferu primene od humanitarne intervencije.

Zaključak

Nesumnjivo je da postoje drastične razlike u materijalnoj ceni (a prilično je jednostavno dokazivo da ih ima i u „moralnoj ceni”) između uspešne humanitarne

intervencije i pružanja humanitarne pomoći koja bi spasla isti broj ljudi. Dakle, sve dok su sredstva namenjena spasavanju građana stranih država ograničena i sve dok postoji ozbiljna potreba za humanitarnom pomoći, njoj bi trebalo dati apsolutnu prednost. Nažalost, nesumnjivo je da ovakva potreba i dalje postoji. Prema podacima Organizacije za hranu i poljoprivredu pri Ujedinjenim nacijama, postoji 963 miliona ljudi koji pate od neishranjenosti (FAO 2008). Pored toga što značajno umanjuje životne izgleda tih ljudi, ovakvo stanje izaziva širenje mnogih smrtonosnih bolesti koje mogu biti izlečene pravovremenom negom. To u ogromnoj meri doprinosi činjenici da „oko 10.8 miliona dece ispod pet godina starosti umre svake godine” (UNMP 2005).

Dok se ova i druge ozbiljne krize u svetu ne razreše, smatram da nijedan istinski liberal ne bi trebalo da podržava humanitarnu intervenciju ukoliko se ista količina resursa može iskoristiti za humanitarnu pomoć koja bi pomogla daleko većem broju ljudi. Iako je pomoć strancima cilj kome doprinose oba sredstva, delotvornost humanitarne intervencije je znatno manja. To čini davanje prednosti humanitarnoj intervenciji nad humanitarnom pomoći nemoralnim na isti način na koji je nemoralan izostanak bilo kakve pomoći. Ukoliko se vratimo na primer koji sam dao predstavljajući formulu za uspostavljanje prioriteta u realizaciji idealnog cilja liberalne spoljne politike, onaj ko odabere manje delotvorno sredstvo da bi spasao 90 ljudi suočenih sa krizom B umesto delotvornijeg sredstva koje bi spaslo 100 ljudi u krizi A morao bi da objasni zbog čega je odlučio da treba spasti 10 ljudi manje. Dakle, takva bi osoba bila suočena sa kritikom koja odgovara Tesonovoj (2003: 122) osudi odluke francuskog generala koji 1995. godine nije učinio ništa da spreči masakr u Srebrenici. Ukoliko proširimo Tesonov stav po kome je general kriv zbog toga što je bio sposoban da donese moralni sud, možemo videti da bi iz istog razloga bila kriva vlada koja bi u spoljnoj politici dala prednost humanitarnoj intervenciji.

Iako bi pojedini liberali mogli da tvrde da humanitarna intervencija nije sama po sebi loša, morali bi da objasne zbog čega bi trebalo utrošiti određena sredstva radi spasavanja manjeg broja ljudi humanitarnom intervencijom umesto odgovaranja na neku drugu kriznu situaciju i spasavanja većeg broja ljudi slanjem humanitarne pomoći. Liberalno opravdanje humanitarne intervencije bi tada palo, budući da bi liberali morali da poreknu da su svi ljudi moralno jednaki. Takođe, odlučujući da pomognu manjem

broju ljudi, praktično bi uvažili njihovo (a ne i nečije drugo) pravo na život i time porekli univerzalnost ljudskih prava koja pokušavaju da zaštite!

Ovo je vrlo ozbiljan izazov unutrašnjoj doslednosti liberalnog opravdanja humanitarne intervencije. On se zasniva na konsekvencijalističkoj računici čije bi pobijanje zahtevalo prihvatanje čistog deontološkog opravdanja humanitarne intervencije koje je opasno i neodređeno. Opasno je zbog toga što otvara mogućnost sukoba svetskih razmera oko ljudskih prava, a neodređeno zato što ne postoji konsenzus oko toga šta bi trebalo po svaku cenu zaštititi (ljudska prava ili mir, na primer). Sa druge strane, ukoliko bi liberalni pobornici humanitarne intervencije tvrdili da ona nije uporediva sa humanitarnom pomoći, morali bi da priznaju postojanje motiva koji stoje iza nje, a nisu humanitarne prirode. Ovakvo objašnjenje je svojstveno realističkoj teoriji u međunarodnim odnosima i istinski liberal teško može potkrepiti svoje stavove i ostati dosledan ukoliko se na njega osloni.

U svakom slučaju, teret dokazivanja pada na liberalne zastupnike humanitarne intervencije. Iako se ovaj rad nije bavio inače vrlo snažnim neliberalnim kritikama humanitarne intervencije, neuspeh liberala u odbrani doslednosti argumentacije koja podržava ovakav poduhvat bi mogao na dobar način otvoriti raspravu o postojanju neliberalnih razloga za humanitarne intervencije. U suprotnom, u svetu u kome svakih 3.6 sekundi jedna osoba umre od gladi nemoguće je moralno opravdati započinjanje neverovatno skupih vojnih poduhvata u cilju zaštite ljudskih prava, čak i ukoliko zanemarimo neliberalne kritike i složimo se sa liberalnim autorima koji smatraju da su oni sami po sebi legitimni

Literatura

- Alexander, L; Moore, M (2007) „Deontological Ethics” in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<http://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/>)
- Blake, M. (2005) „International Justice” in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<http://plato.stanford.edu/entries/international-justice/>)

- Brown, C. (2002) *Sovereignty, rights and justice : international political theory today* Malden, MA : Blackwell Publishers.
- Caney, S (2005) *Justice Beyond Borders - A Global Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, Oxford Scholarship Online. Oxford University Press.
- Heinze, E (2005) „Commonsense Morality and the Consequentialist Ethics of Humanitarian Intervention”, in: *Journal of Military Ethics*, 4:3, pp. 168 – 182.
- Holzgrefe, J.L (2003) „The Humanitarian Intervention Debate” in: Holzgrefe J.L; Keohane, O (ed.) *Humanitarian Intervention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keohane, O (2003) „Introduction” in: Holzgrefe J.L; Keohane, O (ed.) *Humanitarian Intervention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nickel, J (2005) „Human Rights” in: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*(<http://plato.stanford.edu/entries/rights-human/>)
- Rawls, J (1993) „The Law of Peoples”, in: *Critical Inquiry*, Vol. 20, No. 1 (Autumn, 1993), pp. 36-68.
- Rols, Dž (1998) *Teorija pravde*. Podgorica: CID.
- Singer, P (1972) „Famine, Affluence, and Morality” in: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 1, No. 3 (Spring, 1972), pp. 229-243.
- Tesón, F (2003) „The Liberal Case for Humanitarian Intervention” in: Holzgrefe J.L; Keohane, O (ed.) *Humanitarian Intervention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Congressional Research Service (2000) *NATO Burdensharing and Kosovo: A Preliminary Report, 2000*.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) (2008) *Number of hungry people rises to 963 million*, 9. December 2008. (<http://www.fao.org/news/story/en/item/8836/icode/>)
- Officer, L, H; Williamson, S, H (2008) „Computing 'Real Value' Over Time With a Conversion Between U.K. Pounds and U.S. Dollars, 1830 – 2007”, *MeasuringWorth*. (<http://www.measuringworth.com/exchange/>)

- The United Nations Children's Fund (UNICEF) (1999) *'Humanitarian favouritism' threatens lives of most needy*, 22 December 1999. (<http://www.unicef.org/newsline/99pr62.htm>)
- UN Millennium Project (UNMP) (2005) *Donor Countries Asked to Focus on Preventing Deaths of Children, Women in Developing World* (http://www.unmillenniumproject.org/reports/tf4_e.htm)

Marko Simendić

Is Humanitarian Intervention Morally Justified: Consistency of the Liberal Argument

Abstract

This paper examines the morality of humanitarian intervention by considering the consistency of contemporary liberal justification of such a mission. After considering various liberal arguments in favor of humanitarian intervention, the author tries to demonstrate that its consequential element allows a comparison between the instrumental value of humanitarian intervention and the other means of helping foreign citizens facing a difficult situation. Therefore, as long as there are more efficient and instrumentally more valuable tools to help foreigners in need, humanitarian intervention can not be morally justified even if we fully accept the arguments of liberals who support it.

Keywords: *humanitarian intervention, liberalism, moral justification*

LIBERALIZAM I KRAJ ZAPADNE DEMOKRATIJE: IZMEĐU *KRAJA ISTORIJE* I STRAHA OD BUDUĆNOSTI

Sažetak

Autor u radu govori da rušenje Berlinskog zida nije samo označilo da je liberalizam uspeo da sa scene skloni još jednu političku ideologiju – socijalizam, nego da su liberali, bilo označeni kao neoliberali, libertarijanci, levi ili desni i sl, krenuli u istiskivanje i same demokratije sa kojom su simbiotički na Zapadu izgrađivali nacionalnu i socijalnu državu. Liberalizam je svet uveo u novu istorijsku epohu (*postmoderna*) u kojoj je poslednji talas širenja demokratije u stvari privid njenog desupstancijalizovanja. Od kompetitivnog elitizma, kao njene već davne redukcije, demokratija najpre involvira u proceduralnu ili minimalnu demokratiju, da bi završila u pukoj medijskoj manipulaciji izbornim telom. Ključ netrpeljivosti između liberalizma i demokratije se nalazi unutar njihovog ideološkog sklopa. Kraj zapadne demokratije je postavio pitanje da li će savremeni svet doživeti i ideološku *bitku za postmodernu* kao što se odvijala borba za već staru epohu.

Ključne reči: *liberalizam, demokratija, kraj demokratije, ideologija, moderna, postmoderna, društvo, građanin, individualizam, elite, mase, tržište, manipulacija.*

Uvodna razmatranja: *kraj istorije* ili smena epoha

Frensis Fukujama (F. Fukuyama) je, donekle, bio u pravu kada je silazak socijalizma sa istorijske scene okarakterisao kao *kraj istorije*.²⁴⁹ Ako *kraj istorije* shvatimo kao

---

²⁴⁸ Doktorant na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, studije politikologije.

²⁴⁹ F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.

desakralizaciju političkog, onda je istorija završena. Naime, već tokom XX veka je „sakralnost političkog iscrpljena, potrošena“ (A. Benoa). Međutim, postavimo li pitanje – da li je savremeno društvo iskoračilo iz epohe „zakona sile i mračnjaštva“, kako smatra Fukujama, ili je, pak, ukoračilo u budućnost koju karakteriše strah od pobeđe liberalizma – shvatićemo da je istorija itekako *živa*. Naime, sa padom Berlinskog zida osnovni cilj liberalne ideologije još uvek nije ostvaren. Taj cilj je, prema Žaku Ataliju (J. Attali), stvaranje svetskog društva koje će biti jedinstveno i istorodno. To će se ostvariti pomoću novca kao univerzalnog ekvivalenta vrednosti, jer novac omogućava da se sve stvari (i nematerijalne) izraze na najracionalniji način.²⁵⁰ Odnosno, cilj je stvaranje tržišnog, masovnog društva globalnih razmera u kome je građanin sveden na apstraktnu individuu, a narod zamenjen *mnoštvom*. Tek tada će istorija biti sahranjena. Liberalizam je, u nameri da ostvari ovaj cilj, uspeo da pobedi sve konkurentne političke ideologije XX veka i da ih skloni sa istorijske scene: nacizam, fašizam (uključujući i Frankov nacional-sindikalizam, Peronov *justicijalizam*, Salazarov korporativni fašizam, itd.) i na kraju socijalizam (uključujući komunizam i socijal-demokratiju). Upravo je nestanak socijalizma označio da je istorija nastavila svoj tok, ali na drugim premisama.

Pad Berlinskog zida je simbol kraja jednog istorijskog perioda u kome su se ideologije borile da dominiraju nad istorijom. Mnogi istoričari i filozofi ovaj period nazivaju *epohom moderne*, čiji se počeci vežu simbolično za Vestfalski mir (1648. godine), kada je ustanovljeno načelo epohe *država nacija*. Međutim, pobeđa liberalizma označava i početak jedne još u potpunosti neimenovane epohe. Neki teoretičari smatraju da je nastupila *postmoderna* (A. Benoa, A. Negri, Ž. Bodrijar, Ž. F. Liotar) ili jednostavno „crni period“ koji će trajati „bar sledećih dvadeset pet do pedeset godina“ (I. Valerštajn). Bez obzira na ove teorijske rasprave uočavaju se praktične konsekvence pobeđe liberalizma. Glavna karakteristika istorijskog nastupa liberala posle rušenja Berlinskog zida je njihovo i definitivno odbacivanje demokratije. To je, možemo reći, najbitniji sadržaj epohe posle 1989. godine.

Međutim, padom Berlinskog zida 1989. godine narodi socijalističkih zemalja nisu razmišljali o liberalizmu i njegovom shvatanju istorije, odnosno, nisu shvatili da su se

---

²⁵⁰ Ž. Attali, *Na poroge novogog tysiāčelija*, Meždunarodne otnošenija, Moskva, 1993.

našli usred smene epoha. Oni su razmišljali o demokratiji. Zahtev za demokratijom kod nekih istočnoevropskih zemalja bio je, pre svega, zahtev za oslobođenjem od sovjetske dominacije, ali, isto tako, taj zahtev je bio i zahtev za boljim životom kakav je bio na Zapadu. Profesor Nenad Kecmanović u knjizi *Dometi demokratije* navodi reči Zigmunta Baumana i Adama Mihnjika da su mase bile revoltirane, jer im država nije ispunjavala svoje paternalističke obaveze, te su parole za boljim materijalnim životom zamenjene političkim.²⁵¹ Prema tome, društvo je pod parolom demokratije zahtevalo državu blagostanja, ali nije ni znalo da je Zapad u velikoj meri već krenuo stazama ukidanja upravo te socijalne i nacionalne države kao temelja demokratije. Nestala je čuvena tautologija sadržana u objašnjavanju i apologetici tzv. liberalne demokratije. Naspram toga obrazovao se istinski suparnički par demokratija – liberalizam. Suštinski razlozi nestanka ove tautologije nalaze se unutar ideološkog sklopa samog liberalizma i u osobinama stvarne demokratije.

Demokratija – vladavina svesnog demosa

Etimološki gledano, reč demokratija potiče od grčke reči *demos* (narod) i *kratein* (vladati, snaga). Doslovan prevod bi bio da je demokratija vladavina naroda. Ovde se odmah postavlja pitanje – da li je ovo samo etimološko značenje ili su stari Grci istinski razumeli pojam *demos*? Kasnije su razni teoretičari na različite načine definisali šta predstavlja narod i kako povezati tako shvaćen narod sa principom vladanja.²⁵² Međutim, da bismo shvatili određenje *demosa*, nužno je vratiti se antičkim Grcima.

Stari Grci *su demos* shvatali kao narod, tj. kao ljude koji žive na određenoj teritoriji (*polis*) koji su povezani istorijskim, socijalnim i etničkim odnosima i vezama. Naspram pojma *demos*, oni su drugim pojmom - *laos* označavali sveukupno stanovništvo bez obzira da li u njemu prisutna ili odsutna veza sa tradicijom i kulturom datog prostora (*polis*). Međutim, demokratija se shvatala ne kao učešće svih pojedinaca u upravljanju državom, nego kao učešće samo onih koje karakteriše istovetnost, odnosno zajedničko

---

²⁵¹ N. Kecmanović, *Dometi demokratije*, FPN – Čigoja, Beograd, 2005, str.17-18.

²⁵² Italijanski filozof Đovani Sartori (Giovanni Sartori, 1924,-) govori o šest mogućih interpretacija pojma narod. - Đ. Sartori, *Demokratija, šta je to?*, CID Podgorica, 2001, str. 94-96.

poreklo, život, tradicija, sećanje i običaji, a što se sticalo u *demosu*. To jedinstvo u *demosu* je samim tim bilo nedeljivo na individue, tj. nije ga bilo moguće atomizovati na više grupa ili pojedinačno na individue. Jedinstvo ili istovetnost je bila ukorenjena u kulturnoj, religioznoj i etičkoj tradiciji, svojstvenoj datoj oblasti. Pored toga, stari Grci su, u svom shvatanju demokratije, delili ljude na građane i negrađanje, tj. *polites* (građanin) i *idiotes* (negrađanin). *Idiotes* je pojedinac koji nema nikakve veze sa *demosom*, koji je udaljen od socijalne, etničke, verske, istorijske istovetnosti u *demosu*, i predstavlja samo izolovanog, atomizovanog pojedinca. Suprotno od njega stajao je građanin – *polites*, koji je duboko ukorenjen u tradiciji *demosu* i *polisu*, tj. koji je učestvovao u politici i upravljanju državom. *Negrađaninu* je bilo nemoguće da postane *polites*, to se sticalo samo rođenjem.

Antički Grci su dobro приметили da je za *demos*, za upravljanje državom i za funkcionisanje demokratije veoma važan koncept *opšteg dobra*. S tim u vezi, Aristotel (Αριστοτέλης) govori o državnim uređenjima koja mogu biti ili dobra ili loša, bez obzira da li je u pitanju monarhija, aristokratija ili politeja. Osnovni kriterijum za to je vladavina zakona i briga za *opšte dobro*, tj. opštu korist, jer „oni oblici državnog uređenja koji imaju u vidu opštu korist ispravni su i apsolutno su pravedni“,²⁵³ u suprotnom se radi o lošim uređenjima koja predstavljaju devijacije (tiranija kao devijacija monarhije, oligarhija kao negiranje aristokratije i demokratija kao negiranje politeje). Ali, Aristotel demokratiju vidi kao najmanje loše uređenje među ovim lošim, jer shvata da nema ni idealno loših ni idealno dobrih, već da se svako uređenje mora posmatrati kroz određeni period razvoja. Tako uređenja mogu biti između politeje i demokratije, bitno je da vladaju zakoni, „jer tamo gde ne vladaju zakoni nema državnog uređenja“.²⁵⁴

Prema tome, sagledavajući izvorno shvatanje demokratije, nužno je приметiti da se ono odnosilo samo na istovetne zajednice, kolektivitete, istorije i kulture koje su nedeljive, i koje se, shodno tome, razvijaju na konceptu *opšteg dobra*. Prema ovom primarnom shvatanju demokratije ne može postojati njena univerzalna teorija sa univerzalnim receptom, već samo pojedinačne, jedinstvene istorijske i nacionalne

---

²⁵³ Aristotel, *Politika*, Kultura, Beograd, 1960, str. 83.

²⁵⁴ Isto, str. 125.

demokratije. Pored toga što je vezana za jedan *demos*, demokratija je vezana i za jednu državu (*polis*) u kojoj se *demos* istorijski razvijao. Jedan od savremenih demokratologa, Robert Dal (R. Dahl) je verovatno to i imao u vidu kada je naznačio da nijedna od transnacionalnih organizacija, kao što su Evropska zajednica, NATO, UN, multinacionalne korporacije, nije demokratska. On navodi da „uprkos manjkavostima poliarhije u zadovoljavanju kriterijuma za demokratske procese, nijedna internacionalna organizacija, ili bar ijedna koja poseduje bilo kakvu značajnu moć, ni izdaleka im se ne približava u ispunjenju tih kriterijuma“. Isto tako, navodi Dal, nijedna od ovih organizacija nema narod, *demos*. Evropska zajednica teško da bi mogla prihvatiti „vladu koja bi bila približno toliko demokratska kao poliarhije koje sada postoje u okviru država članica“.²⁵⁵

Još jedna od važnih crta demokratije jeste *jednakost* građana u *demosu*. Kada Aristotel govori o jednakosti, on polazi od *vrline* i *dobra*. Naime, vrlina je „sredina između dve krajnosti“, što važi i za državno uređenje i državu.²⁵⁶ Aristotel navodi da je najbolje držati se umerenosti i sredine i imati srednje imanje, a da u državi dominira srednji imovni stalež, što uslovljava da država ima najstabilnije uređenje - ljudi koji imaju preterano velika imanja, moć i bogatstvo „niti hoće niti umeju da se pokoravaju“, dok oni koji su toga sasvim lišeni se samo ropski pokoravaju.²⁵⁷ Znači, pretežna imovinska jednakost građana omogućava da oni učestvuju u vladanju („ideal dobre države“) ili oni nisu građani *demos*a nego *negrađani* .

Liberalizam – konverzija *demos*a u masu pojedinaca

Liberalizam u svom imenu nosi *ideju slobode* (*libertas – sloboda*), ali na takav način da znači širenje slobode iz ideje u opšti princip na osnovu koga je sloboda osnova posmatranja celokupne društvene stvarnosti, kao mera vrednovanja društva i politike. Ali, treba odmah primetiti - nikada se u istoriji liberalne misli pojam *sloboda* ne primenjuje na

---

²⁵⁵ R. Dal, *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994, str. 42-43.

²⁵⁶ Aristotel, *Politika*, str. 134.

²⁵⁷ Isto, str. 135, 138-139.

bilo koji kolektivni identitet, bilo da je u pitanju narod, društvo, nacija, država, klasa, socijalna ili neka druga grupa. Jedna grupa savremenih teoretičara pokušala je da poveže vrednosti liberalizma sa etničkim identitetom ili nekim njegovim delovima. Tako, izraelska teoretičarka Jael Tamir (1954) u svojoj teoriji *liberalnog nacionalizma* navodi da, budući da ljudi kreiraju politički sistem, donose zakone, itd. poseduju određenu kulturu, te ne mogu da ne izbegnu njeno unošenje u politički domen.²⁵⁸ To je sasvim tačno, ali je Tamir već samim tim izašla iz liberalizma kao političke ideologije. Naime, konstrukcije kao što su *liberalni nacionalizam, državni liberalizam, nacionalni liberalizam* ili *narodni liberalizam* su nemoguće i apsurdne. Opšte je poznato da su još prvi liberalni teoretičari društvenog ugovora napravili radikalni raskid u odnosu zajednica – država uvodeći pojam apstraktnog građanina, tj. pojedinca koji prema državi nastupa bez konkretnih određenja: nacionalnih, kulturnih, istorijskih, moralnih, socijalnih, klasnih, itd. Time se proces nastajanja građanske države odvijao kao proces eliminacije zajedničkih vrednosti koje su ranije bile u javnoj sferi, tj. kao proces njihove privatizacije.

Osnovni principi liberalizma su formulisani od strane engleskih, škotskih i velških filozofa XVII i XVIII veka. U njihovim radovima prvi put u istoriji čovekove misli pojavljuje se individua kao neka apsolutna kategorija koja živi i deluje radi zadovoljavanja ličnih, egoističnih potreba. Na osnovu toga liberali su izgradili predstavu o društvu, političkom i ekonomskom ustrojstvu države i definisali stalnu potrebu za modernošću i promeni. U tome im je pomogla francuska revolucija koja je „uspostavila *modernost* kao *Weltanschauung* modernog sveta“, što ističe Imanuel Valerštajn²⁵⁹ (I. Wallerstein, 1930). On naglašava da je liberalna ideologija „bila verovanje da je, da bi istorija pratila svoj prirodan tok, bilo nužno angažovati se u svesnom, stalnom inteligentnom reformizmu, uz punu svest da je *vreme univerzalni prijatelj, koji će doneti sreću za veći broj ljudi*“.²⁶⁰ (kurziv S.P) Prema liberalima, jedini subjekat koji može dati odgovor na novi pogled na svet (modernost) jeste pojedinac. Da bi apstraktna individua uspela da ostvari ulogu subjekta, ona mora stalno da zahteva potrebu za tzv. negativnom

---

²⁵⁸ J. Tamir, *Liberalni nacionalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

²⁵⁹ I. Valerštajn, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 198

²⁶⁰ Isto, str. 68.

slobodom koja pojedinca određuje samostalnim, bez obaveza prema bilo kakvom kolektivnom cilju, tj. opštem interesu. Negativno određenje slobode je, najjednostavnije rečeno, povezano sa individualnim shvatanjem slobode. S obzirom da su razlike između pojedinaca neograničene, onda i negativno određenje slobode ima neograničenost. Time je liberalna sloboda pojmovno nedefinisana, ali se upoznaje u neograničenom ispoljavanju individualizma.

Prema tome, pojam čoveka je u liberalizmu sasvim suprotan od građanina kako ga razume grčka demokratija. Liberalni građanin je apstrahovan od svih vrednosti koje čine antičkog građanina i, shodno tome, možemo zaključiti da bi, u grčkom demokratskom *polisu*, centralni subjekat liberalizma, atomizovani apstraktni pojedinac, dobio ponizno ime – *idiotes*.

Sasvim se jasno da je ovakvo shvatanje individue i njene *slobode* liberale suočilo sa kontradikcijom: sloboda jednog pojedinca je ograničena slobodom drugog. Međutim, liberali su pronašli jedan način da se prividno izbegne ova kontradikcija. Naime, sveli su svu filozofsku problematiku individualne slobode i njenog neograničenog ispoljavanja na ekonomsku sferu. U tom pravcu se najviše angažovao škotski filozof i ekonomista Adam Smit (A.Smith, 1723-1790). On je princip *slobode individue* preveo u koncept *slobodne trgovine* na taj način što je samoljublje (egoizam) i sujetu pojedinca preneo na ekonomsku sferu. Prema Smitu, kako ne bi došlo do rasula u društvu, nužno je da se poštuju ugovori na osnovu kojih se obezbeđuje osnovni mehanizam usklađivanja interesa, tj. tržište.²⁶¹ Dakle, zadatak liberalnog tržišta je da redukuje uticaj nematerijalnih i neegoističnih faktora kako bi se u potpunosti ostvario pojedinac sa svojim materijalnim potrebama. Time je tržište postalo model svih aktivnosti u društvu. Tu karakteristiku ističe američki filozof Tomas Molnar (1921). On navodi da nije pitanje „kako saznati ko je u pravu, jer objektivnost sama po sebi ne postoji (Kant)“, pitanje je „u upoznavanju statuta svakog rasuđivanja da bi se iz toga iskristalisalo ono koje je najverovatnije, ono koje pridobije saglasnost svih.“ Najviša vrednost tržišta nije *istina* nego – *razmena*.²⁶² Glavni proizvod ovako postavljenog slobodnog tržišta je „nivelisanje i uniformizacija

---

²⁶¹ A. Smit, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, tom 1, Kultura, Beograd, 1971, str. 60-62.

²⁶² T. Molnar, *Liberalna hegemonija*, SKC, Beograd, 1996, str. 42.

svoga što bi moglo biti uzrok realnih diferencijacija i distinkcija²⁶³, jer različitosti nisu kvantitativno merljive. S tim u vezi, kulturni i ostali kolektivni identiteti među narodima i pojedincima su nepotrebni i treba ih se osloboditi. Rečeno rečnikom starih Grka, liberalizmu nije potreban *demos* i iz njega izveden pojam građanina (*polites*) sa svim vrednostima, nego atomizovani pojedinac, tj. *idiotes* (negrađanin). Samim tim liberalima je i demokratija suvišna, jer podrazumeva angažovanost upravo *demos*.

Ono o čemu mnogi teoretičari ne govore je i to da je liberalizam jako fundiran u *ideji moći*. Na prvi pogled liberalizam i *moć* nemaju mnogo dodirnih tačaka, jer sloboda i *moć* stoje na suprotnim logičkim pozicijama. Međutim, zahtev liberala za slobodom individue je i zahtev za *moći*, tj. oslobođenja individue i nema ako ona ne upotrebi *moć*, i to u vidu *moći razuma* (filozofski racionalizam). Naravno, analiziranje moći u liberalizmu je nemoguće bez sagledavanja moći kroz političko delovanje. Kroz političku moć se vidi težnja liberalizma da dominira kao ideologija, a time i kao paradigma Zapada. Profesor D. Simeunović političku moć određuje kao „mogućnost da se formalnim i neformalnim uticajem u sferi politike utiče na ključne tokove razvoja društva, a koja je najčešće ispoljena kroz odnose podređenosti i nadređenosti...“²⁶⁴ Preko ovih pojmova liberalizam deluje ne samo u pojedinačnim zemljama, nego nastupa i na globalnom nivou. Naime, liberalizam od svog nastanka pa do danas razvija društvo nasuprot državi, ističući značaj pluraliteta društva kao jedino mogućeg načina oduzimanja moći od države. Međutim, *disperzovana moć* po grupama građanskog društva nastoji da se uveća i, usled činjenice da gospodare moćima, grupe nastoje da te moći i operacionalizuju ne samo kroz uticaj na državu, nego i kroz upravljanje državom. Najmoćnije su one grupe koje raspolažu sa moćima u finansijama, industriji, medijima, raznim multinacionalnim korporacijama, vojno-bezbednosnim organizacijama, itd.

Dakle, liberalizam istorijski, filozofski, i politički predstavlja kategoriju koja je u potpunosti suprotna demokratiji. Ako je demokratija zasnovana na vladavini kolektivnih interesa preko privatnih, liberalizam je vladavina privatnog nad kolektivnim; ako demokratija primarno brine o političkoj sferi i upravljanju zajednicom, onda se liberalizam bavi obezbeđenjem ekonomske slobode pojedinca; i, konačno, ako je

---

²⁶³ Isto, str.43.

²⁶⁴ D. Simeunović, *Teorija politike*, rider, Nauka i društvo, Beograd, 2002. str. 145.

demokratija oblik političke strukture tradicionalnog društva, onda je liberalizam doktrina koja u potpunosti, nihilistički odbacuje institucije koje pripadaju političkoj i kulturnoj istoriji nacije, razvijajući društvo gde je sve roba, pri čemu istinski *demos* predstavlja smetnju.

Otklon liberalizma ka demokratiji?

Istorijski gledano, liberali su, tokom XIX i XX veka sa drugim političkim ideologijama, time i sa demokratijom, bez obzira na različitost ili potpunu suprotstavljenost prema njima, ostvarivali mešanje i, na prvi pogled, izgrađivali društva u zapadnim zemljama. Ovo je bitna karakteristika perioda moderne. Međutim, kako se to dogodilo imajući u vidu da liberali isključuju doktrinarne kategorije koje su izvan njihovog ideološkog domena?

Liberalizam je već tokom XIX veka, ističe Valerštajn, bio prinuđen da demokratskim vrednostima „ojačava državnu strukturu“. Zašto? Ključni odgovor, prema Valerštajnu, leži u činjenici da je radničku klasu, koja je bila sve opasnija, trebalo integrisati u društvo kroz davanje opšteg prava glasa, ali i integracijom u jedinstven „nacionalni politički proces“ na takav način da radništvo nije predstavljalo pretnju funkcionisanju svetske kapitalističke privrede.²⁶⁵

Međutim, Valerštajn ne primećuje da je izgradnja i nacionalne i socijalne države, odnosno prihvatanje demokratskih tendencija od strane liberala, bila samo faza u razvoju liberalizma i njegovom putu ka globalnom društvu tržišta gde je sve samo roba. On ne uočava da su socijalističke, nacionalne i demokratske tendencije samo iskorišćene. Isto tako, zaslepljen milenijarističkim razmišljanjima, Valerštajn ne vidi da su liberali kasnije urušili socijalnu i nacionalnu državu, ne samo težnjom za sabiranjem maksimalnog profita u državama „jezgra“, nego, pre svega, težnjom ka izgradnji globalnog društva u kome nema mesta za ispoljavanje *demos*a ni u socijalno-distributivnom pogledu, ni u etno-kulturnom, ni u političkom. Cilj je realizacija projekta svetskog slobodnog tržišta u kome bi postojali samo atomizovani pojedinci (individue) i grupe formirane po principu

---

²⁶⁵ I. Valerštajn, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 90. i 200.

različitog ispoljavanja individualizma, bez bilo kakvih etno-kulturalnih, socijalnih i političkih karakteristika (vrednosti, identiteta). Naravno, ovaj cilj se ne može odjednom ostvariti, već su liberali prinuđeni da grade privremeni otklon ka drugim političkim doktrinama. U tome im danas pomažu konformisti i s leva i s desna. To se posebno vidi u Evropi. Nekadašnji revolucionari iz 1968, marksisti, socijal-demokrate, sindikalisti uopšte se ne razlikuju od liberala, već napustajući ideju socijalne države (kakav paradoks!) u savezu sa desnicom (koja je u Francuskoj odavno napustila istinski degolizam) ostvaruju projekat liberalnog razaranja nacija, njihovog identiteta i vrednosti, tj. *demos*.²⁶⁶

Imajući u vidu da se liberalizam do pada Berlinskog zida oslobodio svih političkih ideologija, ostala je samo – demokratija. Nju je postepeno počeo istiskivati već sedamdesetih godina prošlog veka, da bi je, osnažen podrškom konvertitske levice i desnice, posle 1989. i definitivno počeo ograničavati i potiskivati.

Kraj zapadne demokratije

Kraj zapadne demokratije možemo pratiti kao proces njenog urušavanja koji još nije završen. Liberalizam ograničava i vodi demokratiju ka njenom kraju u njenoj socijalno-ekonomskoj i političkoj dimenziji. Zato, između ostalog, još uvek i ne možemo govoriti o kraju istorije.

1. Ograničavanje političkog pluralizma

Prvo što se primećuje je to da su političke partije postale otuđeni deo političke elite na vlasti. Poslednjih decenija ovo je dobilo značenje koje se odnosi na svođenje višepartijnosti na dvopartijski sistem koji deluje jednopartijski. Naime, poražena partija ili koalicija ne silazi sa scene, ona ostaje u svojstvu lojalne opozicije računajući da će na sledećim izborima pobediti, pri čemu dobija i jedan deo vlasti i koristi koje su u vezi sa njom. Ovaj kompromis je u skladu sa opštom tendencijom ukрупnjavanja monopola na tržištu. Nove partije nemaju nikakvih šansi! Da sistem deluje jednopartijski govori i

---

²⁶⁶ O savezu levice (BOBO levica) i finansijske desnice u Francuskoj videti intervju sa Alan Soralom (Alain Soral), francuskim piscem i publicistom, u časopisu *Geopolitika*, br. 29, Beograd, 2008, str. 8.

činjenica da su ove dve grupacije partija postale deo državnog aparata i deo privredno-finansijskih monopola i konglomerata. O tome je naročito pisao sociolog Aleksandar Zinovjev (1922-2006), koji takav sistem poredi sa jednopartijskim sistemom u bivšim socijalističkim zemljama. Naime, prva karakteristika ovakvog sistema je da je došlo do *srastanja politike i upravljanja*, odnosno, vodeći partijski aktivisti, tj. političari su postali deo upravljačkog sloja i u državi i u ekonomiji baš kao „u državnom aparatu komunističkih zemalja“.²⁶⁷ Zinovjev ističe da političari postaju saradnici koncerna, zauzimaju položaje koji uopšte nisu politički. „Obrazuju se svojevrsni karteli velikih partija i klika profesionalnih političara. Oni odlučuju ko će i kakve položaje zauzeti u ustanovama u kojima vlast ima pristupa...Partije i klike prebraćuju državu u svoj plen, u izvor svakojakih životnih dobara...“²⁶⁸

Izbori su, u takvoj situaciji, izgubili svoj nekadašnji demokratski karakter, jer su se sveli ne na ostvarivanje ideje demokratije, već na izbor lica u organe vlasti na neograničeno dug period. „Suština zapadnog izbornog sistema ne sastoji se u tome da se ostvari apstraktna ideja demokratije, već u tome da se pruži mogućnost da se praktično izaberu neka lica u organe vlasti i da se kao takva ozakone“.²⁶⁹ Da je situacija sa izborima ovakva, u prilog ovome govore i činjenice da većina građana ignoriše izbore iz razloga što smatra da ne mogu ništa promeniti. Izlaznost na izborima je gotovo uvek ispod 50%. Ovde možemo primetiti da se građani redovno pozivaju da izađu na glasanje, ali, realno gledano, profesionalnim političarima to i ne odgovara. Eventualno velika izlaznost bi na scenu verovatno dovela neku radikalniju partiju, što ni u kom slučaju liberalima ne odgovara. Liberalizam ne dozvoljava nikakve lomove i promene.

Stari princip podele vlasti (zakonodavna, izvršna, sudska) izgubio je svoj smisao. Imajući u vidu da se stvorila upravljačka elita koja je neograničeno dugo prisutna u vlasti, sve je podređeno što operativnijem upravljanju. To se može postići samo kroz potpuno jedinstvo zakonodavne i izvršne funkcije vlasti. U takvoj situaciji potpuno je izmenjen i princip *većine*. Naime, usled birokratizovanja i koncentracije *moći* u grupama, i to u

---

²⁶⁷ A. Zinovjev, *Zapad*, Naš dom – Age D' Homme, Beograd, 2002, str. 165.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ Isto, str. 196.

korporativno-finansijskim i vojnim elitama, one nastoje da tu moć stave u funkciju upravljanja društvom i državom. Tako vlade u liberalnim zemljama i ne zastupaju volju većine, već volju ovih elita. *Većina* uopšte i nepostoji kao primarno dati faktor (izuzev u samim izborima).

2. Korporativizam i „pobunjene elite“

U čuvenom izveštaju Trilateralne komisije 1975. godine, Semjuel Hantigton (S. Huntington, 1927-2008) upozorava na „opasnost preterane demokratije“ i kaže: „Liberalizam usporava logiku demokratije, a demokratija se protivi logici liberalizma. Demokratijom se ne može vladati. Ograničavanje učešća masa u političkim odlukama i prenošenje odlučivanja u ruke *korporativnih elita* je neizbežno.“²⁷⁰ (podvukao S.P) Tokom „koegzistencije“ liberalizma i demokratije, ideja korporativne demokratije ili socijetalnog korporativizma je bila u početku kompatibilna sa karakteristikama države blagostanja.²⁷¹ Međutim, ograničavanjem demokratije došlo je do konverzije socijetalnog u liberalni korporativizam.

Suštinu tzv. korporativnog liberalizma, čini: potčinjavanje socijalnih slojeva kapitalu i njegovim predstavnicima u industrijsko-finansijskim korporacijama; potčinjavanje socijalnih grupa državnom aparatu koji je, videli smo, sazdan od srastanja politike i upravljanja, kao i potčinjavanje vođstvu sindikata, na takav način da se rukovodiocima korporacija i političkim elitama dodeljuje monopolski položaj u svom domenu.²⁷² Direktna posledica ovako strukturiranog korporativizma je i nestanak socijalno-političkog angažmana radnika. Kako je do toga došlo? Francuski sociolog Pjer Burdije (Pierre Bourdieu, 1920-2002) navodi da je liberalizam u privredi stvorio „darvinovski svet“ nesigurnosti, patnje i stresa, što je obrazovalo „jednu rezervnu armiju radne snage

---

²⁷⁰ S. Avramov, *Trilateralna komisija*, Institut za međunarodno pravo, Banjaluka, 2000, str. 60-69.

²⁷¹ D. Obradović, *Korporativni politički sistemi: komparativni pristup*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1992.

²⁷² Isto, str. 42-43.

ukroćene prekarizacijom“ i nezaposlenošću.²⁷³ Naime, težnja preduzeća ka ostvarivanju maksimalnog profita u uslovima kretanja kapitala i finansija na globalnom nivou uslovlila je da preduzeća sprovedu takvu politiku usmerenu na fleksibilnost u zapošljavanju i platama. Ta „vladavina fleksibilnosti“ se ogleda u primanju u radni odnos na određeno vreme i uspostavljanje u preduzećima konkurencije između zaposlenih. Na delu je, kako ističe Burdije, „individualizacija odnosa između poslodavaca i zaposlenih“.²⁷⁴ To je uslovlilo da oslabe kolektivni ciljevi i solidarnost između svih. Na delu je sistem „strukturnog nasilja“ koji se ogleda u strepnji zaposlenih od otkaza, demoralizaciji i konformizmu. To stvara „skladno funkcionisanje individualističkog mikroekonomskog modela“, a armija nezaposlenih i „nije armija, jer izoluje, etomizuje, individualizuje, demobilizuje i desolidariše“.²⁷⁵ Radništvo je izgubilo svoj politički identitet, čime su potrebe za demokratijom sužene.

Glavni proizvod korporativnog liberalizma je, time, *društvo masa* kao zamena za društvo građana u *demosu*. To je još davno analizirao Čarls Mils (C.R.Mills, 1916-1962), koji navodi da korporativni kapitalizam, sistemom monopolskih korporacija proizvodi civilizaciju u kojoj trijumfuje masovno otuđenje čoveka od čoveka.²⁷⁶ Naime, građani postaju konzumenti bez ikakvih drugih identiteta (negrađani). Narod, tj. *demos* postaje masa, a mali krug vlasnika - elita. Mils navodi da je korporativizam uslovlilo da građanin za vlast ne predstavlja ništa osim posedovanja državljanstva i sticanja punoletnosti radi glasanja na izborima.

Danas, u savremenom društvu, ove korporativne liberalne elite su dobile i nova obeležja, ali su se proširile i sa novim intelektualnim slojevima. Naime, američki autor Kristofer Laš (C. Lasch, 1932-1994) piše o *novoj* vrsti elita koje danas vladaju liberalnim društvima.²⁷⁷ Analizirajući elite u SAD, Laš navodi da su one identične u svim liberalnim

---

²⁷³ P. Burdije, *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 110-111.

²⁷⁴ To se postiže „utvrđivanjem individualnih ciljeva, uvođenjem individualnih evaluativnih razgovora, individualizovanjem povišice, individualizovanjem karijere, strategijom davanja odgovornosti sa ciljem da se obezbedi autoeksploatacija određenih kadrova...“ - Isto, str. 110.

²⁷⁵ Isto, str. 111-112.

²⁷⁶ R. Mils, *Elita vlasti*, Plato, Beograd, 1998.

²⁷⁷ K. Laš, *Pobuna elita*, Svetovi, Novi Sad, 1996.

zemljama i da su one, u odnosu na stare nacionalne elite - kosmopolitske. U njih spadaju „ne samo korporacijski menadžeri, već i sve struke koje proizvode i manipuliraju informacijama.“ To je „nova, cerebralna aristokratija“ čiji se „životni prihodi“, za razliku od pripadnika ranijih vladajućih elita, „ne oslanjaju toliko na vlasništvo“ koliko na „manipulaciju informacijama i profesionalnom ekspertizom“.²⁷⁸ Njih povezuje svet „apstraktnih koncepata i simbola koji se protežu od cena na berzi do vizuelnih prikaza koje stvaraju Holivud i Medison Avenija, i koji se specijalizuju za interpretaciju i upotrebu simboličkih informacija“.²⁷⁹ Pored kosmopolitizma i sveta simbola, bitna karakteristika ove *elite* je da je ona u idejnom smislu prividno levičarska. To takođe ističe Laš.²⁸⁰ Osim što po prihodima pripada najvišim slojevima društva i što je u savezu sa finasijskim, industrijskim lobijima, tj. ekonomskim liberalima, levičarski angažman *nove elite* se sastoji u bavljenju „društvenim pitanjima“ kao što su: rodna diskriminacija, homofobija, seksizam, transeksualizam, itd, tj. pitanjima koja proističu iz različitog ispoljavanja individualizma. Ovoj eliti su strana socijalna pitanja, nejednakost, osiromašenje stanovništva, kriza porodice, enormna porast nasilja, smanjenje opšte kulture, itd. Ono što je najvažnije, *nova elita* je naglašeno anacionalna, apstrahovana od bilo kakvog identiteta vezanog za etno-kulturu, tradiciju, istoriju, običaje i sl.²⁸¹ Nacionalni interes shvataju samo kroz ostvarivanje geopolitičkih pretenzija na neliberalne delove sveta, ali i to pod maskom *ljudskih prava i sloboda*. Prema tome, i ova elita se nalazi sa druge strane demokratije, i time je liberalizam i konačno, posle toliko vremena, dobio elite koje će voditi atomizovanu zajednicu (mase, negrađane) u pravcu izgradnje nihilističkog liberalnog društva. S tim u vezi, Laš *novu elitu* i naziva *pobunjenom* protiv sopstvene nacionalne države i kulture, a time i protiv demokratije.

---

²⁷⁸ Isto, str. 10-11. Ovu aristokratiju sačinjavaju „bankari, građevinski finansijeri i preduzimači, inženjeri, konsultatni svih vrsta, sistemski analitičari, naučnici, doktori, publicisti, izdavači, urednici, direktori reklamnih agencija, umetnički direktori, filmadžije, zabavljači, novinari, televizijski producenti i reditelji, umetnici, pisci, profesori...“ – Isto, 37.

²⁷⁹ Isto, str. 38-39.

²⁸⁰ Isto, str. 17-18.

²⁸¹ Isto, str. 48-50.

3. Manipulacija javnim mnjenjem

Imajući u vidu da je nasilno nametanje nekog opšteg interesa za celo društvo karakteristika totalitarnih društava, u antipodu totalitarizma - demokratiji, javno mnjenje je kao interes većine, kako ističe Nenad Kecmanović, temelj demokratije.²⁸²

Javno mnjenje podrazumeva mišljenje o nekom značajnom društvenom pitanju (političkom, ekonomskom, pravnom, sportskom i sl.) koje je rašireno, dominantno u javnosti jednog društva u određenom trenutku. Javno mnjenje čine trenutna uverenja, stavovi i sudovi. Profesor Kecmanović navodi da se ono obrazuje uzajamnim sučeljavanjem partikularnih i subjektivnih interesa putem dijaloga i debate, uz svestranu toleranciju prema svim razlikama i suprotnostima, čime se „dolazi do opšteg, odnosno, barem većinskog interesa“.²⁸³ Ovako definisano i u praksi primenjivano shvatanje javnog mnjenja je karakteristika demokratije. S obzirom da je javno mnjenje sazdano od želja, interesa, i sl. koji su manje ili više subjektivni, ono ne može da pretenduje na apsolutnu istinu. Zato je ono vrlo fluidno, podložno kontroli i manipulacijama političkih i ekonomskih centara moći.

Upravo u manipulaciji javnim mnjenjem vidi se ograničavanje, sužavanje demokratije, kriza i njen kraj. Istraživanjem ovog fenomena bavili su se Mils, Laš, Burdije, Zinovjev, Negri. Svi oni ističu da se manipulacija sa javnošću odvija putem medija. Mediji građaninu sugerišu oslobađanje „suvišnih“ identiteta svodeći ga na individuu kojoj je svejedno šta se dešava u zemlji i svetu. Mediji imaju ulogu da spreče bilo kakvu političku akciju usmerenu na stvaranje opozicije liberalnom poretku. S tim u vezi, Burdije kaže da su mediji „jedan faktor depolitizacije koji očigledno deluje prvenstveno na one frakcije publike koje su najviše depolitizovane“, tj. na žene, manje obrazovane, siromašne. „Televizija predlaže jedno viđenje sveta koje je sve više depolitizovano, aseptično, bezbojno, i sve više vuče za sobom novine u svom skretanju ka demagogiji i podređivanju komercijalnim potrebama“.²⁸⁴ Nekad uticajni francuski

---

²⁸² N. Kecmanović, *Dometi demokratije*, FPN – Čigoja, Beograd, 2005, str. 43.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ P. Burdije, *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 87-88.

mislilac Gi Debord (G. Debord, 1931-1994) pisao je da su mediji *društva spektakla*²⁸⁵, a italijanski teoretičar Antonio Negri (A. Negri, 1933-) da se politika preselila iz parlamenta u medije, čime je postala deo *virtuelne stvarnosti*²⁸⁶. Da bi se omogućila lakša manipulacija, mediji su na Zapadu, već početkom osamdesetih godina prošlog veka, privatizovani, a ubrzo i centralizovani (opšta tendencija ukрупnjavanja kapitala). Naime, na medije se u privatnoj sferi lakše utiče nego kada su oni pod lupom društvene kontrole i javnosti.²⁸⁷

Da su razmere manipulacije ogromne govore činjenice iz rata protiv Iraka 1991. i današnjih ratnih događanja, gde su razaranja i masovno stradanje iračkog naroda ostala gotovo nezabeležena od strane medija i bez suda javnosti na Zapadu. Jugoslovenski sukob 1991-1999. je poseban primer kako se, opet, prikazi razaranja i zločina mogu usmeriti na takav način da se satanizuje samo jedna strana u sukobu. U ovom slučaju javno mnjenje Zapada je oblikovano i usmereno u pravcu ostvarivanja geopolitičkih interesa SAD i NATO.

Umesto zaključka: od kraja istorije do straha od budućnosti

Liberalizam odbacivanjem demokratije konačno odbacuje značenje *političkog* (u određenju K. Šmita)²⁸⁸, tj. *političko* se konvertuje u politiku. Naime, osim što politika više nije u parlamentu (na sceni je vladavina medija), bitna osobina izmene značenja 'političkog' je *besciljnost u vremenu i prostoru*. O ovome govori A. Negri (zajedno sa M. Hartom) u knjizi *Imperija*.²⁸⁹ Naime, *postmodernu* karakteriše *carstvo* koje ne predstavlja

---

²⁸⁵ G. Debor, *Društvo spektakla (La Société du spectacle)*, A. Golijanin, Beograd, 2003.

²⁸⁶ A. Negri, M. Hard, *Imperija*, IGAM, Beograd, 2005.

²⁸⁷ A. Zinovjev, nav.delo, str. 249.

²⁸⁸ *Političko* možemo odrediti kao generalizaciju istorije (prošlog) i na osnovu toga traženje sopstvenog mesta u svremenom svetu (sadašnjost) putem formiranja političkih ciljeva i delovanja na nivou naroda (društva). Ono u sebi uključuje i ideju istorije i ideju budućnosti, a ispoljava se kroz ciljeve u društvu, vlast, odnos prema nejednakosti, pravni sistem, kolektivni identitet, nasilje i zaštitu od nasilja, vrednosni sistem, obrazovanje, itd.

²⁸⁹ A. Negri, M. Hard, *Imperija*, IGAM, Beograd, 2005.

dominaciju nad prostorom, već označava kretanje ka oslobađanju od cikličnog karaktera istorijskog vremena – sjedinjujući i prostor i vreme u *singularnost*. Isto tako, izmena političkog je uslovlila da u postmoderni nema hijerarhičnosti. Ona je zamenjena *mnoštvom*. Naime, liberalizam je na Zapadu uveliko okončao postojanje klasa, etnosa, verskih konfesija, kultura. Na njihovo mesto dolazi, kako Negri i Hart ističu, *mnoštvo* koje se sastoji od neorganizovanih atomizovanih individua (atoma). Svaki element u *mnoštvu* je jednak drugome, ali ne na principu „jednakih mogućnosti“, već uniformnosti. I na kraju, izmena se vidi i u političkoj ravni. To je postojanje dve pozicije: *saglasnost umiranju istorije* (kao centar) i *nesaglasnost* (kao periferija). Ovo znači da se na savremenom Zapadu ne možete opredeliti, kao nekad u *moderni*, za desnicu, levicu, centar, konzervativnost, socijalizam, i sl, tj. za neku od ovih različitih kombinacija. Postoji samo princip: „ko nije sa nama, taj je protiv nas“, što na globalnom planu ima za posledicu proglašavanje čitavih naroda i kultura otpadničkim (nesaglasnim).

Prema tome, analizirajući poslednje obrise demokratije sasvim je jasno zašto su građani nezainteresovani za politički život. Liberali upravo i grade sistem u kome će građani biti politički nezainteresovani, kolektivistički obezbojeni, apstraktni, svedeni na potrošnju i konsenzuse u masovnoj kulturi. To nije nikakva anomalija liberalizma koja se kao takva može odstraniti nekakvom participacijom ili deliberativnom demokratijom (Habermas) i sličnim utopijskim korekcijama i „alternativama“.²⁹⁰ Ovo je nužna faza istorijskog razvoja liberalizma, te je odbacivanje demokratije njegova zakonitost.

Izgrađujući globalno društvo, liberalizam indirektno uništava ideju prošlosti (istorije). To je osnovni cilj liberalne ideologije, a Fukujama je prvi liberal koji je otvoreno govorio o *kraju istorije*. Postavlja se pitanje šta je sa idejom budućnosti? Od samog formiranja liberalne ideologije (XIX vek), liberali su proizvodili vizionarsku svest. Otklonom prema drugim ideologijama (socijalizam, demokratija, antiapsolutizam, antinacizam, antifašizam), liberali su narodima i društvima stvarali viziju u progres i u pravedniju budućnost. To je osnovna karakteristika *moderne*. Pobedom nad političkim ideologijama u XX veku i na kraju *padom Berlinskog zida* liberalizam je još jednom pokušao da svoju

---

²⁹⁰ Videti: Aleksandra Mirović, „Diskurzivna demokratija kao specifičan oblik deliberativno-demokratskog modela“, *Srpska politička misao*, 01/09, IPS, Beograd, 2009, str. 45. A. Mirović iznosi gledište o utopijskom karakteru Habermasovog modela korigovanja liberalizma.

pobedu predstavi kao potvrdu tog puta ka „društvu slobode“. Objašnjenje je dato od Fukujame a glasi – *kraj istorije*. Ali, ishitreno. Na putu liberalne univerzalizacije ostala je demokratija. Sa njom je liberalizam, u periodu *moderne*, ostvario sve svoje pobeđe. Međutim, sadržeći u sebi procese individualizacije, masifikacije (*mase*), desakralizacije i proces koji je poslednji započeo – univerzalizacije, liberalizam je morao da se okrene protiv demokratije. Jednostavno, ona je prirodna prepreka unifikaciji Zemlje. Uništavajući ideju istorije i, u današnjem vremenu, ideju demokratije, liberalizam uništava mogućnost formiranja kritičke distance prema postojećem svetu. Postaje totalitaran, ali ne na ogoljenom nasilju, despotizmu i tiraniji, već na novim, suptilnijim operacijama. On na prividno nenasilan način, uz vlastiti pristanak, svodi čoveka na nivo depolitizovanog pojedinca (*negrađanina*) koji u svojoj „slobodi“ sluša anacionalne *nove elite* pobunjene protiv sopstvene kulture. One su obrazovale takvu strukturu i odnose da funkcionišu kao naddržavna levijatanska kontrola i države i društva. To je suština epohe posle 1989. godine, epohe *postmoderne*.

Dakle, istinskog građanina je strah od budućnosti. Budućnost se iz liberalne perspektive ne vidi. To nas nagoni na pitanje da li postoji mogućnost otpora strahu. Koje su to idejne snage koje mogu povesti bitku za postmodernu? Možda se otpor krije u *mnoštvu*, kako smatra marksista A. Negri? Međutim, *mnoštvo* ne može da zadovolji ni osnovne kriterijume da bi se smatralo ideološkom i svakom drugom opozicijom liberalnom postmodernom poretku. Ono je depolitizovano! Kada je *mnoštvo* i bilo svesno svog položaja (radnička klasa u *moderni*), ono nije uspelo da uvede istoriju u **svoju** postmodernu epohu!

Verovatno se otpor uočava u samoj zasićenosti liberalizmom. Pobedivši sve ideološke konkurente u periodu moderne i odbacujući i plašt demokratije u postmoderni, liberalizam je novu epohu učinio potpuno liberalizovanom. To je Fukujamu i podstaklo da proglasi *kraj istorije*. Ali, i on je uvideo da je to uradio ishitreno. Naravno, on nije priznao da „kraja“ još nema zbog neophodnog procesa odbacivanja demokratije, već je odbacivanje demokratije označio time da se pojavljuju arhaični modeli tradicionalnih društava (*premoderna*). Međutim, zašto se *premoderna* ponovo pojavljuje ako je ona poražena u proteklih 200 godina? Upravo u odgovoru na ovo pitanje leži i odgovor na pitanje mogućnosti otpora *strahu od budućnosti*!

Literatura

Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1984.

Attali, Žak, *Na poroge novog milenija*, Международные отношения, Moskva, 1993.

Avramov, Smilja, *Trilateralna komisija*, IMP, Banjaluka, 2000.

Burdije, Pjer, *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

Fukujama, Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.

Debor, Gi, *Društvo spektakla* (La Société du spectacle), A. Golijanin, Beograd, 2003.

Kecmanović, Nenad, *Dometi demokratije*, FPN – Čigoja, Beograd, 2005.

Laš, Kristofer, *Pobuna elita*, Svetovi, Novi Sad, 1996.

Mils, Rajt, *Elita vlasti*, Plato, Beograd, 1998.

Mirović, Aleksandra, „Diskurzivna demokratija kao specifičan oblik deliberativno-demokratskog modela“, *Srpska politička misao*, 01/09, IPS, Beograd, 2009.

Molnar, Tomas, *Liberalna hegemonija*, SKC, Beograd, 1996.

Negri, Antonio i Hard, Majkl, *Imperija*, IGAM, Beograd, 2005.

Obradović, Daniela, *Korporativni politički sistemi: komparativni pristup*, IMPP, Beograd, 1992.

Sartori, Đovani, *Demokratija, šta je to?*, CID Podgorica, 2001,

Simeunović, Dragan, *Teorija politike*, Nauka i društvo, Beograd, 2002.

Smit, Adam, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Kultura, Beograd, 1971.

Soral, Alan, *Savez desnice vrednosti i levice rada*, Geopolitika, br. 29, Beograd, 2008.

Tamir, Jeal, *Liberalni nacionalizam*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.

Valerštajn, Imanuel, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005. Dal, Robert, *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994.

Zinovjev, Aleksandar, *Zapad*, Naš dom, Beograd, 2002.

Srdan Perišić

**LIBERALISM AND THE END OF WESTERN DEMOCRACY:
BETWEEN THE *END OF HISTORY* AND FEAR OF THE FUTURE**

The paper shows that the fall of the Berlin Wall not only signaled that liberalism managed to remove yet another ideology - socialism from the political scene, but that the liberals, identified either as neo-liberals, libertarians, left or right etc., are now determined to squeeze out even democracy itself with which they had been symbiotically building the national and social state in the West. Liberalism introduced the world to a new historical era (*postmoderne*) in which the last wave of expansion of democracy, is apparently its desubstantialization. From competitive elitism, representing its early reduction, democracy first follows an involution into procedural or minimal democracy to finally end up in mere media manipulation of the electorate. The key to understanding the hostility between liberalism and democracy lies within their ideological structure. The end of Western democracy raises the question whether the modern world will also face an ideological *battle for the postmoderne* similar to the fight for the already obsolete epoch?

Keywords: *liberalism, democracy, end of democracy, ideology, moderne, postmoderne, society, citizen individualism, elite, masses, market, manipulation.*